

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

На правах рукопису

ЛОГОВСЬКИЙ ІГОР МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 94:[342.553:351.78](477.54)«18/19»

**РОБОТА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
ПО ЗАПОБІГАННЮ СТИХІЙНИХ ЛИХ ТА ЛІКВІДАЦІЇ ЇХ НАСЛІДКІВ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Спеціальність 07. 00. 01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук**

**Науковий керівник
Духопельников Володимир Михайлович
кандидат історичних наук, професор**

Харків – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Історіографія проблеми	10
1.2. Аналіз джерельної бази	30
1.3. Методологія і методи дослідження	39
РОЗДІЛ 2. ЗАХОДИ ПО ЗАПОБІГАННЮ ПОЖЕЖ	43
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ	
ПО ЗАПОБІГАННЮ ТА ПРИПИНЕННЮ	
ЕПІДЕМІЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ	102
РОЗДІЛ 4. РОБОТА ПО ПРИПИНЕННЮ ЕПІЗООТІЙ	
ТА ЗБЕРЕЖЕННЮ ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ	134
ВИСНОВКИ	153
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	160

ВСТУП

Актуальність теми. Після здобуття незалежності в нашій країні розпочалися процеси суспільних перетворень, що впродовж останніх двох десятиліть визначають основні напрями перебудови системи державного управління. Значних змін зазнали місцеві органи адміністративної влади та самоврядування. Згідно сучасних запитів суспільного розвитку функції боротьби з надзвичайними ситуаціями та стихійними лихами відокремили від Міністерства внутрішніх справ (МВС) та передали новоствореному державному органу – Міністерству надзвичайних ситуацій (МНС). З іншого боку, в Україні спостерігається тенденція постійного збільшення кількості різноманітних стихійних лих – пожеж, епідемій, епізоотій тощо, пов'язана як з транзитним розташуванням нашої держави, так і з посиленням техногенного тиску на навколишнє середовище. Так, за останні 10 років в Україні відбулося щонайменш 600000 пожеж, фіксувалися спалахи дифтериту, холери, вкрай небезпечних різновидів грипу, офіційно визнана епідемія туберкульозу. Неодноразово також виникала загроза розповсюдження тяжких масових хвороб тварин – ящери, пташиного грипу, губчастого енцефаліту корів, африканської чуми свиней.

В боротьбі з цими лихами, крім підрозділів МНС та медичних працівників, беруть участь органи місцевої влади, роль яких постійно зростає. Саме тому, в світлі здійснення адміністративної реформи місцевого самоврядування та подальших змін центрального апарату влади, особливо актуальними стають дослідження, присвячені добі, коли роль регіональних органів управління у боротьбі зі стихійними лихами та ліквідації їх наслідків стала визначальною. Попри всю непослідовність проведення у Росії Великих реформ другої половини XIX ст., саме тоді в південних губерніях з'явилися відносно автономні земські та міські самоврядні органи. Ці установи під контролем та у взаємодії з місцевою царською адміністрацією, часто вступаючи у певні протиріччя з нею, очолили роботу по попередженню і боротьбі з

пожежами, епідеміями та епізоотіями, від якої центральна влада фактично самоусунулась. Оволодіння цим історичним досвідом, творчий його розвиток не тільки збагатять наші знання, але й допоможуть удосконалити структуру та організацію діяльності органів місцевого самоврядування та державної влади, їх взаємодію з підрозділами МНС, дозволять уникнути помилок минулих років.

Таким чином, є надзвичайно актуальним регіональний історичний досвід вирішення місцевими органами влади організаційних, фінансових, регламентних проблем запобігання пожеж, епідемій, масових хвороб худоби, здійснення основних заходів практичної діяльності з їх ліквідації.

У цьому контексті особливе місце в дослідженні та осмисленні історичного минулого належить адміністративним органам влади та самоврядним органам Харківської губернії. В складний період спроб капіталістичної модернізації імперії вони очолили боротьбу по запобіганню стихійних лих в одному з найбільших регіонів півдня Росії – Харківському.

Актуальність дисертаційного дослідження обумовлюється ще й тим, що досвід боротьби місцевих органів влади Харківщини з надзвичайними ситуаціями, які становили найбільшу загрозу життю, здоров'ю та добробуту населення, у багатьох напрямках став зразковим для південних губерній другої половини XIX – початку XX століття. На жаль, ці аспекти історії місцевих органів влади до сьогодення досліджені недостатньо.

Місцеві органи влади губернії часто в умовах вкрай недостатнього фінансування, хронічного браку та мізерного матеріально-побутового забезпечення спеціалістів, низького професійного рівня молодшого персоналу, часто підозрілого та неоднозначного ставлення з боку населення до пожежних страхових агентів, спеціалістів зі щеплення, санітарно-епідеміологічних і ветеринарних лікарів, зуміли забезпечити запобігання та припинення найбільш небезпечних стихійних лих. За більшістю показників результати діяльності місцевих органів влади Харківщини по боротьбі з найнебезпечнішими для життя та добробуту населення стихійними лихами, були вищими, ніж в інших українських губерніях.

Об'єктом дисертаційного дослідження є діяльність місцевих адміністративних та самоврядних органів влади Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є діяльність місцевих органів влади по запобіганню стихійних, боротьби з ними під час їх виникнення та ліквідації їх наслідків.

Мета дослідження – провести комплексне дослідження діяльності місцевих органів влади Харківської губернії по запобіганню та припиненню пожеж, епідемічних та епізоотичних захворювань, ліквідації їх наслідків.

У межах даної мети поставлені такі завдання:

- охарактеризувати джерельну базу та стан наукової розробки проблеми;
- простежити роботу місцевих органів по боротьбі зі стихійними лихами;
- виявити характерні риси взаємовідносин місцевої адміністрації та самоврядних установ у процесі організації боротьби зі стихійними лихами;
- з'ясувати соціальні, економічні та географічні фактори, як сталі, так і мінливі, що впливали на процес боротьби місцевої влади зі стихійними лихами;
- встановити рівень матеріально-технічного забезпечення установ, що здійснювали роботу по попередженню стихійних лих та роботу органів влади по покращенню фахових якостей спеціалістів;
- проаналізувати основні напрями та ефективність заходів місцевої влади по запобіганню та припиненню пожеж, епідемій, епізоотій;
- визначити форми організації профілактично-роз'яснювальної роботи серед населення по запобіганню стихійних лих.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1850 по 1917 роки. Нижньою межею дисертаційного дослідження стало десятиріччя напередодні Великих реформ, коли внаслідок промислового перевороту відбулося збільшення людських та товарних потоків в губернії, що призвело до загострення пожежної, епідемічної та епізоотичної ситуацій.

Верхня межа – 1917 р., коли внаслідок революційних подій як адміністративні органи влади, так і земські самоврядні місцеві органи припинили свою дію та існування.

Територіальні межі дослідження окреслені межами Харківської губернії, що не змінювались з 1856 р. до кінця періоду дослідження.

Наукова новизна полягає в самій постановці проблеми та проведенні комплексного дослідження роботи місцевих органів влади Харківщині по запобіганню стихійних лих та ліквідації їх наслідків у другій половині XIX – на початку XX ст. З аналізу літератури і джерел з досліджуваної теми можна зробити висновок: жодне з питань, піднятих автором даного дисертаційного дослідження дотепер не було вивчене належним чином. Багато архівних документів вводяться у науковий обіг вперше, що дозволяє, інтерпретуючи їх, робити висновки, які відрізняються від традиційних, оскільки базуються на новому матеріалі; запровадження до наукового обігу нових історичних джерел дозволило:

- встановити, що в Харківській губернії пожежі, епідемії, епізоотії мали переважно соціальні, а не природні фактори поширення. Такими чинниками безпосередньо ставали соціальні та політичні умови Російської імперії, докорінно які місцева влада та самоврядні органи змінити не могли. Але місцева влада досягла суттєвих успіхів у запобіганні та припиненні найтяжчих стихійних лих навіть у рамках своєї обмеженої компетенції;
- проаналізувати динаміку пожеж, при цьому з'ясувати, що у процесі боротьби з ними місцеві органи влади вирішували такі проблеми, як запобігання скупченості будівель; вдосконалення пічного опалення; організація взаємного протипожежного страхування; фінансування міських пожежних команд; налагодження виробництва вогнестійких будівельних матеріалів; залучення сільського населення до тушіння пожеж; будівництво пожежних водоймищ та забезпечення сільських громад пожежним інструментом; обмеження кількості легкозаймистих матеріалів в майстернях, крамницях, складах тощо;

організація нагляду за закладами і підприємствами, де використовували відкрите полум'я;

- виявити фактори поширення епідемій, а саме з'ясувати, що місцеві органи влади у процесі протиепідемічної боротьби впровадили медико-санітарний контроль транзиту крізь Харківщину значних людських потоків; покращили санітарний стан губерньського міста, збудували водопровод, а також свердловини та колодязі з якісною питною водою, каналізаційну мережу; створили асенізаційний обоз; налагодили контроль продажу риби з епідемічних регіонів; впровадили вакцинацію проти віспи; збудували громадські бойні; відкрили епідемічні відділки, протихолерні пункти, дезінфекційні камери та бактеріологічні станції; створили систему нагляду за закладами харчування та дотриманням санітарно-гігієнічних правил під час релігійних обрядів;
- встановити фактори поширення масових хвороб і вказати, що місцева влада забезпечила санітарно-ветеринарний контроль прогону гуртів через територію губернії та продажу тварин на ярмарках; створила систему нагляду за тваринною продукцією, що ввозилася до губернії для виробничих потреб; припинила продаж селянами враженої худоби та шкір з палих тварин; забезпечила протиепізоотичну вакцинацію сільськогосподарської худоби; впровадила превентивне забиття хворих тварин і створила систему грошової компенсації їхнім власникам; налагодила постійне фінансування заходів по запобіганню епізоотій; створила в губернії мережу ветеринарних пунктів; значно збільшила кількість ветеринарних лікарів; забезпечила фінансування підготовки ветеринарних фельдшерів;
- вказати на певні протиріччя, що виникали при розподілі повноважень по організації боротьби зі стихійними лихами між місцевою адміністрацією губернії та самоврядними земськими і міськими органами. Часто місцева адміністрація обмежувала права міських дум, земських повітових та губерньських органів, що призводило до бюрократичної тяганини, надмірного

контролю та стримування ініціатив, гальмування запобіжних заходів проти епідемій, епізоотій та пожеж;

- довести, що створення місцевою владою протягом др. пол. XIX – поч. XX ст. міських пожежних команд та земського взаємного протипожежного страхування, здійснення санітарно-епідеміологічного та ветеринарного контролю, впровадження щеплення населення та домашніх тварин, влаштування громадських боєн, бактеріологічних станцій, свердловин якісної питної води, превентивне забиття хворих тварин з грошовою компенсацією населенню тощо виявились досить ефективними, що дозволило різко зменшити смертність серед населення, покращити його добробут, зменшити соціальну напруженість.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація написана в рамках теми «Модернізація Росії в Нові та Новітні часи» (Реєстраційний номер 0112U004751, науковий керівник канд. істор. наук, проф. Духопельников В. М.), що розробляється на кафедрі історії Росії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що фактичний матеріал та наукові узагальнення, що використані в дисертації, можуть бути використані при здійсненні подальших досліджень історії діяльності місцевих органів влади, підрозділів МНС, написанні наукових статей та монографій з такого роду тематики; у навчальному процесі, зокрема при підготовці лекційних та семінарських занять і спецкурсів з історії України, Росії, Харківщини, краєзнавства, історії органів МНС, санітарно-епідеміологічної та ветеринарної медицини; вони можуть бути корисними при розробці напрямків реформування місцевого самоврядування та МНС, плануванні та організації культурно-виховних заходів серед студентів, курсантів та працівників МНС та МВС.

Апробація результатів роботи. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на теоретичному семінарі кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту

України (Харків, 11 жовтня 2010 р.). Матеріали дослідження доповідались автором на всеукраїнських і міжнародних конференціях: 56-й конференції молодих вчених «Каразінські читання» (До 60-річчя визволення м. Харкова) (Харків, 22-23 квітня 2003 р.); 28-й Міжнародній науковій конференції молодих вчених, присвяченій 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (Харків, 12 грудня 2010 р.). Робота рекомендована до захисту кафедрою історії Росії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Окремі аспекти наукових проблем дисертації і підсумки їх дослідження публікувались автором. Основний зміст роботи викладено у 4-х наукових статтях, розміщених у вітчизняних фахових виданнях за спеціальністю «Історичні науки».

Структура дисертації зумовлена специфікою предмета, метою та завданням дослідження. Матеріал викладено за проблемно-хронологічним принципом і складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг становить 203 сторінки. Список джерел має 412 бібліографічних позицій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Тема діяльності місцевих органів влади Харківщини по боротьбі з пожежами, епідеміями та епізоотіями у другій половині XIX – на початку XX ст. має свою історичну долю, що зазнала змін, особливо у радянські та пострадянські часи. Значною мірою цей шлях віддзеркалює умови та фактори розвитку історичної науки у відповідний проміжок часу. Так, у радянській історіографії проблеми ті чи інші процеси або факти не завжди отримували правильну оцінку, що пов'язано як із суб'єктивними позиціями істориків, так і з об'єктивними умовами, в яких проводились дослідження. Тому чимало робіт вимагають від дослідника критичного осмислення з огляду на реалії, в яких вони створювались.

Різні аспекти боротьби місцевих органів влади Харківської губернії з надзвичайними ситуаціями, за виключенням декількох праць, фактично не висвітлені у вітчизняній історіографії – а ні в дорадянській, ні в радянській, ні в пострадянській. Така ситуація пояснюється, на наш погляд, певним «відомчим» підходом дослідників. В царській Росії майже вся їх увага приділялась МВС, а діяльність місцевих адміністрацій, особливо земських вважалась другорядною і такою, що має підкорений характер. До того ж, на відміну від царської адміністрації, місцеві самоврядні органи до середини 80-х рр. XIX ст. знаходились у процесі постійного становлення, тому до початку XX ст. сучасниками комплексно не досліджувалась. За радянських часів боротьбу з пожежами здійснювало майже виключно МВС, з епідеміями – МОЗ, епізоотіями – Міністерство сільського господарства, роботу яких і досліджували історики. Місцеві органи влади, за винятком партійних, мали декоративний характер, їх взагалі відсторонили від вирішення цих проблем. При цьому у вітчизняній історіографії дорадянського та радянського етапів існує значний масив

літератури, як публіцистичної, так і наукової, присвячений тим чи іншим проблемам боротьби з пожежами, епідеміями, епізоотіями в цілому у Російській імперії та Радянському Союзі.

Ознайомлення з історіографією проблеми дозволило виділити автору кілька блоків, послідовний розгляд яких дозволить дати оцінку стану вивчення діяльності місцевих органів влади по боротьбі зі стихійними лихами як в українських губерніях в цілому, так і на Харківщині зокрема.

Історіографія проблеми діяльності місцевих органів влади по боротьбі зі стихійними лихами досить чітко поділяється на три етапи – дорадянський, радянський та пострадянський. Дорадянський етап хронологічно охоплює літературу, що вийшла у другій половині XIX ст. і до 1917 р. Радянський – літературу, яка вийшла у 1920–1980-х рр. XX ст. та характеризується пануванням марксистсько-ленінської методології, що розглядала всі факти та процеси крізь призму перемог і досягнень радянського ладу; пострадянський етап – з початку 1990-х – відрізняється деідеологізацією історії як науки, пошуком нових методологічних підходів, розширенням дослідницької проблематики історії боротьби зі стихійними лихами.

Дорадянський етап відрізняється тим, що історія боротьби з епідеміями, пожежами та епізоотіями вивчалася сучасниками цих процесів, а часто і безпосередніми учасниками подій. Здебільшого, вони були не професійними істориками, а царськими посадовцями, земськими діячами, економістами, юристами, спеціалістами зі статистики тощо. Їх праці мали як науковий, так і публіцистичний характер, а їх спільною рисою, за виключенням кількох, можна вважати певну ідеалізацію зусиль та результатів державної та місцевої влади імперії у боротьбі зі стихійними лихами. Треба зазначити, що ступінь уваги дорадянських дослідників до різних стихійних лих був дуже нерівномірний. Так, боротьбі з пожежами присвячена велика кількість праць, в яких досліджені різні її аспекти, у тому числі, хоча і досить зверхньо, діяльність місцевих органів влади в цьому напрямку. Праць, присвячених боротьбі з епідеміями та покращенню санітарного стану на порядок менше, а досліджень з ветеринарних

проблем та боротьби з епізоотіями всього декілька. На наш погляд, така ситуація пояснюється пріоритетами у діяльності центральної влади імперії, бо пожежі були найпоширенішим лихом і, на відміну від епідемій та епізоотій, відбувалися щодня. Крім того, значні пожежі відбувались по всій величезній території імперії, в містах і селах, в будь-яку пору року. Епідемії ж (крім віспи) здебільшого загрожували густонаселеним містам Півдня та Центру, а, наприклад, епізоотії – в основному проблема сільської місцевості степових губерній Росії.

Згідно царських законів, до Великих реформ організація боротьби з будь-якими стихійними лихами знаходилась у компетенції Міністерства внутрішніх справ. Тому історіографічний огляд проблеми ми почнемо з аналізу узагальнюючих робіт з історії МВС Російської імперії. Однією з перших таких праць є робота доктора права і філософії Н. Варадінова «История Министерства внутренних дел» [268]. Вона являє собою докладний опис діяльності вищеназваного Міністерства з 1802 по 1862 рр. Але матеріал, який міститься у праці, за винятком невеликих розділів, що висвітлюють стан страхової справи тогочасної Російської держави та організацію протиепідемічних карантинів при митницях, не вміщує узагальнень щодо боротьби зі стихійними лихами. Автор цієї фундаментальної праці практично не торкається питань взаємодії МВС з місцевою владою.

Однією з перших історичних, дійсно наукових праць дорядянського періоду, присвячених боротьбі з пожежами в Росії, можна вважати книгу А. П. Чехова (брата відомого письменника) [403]. До нього вже існувала певна кількість праць з яскравими описами пожеж, присвячені діяльності пожежних команд центральних регіонів Російської імперії. Названому автору вдалося охопити різні аспекти пожежної справи. Для вивчення досліджуваної теми цінність його праці полягає в тому, що в ній уперше наводяться фактичні відомості щодо розвитку пожежної охорони в Харківській губернії – склад пожежних команд, обсяги фінансування тощо.

До 100-річчя Міністерства внутрішніх справ була видана робота С. А. Адріанова [259]. Однак, як завжди, ювілейні видання у першу чергу призначаються для виконання публіцистичної, ознайомчої функції, і лише частково розкривають характерні риси загальних проблем. Цінність видання полягає в тому, що свідчення з історії поліції, жандармерії і відповідних їм установ у цьому виданні зведені до мінімуму, але на перше місце поставлені функції МВС, в тому числі організація медичної справи та боротьба з епідеміями. Для даного дослідження особливий інтерес становить саме розділ, у якому ведеться мова про організацію МВС протиепідемічних карантинних застав, холерних бараків, контролю продуктів харчування. Проте, автор не торкається проблем взаємодії МВС з місцевими органами влади.

Помітні зрушення у розробці проблем пожежної безпеки, узагальненні досвіду організації пожежної охорони пов'язані з діяльністю Російського Імператорського Пожежного товариства. Саме керівниками Імператорського Російського Пожежного товариства були зроблені реальні спроби узагальнення проблем теорії та практики в сфері протипожежної охорони. Однією з перших таких спроб була ґрунтовна аналітична робота А. Д. Львова [319]. В ній автор досліджував актуальні проблеми розвитку міських пожежних команд, зокрема, ставив питання щодо підвищення їх ролі у справі забезпечення протипожежного захисту, привертая увагу до проблем їх обладнання та керівництва ними. Автор, оперуючи значним фактичним матеріалом, зі знанням справи вперше комплексно досліджує процес створення та подальшої комплектації, матеріального забезпечення міських пожежних команд, дає класифікацію пожежам, вперше наводить визначення професійних обов'язків основних пожежних посад.

Проблеми підготовки та матеріального забезпечення пожежних службовців порушував у своїй праці В. П. Григор'єв [282]. Автор, віддаючи належне зусиллям уряду Російської імперії у напрямку пожежної безпеки та формуванню міських пожежних частин, не забував вказувати і на існуючі

недоліки: бюрократичну тяганину при формуванні пожежних команд, їхнє залишкове фінансування, надмірний поліцейський контроль .

Подальше висвітлення історії розвитку пожежної справи та осмислення досвіду пожежних команд в ХІХ ст. було пов'язане з ім'ям Ф. Є. фон Ландезена. Він у своїх численних працях в цілому дав позитивну оцінку діяльності добровільних пожежних товариств та дружин [308], проаналізував досвід розвитку пожежної охорони та організаційні принципи роботи професійних пожежних команд [309]. В останній з названих його робіт висвітлено не тільки питання щодо формування професійних пожежних команд, але й проблеми системи грошового забезпечення та страхування життя пожежних службовців. Автором були зроблені широкі і докладні висновки, в яких не тільки давалася оцінка вже зробленому, але й висловлювалися міркування щодо причин тих чи інших негараздів та можливих шляхів їх усунення.

Але загальною рисою праць А. Д. Львова, В. Григор'єва та Ф. Є. фон Ландезена є відсутність аналізу місцевого досвіду в організації боротьби з пожежами, діяльність місцевих адміністрацій та самоврядних органів фактично не вивчалась.

В роки бурхливого розвитку губернського міста виходить праця І. А. Устинова «Описание города Харькова» [398]. Змальовуючи сучасне йому місто, автор приділяє увагу пожежним частинам, системі сповіщення про пожежі, досить критично оцінює санітарний стан міста, але роботу місцевої влади у цих напрямках лишає по за своєю увагою.

На початку ХХ ст. у зв'язку з швидким розвитком промисловості та пов'язаним з цим підвищенням пожежної небезпеки увага до пожежної справи значно зростає, а відтак збільшується і кількість літератури, присвяченої цій проблемі. Характерні особливості розвитку пожежної справи знайшли досить широке відображення в матеріалах Всеросійського пожежного з'їзду, який відбувся в 1902 році в Москві. Різні аспекти протипожежної діяльності в містах, на заводах та фабриках, запобігання пожежам на селі та з громадських містак були проаналізовані пожежними-фахівцями з усієї Російської імперії. Певну

цінність для даного дослідження становить доповідь члена харківського Пожежного комітету М. М. Серебрякова, в якій наведені факти з діяльності означеного комітету та харківської міської думи [391, с. 392].

Для нашого дослідження особливу цінність складає наукова праця українських вчених минулого століття, які розкривали процеси боротьби з надзвичайними ситуаціями на Харківщині, враховували особливості їх здійснення місцевою владою – монографія Д. І. Багалія та Д. П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905гг.)» [261]. В ній автори на великому конкретно-фактичному матеріалі докладно проаналізували причини величезних пожеж та їх наслідки для Харкова, створення губернською владою міських пожежних команд, впровадження місцевою адміністрацією системи страхування від пожеж, механізми фінансування витрат на пожежне обладнання тощо. Також автори дали докладний опис санітарного стану міста, зусиль місцевих органів влади щодо його покращення, дослідили заходи влади по боротьбі з холерою та чумою, розвиток медичних закладів міста. Дослідники не ідеалізують зусилля місцевої влади по боротьбі з надзвичайними ситуаціями, наголошуючи, насамперед, на недостатньому фінансуванні та певній неповороткості адміністративних органів, залежності ефективності дій персонально від особи губернатора. Аналіз діяльності місцевих органів влади по боротьбі з надзвичайними ситуаціями обмежений рамками губернського міста, тому автори не досліджують протиепізоотичну роботу владних установ Харківщини. Попри все, це єдина історична дорадянська робота, де комплексно викладений матеріал напрому стосується теми даного дослідження.

Поширення такого явища, як підпали, активізували публіцистичну діяльність тих авторів, що, не будучи фахівцями пожежної справи, переймалися питаннями її розвитку. У 1909 р. вийшла праця В. М. Пуришкевича [351]. В ній автор намагався розв'язати наступні завдання: дати якомога повніше і ясне уявлення про протипожежний стан тогочасного села, проаналізувати, що робилося російським урядом та місцевими органами влади з метою кількісного

зменшення пожеж, застерегти від заходів, що вимагали великих матеріальних витрат, не наближаючи до поставленої мети – зниження сільської займистості, наприклад, завдяки забезпеченню селян покрівельним залізом. У цій книзі найбільш повно представлені законодавчі акти в сфері пожежної справи з XVI по XIX ст. Це, на нашу думку, одне із самих неупереджених, ґрунтовних і цікавих досліджень з даної теми, здійснених на стику юриспруденції, історії та економіки. Суттєвою перевагою даної роботи є те, що автор наводить цікаві регіональні матеріали по українським губерніям, в тому числі Харківській. Крім історії, вона містить різноманітні та цікаві статистичні матеріали про пожежі, огляд урядових, земських і громадських заходів щодо боротьби з останніми.

В історіографічному огляді дорадянського періоду особливо виділяються праці члена Ради Імперського Російського Пожежного товариства Д. Н. Бородіна. Перша робота цього автора, що має назву «Поджог как одна из причин пожарных бедствий и борьба с этим преступлением», розкриває проблеми підпалів і методи та способи активної боротьби з ними [266]. Предметом критичного аналізу автора стала нормативно-правова база Російської імперії та передбачувана нею система покарань щодо паліїв, але досвід місцевих адміністрацій щодо боротьби з підпалами автором не розглядався.

До 300-річчя династії Романових Д. Н. Бородіним було написано дослідження «Пожарное дело в царствование Дома Романовых» [267]. Незважаючи на пишномовність стилю автора і помпезність цього видання, воно виявляє собою досить солідну працю, яка ґрунтувалася на багатому фактичному матеріалі, була прекрасно ілюстрована, охоплювала різні аспекти історії пожежної справи. На жаль, в цій праці містяться загальні положення та висновки про досвід пожежної справи в Російській імперії загалом, без виділення окремих її регіонів.

Цікаві спроби узагальнення проблем теорії та практики розвитку пожежної безпеки були зроблені А. С. Єрмоловим [289]. Насамперед, автор порушив актуальні питання, що пов'язані з практикою підпалів та мірами

покарання за такі злочини. Він провів ретельний аналіз та класифікував підпали. Зокрема, вчений звернув свою увагу на джерела фінансування пожежної справи та розміри витрат, зробив змістовні узагальнюючі висновки щодо пожежної навали в Російській імперії. Цінність вказаної праці полягала у тому, що ця робота дозволяла скласти уявлення про ефективність впроваджуваних владою протипожежних заходів. Слід також зауважити, що дослідження проводилося з метою створення картини розвитку пожежної справи.

З метою привернути увагу широких кіл громадськості до питань пожежної безпеки в 1912 р. у Санкт-Петербурзі відбувся VI міжнародний конгрес пожежних. В його роботі взяло участь багато фахівців та вчених з різних країн світу. Особливою цінністю, виходячи з контексту даного дослідження, було те, що на цьому форумі аналізувався та порівнювався розвиток пожежної справи в Росії і європейських країнах. Результатом цього стало подальше вдосконалення законодавчої бази, структурної організації пожежних команд, пожежної техніки. Як підсумок проведеної конгресом роботи у 1913–1915 рр. були опубліковані «Труды VI международного конгресса пожарных 20-24 мая 1912 г.» [390]. В них аналізувалося велике коло питань, зокрема, тих, що стосувалися стану пожежної справи в Російській імперії: подальший розвиток пожежного законодавства, діяльність Державної Думи у справах боротьби з пожежами та розвитку пожежного обладнання, пожежне страхування від цього лиха, причини виникнення лісових пожеж тощо. Окремі проблеми, які обговорювались на конгресі і знайшли відображення в його працях, не втратили актуальність і донині, так само, як і пропоновані шляхи їх вирішення.

Боротьбі з вогнем в українських не земських губерніях (Київській, Волинській та Подільській) присвячена праця М. П. Лобановської. Автор проаналізувала досвід губернського керівництва в напрямку створення добровільних пожежних товариств, досить глибоко розкрила різноманітні аспекти діяльності цих вільних організацій, які здебільшого існували під егідою органів місцевого самоврядування [311]. Окремі питання створення та функціонування громадських пожежних організацій, тобто пожежних комітетів

при земствах, розглядались у праці «Значение общественных пожарных организаций» І. С. Урбановського [397]. Його праця свідчила про наполегливість і послідовність земств і особливо пожежних комітетів, у справі створення і розвитку пожежної служби. В той же час підкреслювалося, що земства нерідко не зустрічають співчуття у своїй діяльності як з боку населення, так і з боку державної адміністрації, а іноді наштовхуються на протидію з боку останньої.

В окрему групу можна виділити праці, зміст яких розкриває основні аспекти та характерні риси системи страхування (яке головним чином передбачало страхування від пожеж), оскільки страхова справа певним чином сприяла підвищенню протипожежного захисту (розміри страхових внесків залежали від ступеню пожежної небезпечності об'єкту, що страхувався), а отже, даний вид літератури також має бути використаним у даному дослідженні. У опублікованих наукових роботах містяться конкретні відомості про історію страхування в Російській імперії та в різних регіонах України. Серед них слід назвати ювілейне видання «В память 50-летнего юбилея Российского страхового от огня общества, учрежденного в 1827 году. Исторические и статистические сведения о деятельности Общества за 50 лет», присвячене такій важливій справі, як історія розвитку акціонерного страхування [275]. Слід відзначити, що цінність цієї роботи полягає у великому статистичному матеріалі, який наводиться авторами.

Боротьбі з, мабуть, найстрашнішою епідемією ХІХ ст. в Росії присвячена ґрунтовна праця А. Павловської «Холерные годы в России» [336]. Автор дає історичний огляд найбільших епідемій в імперії, причин та шляхів їх розповсюдження, методів лікування, соціальних наслідків, зусиль влади по припиненню епідемій. Автор не ідеалізує діяльність владних установ у процесі боротьби з епідеміями холери, роблячи висновок, що справжні зрушення можливі тільки за змін соціальних та санітарних умов життя населення. Суттєвими для даного дослідження є статистичні дані щодо кількості хворих та померлих по губерніям у різні роки, а також опис типових заходів, що

здійснювались на місцях. Але участь місцевих органів влади у протихолерних заходах автором не висвітлювалась.

Проблемам розвитку земської медицини та шляхам покращення санітарного стану в губерніях Росії присвячена докладна праця Є. А. Осипова, І. В. Попова та П. І. Куркіна «Русская земская медицина. Обзор развития земской медицины в России с кратким статистическим очерком страны и ее санитарного состояния» [334]. Значну увагу дослідники приділили роботі губернських земств по боротьбі з віспою, холерою, чумою, малярією, дифтеритом тощо. Автори, лікарі за фахом та земські діячі за покликанням, наголошували на запобіжних санітарно-гігієнічних протиепідемічних заходах – покращенні якості питної води, контролі продуктів харчування, бактеріологічних дослідженнях, щепленні. В праці наводиться стислий, але змістовний статистичний матеріал що до губерній імперії, в тому числі Харківській: обсяги фінансування земської медицини, рівень захворювань на тисячу населення, загальна кількість лікарень, лікарів та фельдшерських пунктів і у розрахунку на тисячу населення. Підводячи підсумки тридцяти п'яти років розвитку земської медицини, автори не оминали проблем складної взаємодії губернських земств та царських адміністрацій, проте вважали їх тимчасовими та несистемними.

Практичне протиепідемічне та санітарне спрямування мала праця Д. Н. Жбанкова [292], розрахована не тільки на санітарних медиків, але й на широкі верстви населення. Книга, що має форму довідника, сповнена цінних порад щодо поводження з епідемічними хворими, способів санітарної обробки речей, дезінфекції, зберігання харчових продуктів, застосування лікарських препаратів тощо. Певну цінність для нашого дослідження становлять «Труды южно-русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе» [395] та робота О. Л. Смідовича «Краткий очерк земской медицины и санитарии в Екатеринославской губернии» [359]. Ця губернія межувала з Харківщиною, губернські земства мали досить тісні стосунки та багато спільного в плані протиепідемічної роботи та обміну досвідом з санітарної організації.

Справжньою хрестоматією для даного дослідження є праця Н. Г. Фрейберга «Врачебно-санитарное законодательство в России: узаконения и распоряжения правительства» [400]. Автор наводить тексти та коментує царські укази, постанови Кабінету міністрів, циркуляри МВС щодо організації медичної справи, протиепідемічних та санітарно-карантинних заходів як для всієї імперії, так і для окремих територій, що, відповідно, виконувались і місцевою владою Харківщини та напряду стосуються теми дослідження. Дослідник не уникає негативних оцінок дій влади: наприклад, він гостро критикує царський указ 1903 р. про створення санітарно-виконавчих комісій у губерніях та фактичне усунення земств від боротьби з холерою.

В січні 1903 р. в Петербурзі відбувся Перший Всеросійський ветеринарний з'їзд, труди якого опублікували в тому ж році [393], в 1910 р. вийшли в світ труди Другого Всеросійського ветеринарного з'їзду, що у 1909 р. відбувся у Москві [392], і в 1914 р. світ побачили труди Третього ветеринарного з'їзду, який в тому ж році пройшов у Харкові [394]. Саме з 1903 р. царська влада законодавчо поклала боротьбу з масовими хворобами худоби та організацію ветеринарної справи на земські самоврядні органи, тому значна частина матеріалів трьох з'їздів присвячена зусиллям губернських земств у цьому напрямку. У доповідях учасників розглядалися питання доречності ветеринарної організації на рівні губернії чи повіту, розподілу владою ветеринарних округів, здійснення масової вакцинації, фінансування заходів, створення типових ветеринарних норм, організації взаємодії земств різних губерній по припиненню епізоотій тощо. Треба зазначити, що автори часто піддавали гострій критиці бездіяльність центральної влади в питаннях покращення соціальних умов життя сільського населення, вбачаючи в цьому як основну причину поширення масових хвороб худоби, так і ветеринарних хвороб взагалі. Цінність цих праць для даного дослідження полягає в конкретній інформації, що міститься у доповідях харківських делегатів різних років – порядок розрахунку владою губернського ветеринарного збору, влаштування бактеріологічних станцій та виробництво вакцин, форми взаємодії земських

органів з поліцією під час зоокарантинів. Красномовним є той факт, що самі російські ветеринари, відзначаючи досвід та успіх земських органів влади Харківщини у боротьбі з епізоотіями, Третій Всеросійський ветеринарний з'їзд вирішили провести у Харкові.

Фактично єдиною дорадянською роботою, що безпосередньо присвячена запобіганню та припиненню епізоотій, є капітальна праця С. Г. Грінцера «Современное положение ветеринарного дела в России» [283]. Автор докладно аналізує стан ветеринарної справи в губерніях імперії, висуваючи на перший план боротьби з масовими хворобами. Дослідник відзначає вкрай нерівномірні зусилля земств у цьому напрямку, відзначаючи успіхи окремих з них: високу оцінку отримала губернська ветеринарна організація Харківщини за успіхи у вакцинації та боротьбі з чумою. В праці зібрані значні статистичні дані щодо кількості ветеринарних лікарів у губерніях, розмірів ветеринарних ділянок, кількості захворювань епізоотичними хворобами та відсотки палих тварин, витрати губернських земств на організацію ветеринарної справи. С. Г. Грінцер вказує на основні проблеми земської ветеринарної медицини: низький рівень підготовки фельдшерів, занадто великі розміри ділянок, низький рівень грошового утримання лікарів, їх скупченість у губернських містах, брак бактеріологічних лабораторій. Автор робить висновок, що попри всі успіхи ветеринарної медицини в імперії, розвиток її йде досить повільно, і щоб знизити захворюваність епізоотичними хворобами до рівня Франції або Німеччини, знадобиться 30 років.

Широкому колу проблем, що стосується даного дослідження, присвячена узагальнююча робота «Современное хозяйство города Харькова (1910–1913)». В окремих розділах роботи розглянуто санітарно-епідемічний стан міста, медичні заклади, розвиток ветеринарної справи, роботу міського водопроводу, каналізації та асенізаційної валки, пожежні команди. Авторами розділів були міські посадовці – головний санітарний лікар, брандмейстер, міський ветеринарний інспектор тощо. Розділи мають публіцистичний характер, містять огляди розвитку відповідних галузей міського господарства на початку ХХ ст.

та значну кількість статистичних даних. Значну увагу автори приділяли джерелам фінансування пожежної та ветеринарної служб, запобіжних протиепідемічних та санітарних заходів, розширення мережі водопроводу та каналізації. Але автори розглядали всі питання виключно через призму вирішення господарських проблем в кордонах міста, системна робота владних та самоврядних органів по запобіганню та припиненню стихійних лих ними не розглядалася [365].

Загалом для дорадянських праць, присвячених запобіганню стихійних лих та ліквідації їх наслідків, характерним є всебічне висвітлення законодавчої бази, механізмів створення пожежної охорони, санітарно-епідемічних та ветеринарних органів, форм та методів боротьби з пожежами, епідеміями та епізоотіями. Очевидно, така детальність та широта інформації пояснювалася тим, що вище вказана література в багатьох випадках повинна була виконувати не лише ознайомчо-інформаційну функцію, а й давати практичні поради щодо налагодження пожежної справи, покращення санітарного стану, організації боротьби з епідеміями та масовими хворобами худоби.

За радянського періоду історіографія проблем організації роботи по запобіганню та припиненню пожеж, епідемій та епізоотій мала свою специфіку. Дослідники значно змістили акценти, що, на наш погляд, зумовлене ідеологічними підвалинами. Так, проблеми боротьби з вогнем та епізоотіями розглядали досить фрагментарно, зате боротьба з епідеміями та покращення санітарно-гігієнічних умов, де радянська влада досягла значних та швидких успіхів у порівнянні з царизмом, має обширну історіографію. Треба зазначити, що в роботах радянських істориків практично нема місця регіональним особливостям досліджуваних проблем, що взагалі є характерною рисою цього періоду. Робота місцевих органів влади по запобіганню пожеж, епідемій, епізоотій та ліквідації їх наслідків не досліджувалась, що, з нашої точки зору, насамперед пояснюється ставленням радянських істориків до земств. Як ми знаємо, В. І. Ленін називав земства «п'ятим колесом у возі самодержавства», тому вивчення тих чи інших аспектів їх діяльності вважалось неактуальним.

Щодо організації роботи по запобіганню пожеж та ліквідації їх наслідків, у довоєнній радянській історіографії на увагу заслуговує чи не єдина праця Л. Шапіро. Автор намагається розкрити загальні положення та основні етапи розвитку пожежної охорони в Російській імперії та в СРСР [405]. Незважаючи на певні ідеологічні установки, які існували в той час, оцінки, що давались дослідником, відзначались об'єктивністю, виваженістю і врахуванням обставин та умов, в яких створювалась та еволюціонувала пожежна охорона.

Починаючи з середини 50-х років ХХ ст. проблема розвитку пожежної безпеки знову привернула увагу кількох дослідників. Найбільш фундаментальним виданням є монографія С. Г. Голубєва, Ф. Б. Зільберштейна, П. С. Савельєва «Пожарное дело в СРСР» [278]. У ній на широкій джерельній базі висвітлюється стан пожежної справи в дорадянської Росії, показане становлення радянської пожежної охорони, еволюція пожежної техніки і профілактики, організація пожежної частини і добровільних пожежних дружин. Однак дана монографія страждає на певну заідеологізованість, а відтак – упередженими оцінками дорадянського періоду розвитку пожежної справи.

Подальше висвітлення історії пожежної справи та осмислення попереднього досвіду у радянські часи було пов'язане з виданням монографії М. Г. Шувалова «Основы пожарного дела». В ній аналізується досвід минулого з підготовки пожежних службовців та організаційні принципи пожежної безпеки [408]. Автор на великій кількості фактичного матеріалу зумів систематизувати передовий досвід, дати аналіз недоліків та запропонував деякі організаційні і правові заходи для подальшого підвищення протипожежного захисту СРСР. На жаль, і в цій роботі не знайшлося місця для матеріалів, які б розкривали стан справи в українських губерніях в ХІХ ст.

З робіт останнього часу необхідно відзначити збірник статей «Полиция и милиция России: страницы истории» [347] і короткий історичний нарис «Органы и войска МВД России» [333]. Виходячи з теми дисертації, найбільший інтерес становить остання робота. Два розділи в ній присвячені створенню і розвитку протипожежної служби. Автор В. І. Тітков послідовно висвітлює

історію пожежної справи протягом декількох століть. Розміри нарисів не дозволили торкнутися різних аспектів даної проблеми належною мірою, практично відсутній регіональний матеріал, але основне коло питань пожежної справи було охоплене і з багатьох з них зроблені досить цікаві та змістовні узагальнення.

Вже у 20-ті роки ХХ ст. з'являється декілька праць, а також статей в медичних журналах, присвячених роботі по запобіганню та припиненню епідемій, покращенню санітарного стану в українських землях. Практично всі автори – колишні земські лікарі, що підтримали радянську владу, тому всім публікаціям притаманні спільні риси: роботи написані практикуючими медиками, здебільшого мають характер прикладних досліджень, і, підкреслюючи успіхи радянських епідеміологів та санітарних лікарів, віддають належне їх дорадянським попередникам. Перш за все треба відзначити ґрунтовні праці С. М. Екеля «Инфекционные заболевания на Украине» [409], С. А. Томіліна «Материалы о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни» [379], та «Спроба санітарного опису України» [383]. Автори визнають певні успіхи дорадянської медицини у боротьбі з віспою, малярією і, навіть, холерою, плідну роботу бактеріологічних лабораторій та епідемічних відділків. Але ці успіхи трактувались як результат зусиль лікарів-ентузіастів, а не центральної або місцевої влади, робота яких у цьому напрямку не розглядалась, та, вочевидь, таке завдання і не ставилося. Водночас підкреслювалась саме розповсюдження у той час епідемічних соціальних хвороб – тифу, туберкульозу, сифілісу, дифтериту, причиною яких стали тяжкі соціальні умови життя переважної більшості населення, які влада не могла змінити. Дослідники використовують значні обсяги дорадянської епідеміологічної статистики, що є цінним для дисертаційного дослідження. Різні аспекти санітарно-епідеміологічної роботи в Україні висвітлювались також у статтях і працях М. І. Баранова [265], Д. І. Єфимова [291], А. Н. Марзеєва [320; 321; 322], Н. О. Семашко [356; 357], П. А. Суботіна [366], С. А. Томіліна [378; 380; 381];

382; 384; 385], Л. Д. Ульянова [396], матеріалах «Украинского института рабочей медицины» [358], але дорадянські досягнення в них не розглядалися.

Починаючи з кінця 20-х років оцінки радянських дослідників дещо змінюються. Так, до 15-річчя Жовтня вийшла праця М. Н. Соловйова «Досягнення Радянської влади на Україні в боротьбі з заразливими хворобами» [361], в якій діяльність влади та земської медицини по боротьбі з епідеміями у дорадянський період подавалась у вкрай негативному руслі, хоча критика була зверхньою, досить загальною, без будь-яких спроб аналізу. Водночас безумовні і справді вражаючі успіхи української радянської епідеміології та санітарної гігієни у запобіганні та ліквідації холери, віспи, паразитарних тифів тощо трактувались як такі, що виникли чи майже не на порожньому місті, без зв'язку з попередніми досягненнями. У такому ж дусі написані й інші праці цього автора, що вийшли в зазначений період [362; 363; 364].

У другій половині 50-х рр. ХХ ст. історіографія боротьби з епідемічними хворобами та покращення санітарного стану поповнюється як монографіями, так і циклом збірок, присвячених 40-річчю Радянської влади. Серед основних монографій – «Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине» [339], «Очерки истории гигиены и санитарии в России (до 1861 года)» Б. Д. Петрова [340], «Естествознание и медицина в России во второй половине XIX века» [293], «Медицина в России в период капитализма. Развитие гигиены. Развитие общественной медицины» [295] та «Развитие медицинской статистики. Исторический обзор» [296] П. Є. Заблудовського. Автори досить неупереджено оцінюють дореволюційні досягнення окремих українських лікарів-гігієністів, практичну діяльність санітарних медиків Київської, Харківської, Катеринославської, Херсонської губерній, Харківського медичного товариства, університетських лікарень, але наголошують на неможливості справжніх зрушень за царського режиму санітарно-гігієнічних умов, а, отже, і боротьби з епідеміями. Будь-яка діяльність адміністративних чи самоврядних органів місцевої влади дослідниками не розглядалась.

Навпаки, ідеологічним пафосом сповнені збірки «Достижения в борьбе с инфекциями в УССР» [284], «Вопросы гигиены» [274], «Достижения охорони здоров'я в Українській РСР» [285], «Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине» [324], «Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине» [335]. Знову ж таки в цих збірках вихвалялись успіхи української радянської медицини, епідеміології, санітарної гігієни, бактеріології абсолютно без розгляду досягнень дорадянських попередників. На наш погляд, також з праць цього періоду заслуговують на увагу бібліографічне дослідження Є. І. Лотової [316], в якій розглядаються основні радянські роботи з історії гігієни та санітарії з 1917 по 1957 рік, та праця О. М. Меркова [325], де автор аналізує чинники покращення санітарного стану в Україні, порівнюючи дорадянські та радянські данні санітарної статистики.

Дещо на краще ситуація змінюється з 60-х років минулого століття, що, вочевидь, пов'язано з певним зменшенням ідеологічного тиску на історичну науку у пост сталінський період. Окремо треба виділити фундаментальну працю К. Г. Васильєва та А. Є. Сегала «История эпидемий в России» [269]. В книзі зібраний матеріал про виникнення та поширення в імперії найстрашніших епідемій – холери, звичайної та бубонної чуми, віспи, кору, паразитарного та шлункового тифів тощо. Вперше у радянській історіографії значну увагу автори приділяють роботі по запобіганню та припиненню царською владою епідемій в різні роки, правда, без регіональних особливостей. Дослідники використовують великі обсяги дорадянської статистики, як МВС, так і земської, по всім губерніям Росії. Це дозволяє провести порівняльний аналіз епідемічної ситуації на Харківщині у різні роки по різним хворобам з іншими українськими губерніями та Росією в цілому. Історії роботи щодо покращення санітарного стану та гігієни в Росії з давніх часів і до скасування кріпосного права присвячена робота Б. Д. Петрова «Очерки истории гигиены и санитарии в России (до 1861 года)» [340], але регіональний матеріал щодо українських губерній в ній відсутній.

Роботі щодо покращення санітарного стану, соціально-побутових умов життя населення, гігієни праці та виробництва присвячена робота О. А. Грандо та А. С. Межирова «Історія гігієни і санітарії на Україні» [301]. Але як і в переважній більшості праць радянського періоду, автори розглядають дорадянський досвід в критичному дусі, фрагментарно, без регіональної специфіки. Основну увагу автори зосереджують на досягненнях радянської доби. Фактично такі ж риси характерні для робіт А. А. Грандо «Развитие гигиены в Украинской ССР» [281] та П. Є. Заблудовського «Развитие медицинской статистики. Исторический обзор» [296], проте, як вже зазначалося, радянські дослідники, за рідкісним виключенням, і не ставили завдань неупереджено та повно дослідити дорадянські досягнення.

Вказані риси притаманні і радянській історіографії, присвяченій роботі по запобіганню та припиненню масових хвороб домашніх тварин. Так, у збірках «Ветеринарная наука в СССР к сороковой годовщине Октября» [272] та «Ветеринарная наука в СССР к пятидесятилетию Советской власти» [271] надбання земської ветеринарії згадуються похапцем і вкрай упереджено, регіональні особливості дорадянської протиєпізоотичної роботи повністю ігноруються.

В цілому позитивно оцінюючи згадані вище напрацювання радянського періоду щодо історії боротьби з пожежами, епідеміями та епізоотіями, водночас не можна не помітити в них притаманної радянській історіографії заідеологізованості, викривлення та замовчування досягнень дорадянських попередників. Існуючим працям з цих проблем притаманна висока ступень узагальнення, або ж концентрація на якомусь одному аспекті.

Сучасний період характеризується підвищеним інтересом до історії роботи по запобіганню та припиненню стихійних лих в Україні як у минулому, так і у сьогоденні.

Єдиними узагальнюючими роботами останніх двох десятиліть, в яких розглянута діяльність царської влади по боротьбі з епідеміями, організації медичної допомоги населенню, покращенню санітарного стану у період

капіталістичної модернізації імперії є праця колективу російських авторів «Россия в начале XX века» [353] та монографія російського історика Б. М. Миронова «Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)» [328]. Але автори не вивчають регіональний досвід запобігання та припинення стихійних лих, діяльність місцевих адміністрацій та самоврядних органів за цими напрямками не досліджувалась.

В останні роки дослідники різних регіонів вивчають та узагальнюють архівні матеріали по дослідженій темі. Проблема роботи по запобіганню та припиненню стихійних лих знову викликає жвавий інтерес серед вчених-істориків. З'явилися дослідження науковців Харківщини, Луганщини, Запоріжжя, Кіровоградщини, Львівщини, інших регіонів [260; 263; 331; 342; 345; 348; 349; 350; 360; 367; 370]. Оpubліковані наукові праці на основі багатоджерельної бази регіонального значення розкривають різноманітні аспекти історії розвитку боротьби з пожежами, епідеміями та епізоотіями, в них робляться реальні спроби привернути увагу до популяризації тих заходів, що використовувалися в минулому та актуальні і зараз.

У цей же час в різних спеціалізованих виданнях з'являються публікації в яких переважно оглядово розкриваються стан і розвиток боротьби зі стихійними лихами в Росії у другій половині XIX ст. Зокрема, можна назвати публікації В. Титкова [369], А. Алієва [258], П. Савельєва [355], І. Є. Романової [352], І. В. Єгоричева, Є. І. Данілішиної [288], основний наголос у яких робиться на інформаційному висвітленні процесу створення та діяльності пожежних команд, санітарно-епідемічних органів.

Як видно з історіографічного огляду, історичних досліджень з проблем організації місцевою владою Харківщини заходів по запобіганню пожеж, епідемій, епізоотій та ліквідації їх наслідків вкрай недостатньо, а узагальнюючих монографічних робіт в Україні немає зовсім, чим ще раз підтверджується актуальність їх вивчення і що дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, проблема організації місцевою владою Харківщини роботи по запобіганню стихійних лих та ліквідації їх наслідків у другій половині XIX – на початку XX ст. знайшла фрагментарне відображення в історичній літературі. Питання розглядалось або в контексті інших проблем, наприклад, в узагальнюючих працях, присвячених діяльності МВС, досягненням системи охорони здоров'я чи сільського господарства, або в роботах суміжного характеру, що обмежені територіальними і хронологічними рамками.

По-друге, на початку XXI ст. у зв'язку з загостренням проблеми пожеж, епідемічної та епізоотичної ситуації інтерес до даної теми різко зріс, а нові аспекти її вивчення, що намітилися, розширення діапазону документів і публікацій дозволяють досліджувати проблему комплексно.

По-третє, наявний існуючий досвід у вивченні теми говорить про доцільність створення узагальнюючого дослідження, у якому б комплексно аналізувалися історичні і соціально-економічні аспекти проблеми організації місцевою владою Харківського регіону боротьби з найстрашнішими стихійними лихами та їх наслідками у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Це пояснюється не тільки наявністю недосліджених і маловивчених питань, але і необхідністю реалістичного відображення історичних подій з метою критичного осмислення нашого минулого, вивчення його уроків і виправлення помилок на сучасному етапі, а також з метою розбудови як досконалих та ефективних підрозділів МНС, так і місцевих органів влади та самоврядних органів в Україні.

1.2. Аналіз джерельної бази

Історичне знання опосередковане історичними джерелами, їхнім станом, об'єктивністю і неминучою тенденційністю. Під історичним джерелом розуміють свідчення про дійсність, найбільш близьке до неї за часом.

Дані історичних джерел не завжди можна перевірити, як, наприклад, дані природничих наук, результатами експерименту, що цілком зрозуміло для науки,

яка вивчає минуле. У цьому випадку досліднику певним чином доводиться самому формувати об'єкт свого вивчення.

Вивчення такої теми, як робота місцевих органів влади Харківщини по запобіганню стихійних лих та ліквідації їх наслідків неможливе без залучення науково-інформаційного матеріалу не тільки історичного, але й економічного, правового, медичного, санітарно-ветеринарного змісту. З одного боку, ця особливість вивчення проблеми є перевагою, а з іншого, призводить до труднощів як у пошуку необхідної наукової інформації, так і в визначенні методики її дослідження. Документальною основою дисертаційного дослідження є сукупність ще невідомих широкому загалу дослідників архівних джерел. Крім того, в процесі аналізу джерел з метою виявлення їхньої вірогідності стає зрозумілим, що деякі їх автори могли з цілої низки причин подавати недостовірні відомості. Для др. пол. XIX – поч. XX ст. це було пов'язане з несталістю статистики, як земської, так і МВС, коли матеріали про пожежі, епідемії, масові хвороби худоби, особливо в сільській місцевості, надходили розрізненими, від випадку до випадку, та залежали від сумлінності великої кількості людей – волосних старшин, ветеринарних фельдшерів, десятників, священиків, урядників, діячів пожежного страхування, лікарів, санітарних попечителів, спеціалістів зі щеплення тощо. Відповідно, подеколи цифри в друкованих джерелах суперечать аналогічним архівним даним.

У процесі роботи над дослідженням дисертантом використано широке коло джерел, які різняться за походженням, інформативними можливостями, ступенем об'єктивності, місцем зберігання тощо. Дотримуючись усталених в сучасній історіографії методологічних підходів щодо класифікації джерел, їх умовно можна поділити на такі основні групи:

- 1) законодавчі акти, циркуляри, постанови органів центральної державної влади;
- 2) документи місцевих органів влади: циркуляри губернатора і поліцмейстера; доповіді губернської та повітових управ, міських дум, комітетів; пожежних, медичних, ветеринарних діячів з відповідних питань; звіти земських

органів та посадових осіб; матеріали з'їздів діячів пожежної справи, медицини, ветеринарії Російської імперії;

- 3) статистичні збірки;
- 4) матеріали періодичних видань;
- 5) архівні матеріали.

Ці джерела зосереджені як в опублікованих збірках документів, так і зберігаються в архівних фондах.

Першу групу джерел складають законодавчі акти та офіційні державні постанови, що представлені в «Своде законов Российской империи», в яких сформульовано основні засади державної політики щодо організації боротьби з пожежами, епідеміями, епізоотіями та визначають роль і місце відповідних служб [208; 215; 216; 217].

При визначенні державної політики в сфері протипожежних заходів, яку здійснювали місцеві органи влади Харківщини, важливим законодавчо-правовим документом є Будівельний статут, уперше виданий у 1832 р., доповнений та розширений у виданні 1857 р. [216]. Він являв собою звід усіх попередніх законів (правил) з планування населених місць і будівництва будинків. У ньому знайшли відображення і деякі заходи щодо пожежної безпеки будинків.

Крім загальних положень, що стосуються органів, на які поклали контроль за будівництвом, розгляд проектів і кошторисів, Будівельний статут включав також вимоги щодо будівництва казенних та громадських будинків, планування міст. Спеціальна глава стосувалася будівництва в містах фабрик і заводів. Один із розділів був присвячений вимогам щодо розбудови сільської місцевості.

Попереджувальні протипожежні заходи містилися й у Пожежному статуті [216]. У ньому визначалась система стягнень та покарань за недотримання протипожежних правил і за заподіяння пожежі. Окремий розділ включав основні вимоги щодо організації гасіння пожеж.

Державну політику в протиепідемічній, санітарній та ветеринарній сферах визначав «Лікарський статут» [215], також вперше прийнятий у 1857 р., розширений та доповнений у 1892 та 1905 рр. [217]. Редакція 1905 р. вже містила і текст ратифікованої Росією Міжнародної санітарної конвенції по боротьбі з холерою та чумою, яку підписали 15 березня 1904 р. в Парижі. Треба зазначити, що в Російській імперії не було окремого санітарного законодавства, навіть санітарні та ветеринарні правила не були чітко розгалужені, а разом з протиепідемічним регламентом містились у другому розділі «Лікарського статуту» – «Статуті медичної поліції» [215]. Статут встановлював повноваження посадових осіб та органів місцевої влади щодо організації боротьби з епідеміями та епізоотіями, запровадження карантинів, переміщення хворих, організації щеплення, контролю харчових продуктів та виробів тваринництва, дезінфекції тощо. Крім того, «Статут медичної поліції» містив перелік покарань за недотримання протиепідемічних, санітарних та ветеринарних правил. Саме текстом «Статуту» закладались протиріччя між місцевими царськими адміністраціями та земськими самоврядними органами, бо відповідальність за дотримання протиепідемічних та санітарно-ветеринарних правил покладали і на тих, і на інших, а контроль – виключно на поліцію. Проблема полягала також в тому, що «Статут медичної поліції» не був чітким і визначеним і викликав справедливу критику спеціалістів-сучасників (наприклад, Н. Г. Фрейберга) [400].

З 1867 по 1913 рік на Харківщині губернською владою друкувався «Харьковский календарь» [247] – щорічне видання з публіцистичним за формою описом головних подій губернського життя та статистичними даними. «Календари», авторство розділів в яких не вказувалось, містять цінні матеріали щодо кількості пожеж у Харкові, повітових містах, волостях та називають їх основні причини, описують діяльність земських та міських товариств страхування від вогню, склад та обладнання пожежних команд, конкретні протипожежні заходи місцевої влади, кількість хворих та померлих від епідемічних хвороб та санітарні заходи. Безумовно, розділи не містять ні

критики владних установ, ні ґрунтового аналізу боротьби місцевої влади з надзвичайними ситуаціями, а є лише констатацією певних фактів та поглядом на ситуацію з боку місцевої царської адміністрації.

Специфічним і дуже важливим джерелом є статистика, особливо земська. На щастя, Харківська губернія др. пол. XIX – поч. XX ст. представлена досить значною кількістю джерел, що дають можливість оперувати цифрами пожежної, санітарно-епідемічної та ветеринарної статистики. До них можна віднести: видання центрального статистичного комітету МВС «Харьковская губерния. Список населенных мест по сведениям 1864 г.» [242]; видання Харківського губернського статистичного комітету «Харьковский сборник» (літературно-науковий додаток до «Харьковского календаря») [250]; працю А. Русова «Итоги земской статистики в Харьковской Губернии. За прошлое десятилетие» [354]; «Статистический ежегодник» Харківської губернської земської управи за 1908–1917 рр. [220–229]; статистичні збірки повітових земств [166; 214; 241]. Вказані збірки містять узагальнені статистичні дані щодо кількості пожеж, їх причин та завданих збитків, обсягів земського страхування від вогню, динаміки чисельності населення та кількості епідемічних хворих та померлих, здійснення щеплення, кількості лікарів та фельдшерських пунктів, кількості домашніх тварин та епізоотичних захворювань, ветеринарних закладів та лікарів.

Найбільш значний обсяг матеріалу для досліджуваної в дисертації проблеми міститься в опублікованих харківським земством документах, що у великій кількості зберігаються у фондах Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. Вони охоплюють період з 60-х рр. XIX ст. по 1917 р. та чітко структуровані по галузям досліджуваних в дисертації проблем. Їх можна умовно поділити на дві групи. По-перше, збірки доповідей земських управ та їх відділень розпорядчим органам земств – земським зборам, а також звіти земських та міських посадовців – медиків, повітових ветеринарних лікарів, санітарних інспекторів, завідувачів бактеріологічними лабораторіями, брандмейстерів [107; 137; 145; 146; 162; 181; 195; 205; 206]. Перша група

містить докладну інформацію з галузей діяльності земської влади, що досліджуються у дисертації, та були у компетенції розпорядчих земських органів. Крім того, різні відділення губернської земської управи публікували повні звіти про результати своєї діяльності для громадськості як щорічно, так і за періоди у декілька років. Це, наприклад, звіти про ветеринарно-санітарний стан Харківської губернії [185–192; 233–239], санитарну організацію в губернії [109; 213], аналіз епідемічної ситуації [170–179], пожежно-страхової справи [165; 197–204], діяльність по обеззаражуванню стічних вод цукрових заводів та гуралень [243], організацію медичної допомоги населенню [112–113; 115; 117; 94–106]. Цінність даної групи джерел полягає у великому обсязі різноманітного фактичного матеріалу, що стосується роботи місцевих органів влади Харківської губернії по боротьбі зі стихійними лихами. Це і оцінка загального стану справ, проекти рішень місцевих органів влади з тих чи інших питань, зміни і доповнення до них, обсяги фінансування, конкретні заходи, що здійснювались у боротьбі з епідеміями, епізоотіями, організації пожежної та пожежно-страхової справи. Крім того, для цієї групи джерел характерна наявність систематизованих статистичних даних з відповідних питань за декілька років, як по губернії в цілому, так і по окремим повітам, що робить працю дослідника більш плідною. В умовах, коли значна частина архівів Харківщини була втрачена під час Великої Вітчизняної війни, опубліковані земством збірки звітних документів часто є найбільш повним або й єдиним джерелом з досліджуваних проблем.

Друга група джерел, опублікованих земствами – це прийняті самоврядними органами Харківщини постанови та правила щодо запобігання пожеж [165; 184], епідемічних захворювань [209; 232], масових хвороб худоби [182; 144; 183] які після затвердження губернатором набували чинності. На основі цієї групи джерел ми можемо дослідити роботу місцевої влади Харківщини з створення нормативної бази по упередженню стихійних лих та ліквідації їх наслідків, простежити складний процес її вдосконалення та наслідки прийняття, в певній мірі з'ясувати вплив характеру взаємодії

самоврядних органів та адміністративних органів влади на ефективність боротьби зі стихійними лихами.

Частина джерел дисертації представлена періодичними виданнями Харківщини того періоду. На сторінках газет «Южный край», «Харьковские губернские ведомости», «Харьковский листок», спеціалізованого «Ветеринарного вестника» висвітлювались актуальні теми щодо організації місцевою владою боротьби з вогнем, розповіді про пожежі, оголошення про відкриття пожежних частин та відділень, збір місцевими органами пожертвувань погорільцям, правила поведінки під час епідемій, витяги з санітарних правил та відповідні розпорядження адміністрації тощо. Нерідко на шпальтах газет містились відгуки на ті чи інші перетворення місцевої влади в протипожежних, санітарно-епідемічних та ветеринарних заходах.

Цілком очевидно, що якісно та в цікавих деталях дослідити роботу місцевих органів влади Харківської губернії по боротьбі з пожежами, епідеміями та епізоотіями неможливо без вивчення документів, зосереджених у Державному архіві Харківської області (Держархів Харківської області).

В названому архівосховищі нами виявлено:

1) накази, циркуляри та інші документи розпорядчого характеру Сенату, Міністерства внутрішніх справ; 2) неопубліковані обов'язкові постанови губернаторів, звіти губернських канцелярій, накази поліцмейстера; 3) постанови, доповіді та звіти земських та міських органів місцевого самоврядування; 4) неопубліковані рапорти, службові записки, донесення, звіти посадових осіб земського та міського самоврядування і земських діячів: Ф. 3 «Канцелярія Харківського губернатора» [1–10], Ф. 4 «Лікарське відділення Харківського губернського правління» [11–42], Ф. 12 «Харківська лікарська управа» [43–47], Ф. 45 «Харківська міська управа» [48–71], Ф. 52 «Управління поліцмейстера м. Харкова» [72–73], Ф. 304 «Харківське губернське правління» [74–90].

В ряді правових актів розглядався розподіл прав і обов'язків між центральними державними, самоврядними і громадськими організаціями щодо

боротьби з пожежами, епідеміями, епізоотіями; розроблявся механізм виконання постанов і розпоряджень центральної і місцевої влади щодо протипожежного захисту, санітарно-ветеринарних, протиепідемічних правил та покарання винних у їх недотриманні. У цих фондах зосереджені матеріали, що стосуються таких аспектів роботи місцевої влади Харківщини: а) розробки протипожежних регламентів, створення пожежних команд і добровільних пожежних товариств, реорганізації пожежних команд із поліцейських в громадські, проведення протипожежної роз'яснювальної роботи серед населення, поширення вогнестійкого будівництва, фінансування пожежної справи, будівництва частин, відділень, придбання обладнання, влаштування електричної сигналізації, впровадження та розвитку земського та міського взаємного страхування від вогню, допомоги погорільцям, контролю виконання протипожежних правил, створення системи матеріального стимулювання пожежників тощо; б) матеріали щодо створення санітарних правил, організації контролю продуктів харчування, боєнь, торгівельних та харчувальних закладів, виробничих приміщень, приватних осель, влаштування протихолерних пунктів, бараків, епідемічних відділень, карантинних заходів, дезінфекції речей та приміщень, методів лікування епідемічних хворих та налагодження їх обліку, правил пересування епідемічних хворих залізницею, організації щеплення проти віспи, виявлення джерел розповсюдження епідемій, правил поховання жертв епідемій та здійснення релігійних обрядів, боротьби з таємною проституцією, стягнень і покарань за невиконання санітарних та протиепідемічних правил, будівництва водопроводу, свердловин питної води тощо; в) архівні документи щодо розробки санітарно-ветеринарного регламенту, підготовки ветеринарних фельдшерів, влаштування мережі ветеринарних пунктів, організації ветеринарного контролю гуртів, ярмарок та на залізничних станціях, впровадження карантинних застав, переміщення тварин через територію губернії, створення бактеріологічних лабораторій та вакцинації тварин, знищення туш палих тварин і дезінфекції, догляду скотомогильників, забиття хворих тварин та розробки системи грошових

компенсацій власникам, організації контролю продажу шкір тощо. У цих документах зафіксовано, як місцева влада здійснювала структурні зміни пожежної охорони в Харківській губернії, визначала функції ветеринарної організації з урахуванням місцевих особливостей, відображено організацію контролю за санітарним станом, викладено основні заходи щодо епідемічної безпеки. Протоколи різноманітних засідань дозволяють прослідкувати за ходом обговорювання проблем, від вирішення яких місцевою владою залежав ефективний розвиток пожежної охорони, санітарно – ветеринарної служби, епідемічного захисту. Ці рішення влади стосувалися і профілактичних питань, удосконалення керування, підготовки кадрів, зміцнення дисципліни, пошуків джерел фінансування тощо. З іншого боку, листування губернатора та поліцмейстера із земськими та міським самоврядними органами свідчить про досить серйозні протиріччя між ними щодо повноважень, що, безумовно, затягувало вирішення ряду питань боротьби з надзвичайними ситуаціями і йшло не на користь справі. Вивчення цих документів методом суцільного дослідження наближає нас до розуміння того, як різні суб'єкти місцевої влади Харківщини розуміли свої задачі з попередження пожеж, епідемій, епізоотій та ліквідації їх наслідків, які конкретні заходи намічались для розв'язання цих задач і як ці заходи розроблялися та втілювались.

Значну цінність складають документи виконавчого характеру. Звіти і доповіді за підсумками перевірок, довідки про виконання прийнятих рішень, різний інформаційний матеріал про хід виконання постанов, інструкцій про дотримання протипожежних, санітарно-ветеринарних та протиепідемічних правил містять різноманітні відомості про санітарний стан та стан пожежної безпеки Харкова та повітових міст, епізоотичну та пожежну ситуацію на селі. Такий матеріал дає досить повне уявлення про те, як і якими засобами місцева влада досягала рішення поставлених завдань перед пожежними підрозділами, санітарними та ветеринарними лікарями, медиками-епідеміологами в план підвищення ефективності насамперед профілактичних дій. Документи виконавчого характеру дають можливість також проаналізувати гнучкість у

роботі повітових органів влади, їхнє уміння шукати і знаходити найбільш доцільні і відповідні конкретним умовам форми і методи роботи з організації пожежної та ветеринарної справ, щеплення проти віспи.

Службові документи посадових осіб самоврядних органів та земських діячів надають також велику кількість важливої інформації про те, як місцева влада вирішувала проблему нестачі професійних кадрів – медиків, пожежних, ветеринарних лікарів, спеціалістів зі щеплення та втілювала систему їх заохочення. Рапорти брандмейстера, членів Пожежного комітету, доповідні записки міських та повітових медиків, санітарних лікарів сповнені численних описів пожеж та епідемій, героїчної діяльності конкретних людей під час їх ліквідації – пожежних служителів, фельдшерів, лікарів, студентів медичного факультету, спеціалістів зі щеплення. Відповідно, ми маємо змогу простежити, як місцеві органи влади, реагуючи на ці звернення, втілювали гнучке матеріальне стимулювання відповідних спеціалістів, здійснювали кадровий відбір кращих, а з іншого боку очищали ряди безпосередніх борців зі стихійними лихами від осіб, що не справлялися зі своїми обов'язками або порушували дисципліну. На наш погляд, це найцікавіша і «жива» група архівних матеріалів. Саме в службових документах посадових осіб, що написані часто в доволі вільній формі і автори не ховають своїх емоцій, найбільш відчувається «присмак епохи», що дозволяє досліднику ментально перенестись у ті часи, і використавши метод історичної реконструкції, провести більш повне та неупереджене дослідження.

Таким чином, джерельна база даної дисертації включає в себе широке коло документальних та публіцистичних матеріалів. Вони мають різні властивості і характер інформації, тому при їх вивченні застосовуються різні методи й прийоми. Незважаючи на різну класифікацію за властивими для джерел ознаками, обґрунтовані сумніви в їхній об'єктивній науковій і фактологічній цінності, можна зробити висновок, що в цілому джерельна база дозволяє при відповідному методологічному та методичному забезпеченні провести вагоме дисертаційне дослідження.

Однак далеко не кожне джерело, у тому числі і архівне, несе об'єктивну інформацію. Тому по можливості автор намагався піддавати додатковій перевірці ті факти і події, що значною мірою могли вплинути на пояснення досліджуваних явищ, а також враховувати специфіку жанру, зміст, час написання й авторські інтереси використуваних джерел.

Пам'ятаючи про те, що дані історичних джерел, на відміну від даних природничих наук, які можна перевірити ще раз результатами експерименту, не є об'єктом спостереження, в основі історичної аргументації найчастіше лежать попередні знання й особисті міркування дослідника.

1.3. Методологія і методи дослідження

Методологічний простір сучасного дослідника характеризується науковим плюралізмом, який став правилом для пострадянського суспільствознавства замість методологічного монізму радянської епохи. В історії, як науці гуманітарній, принцип наукового плюралізму методів дослідження є конче необхідним для різнобічного розуміння процесів розвитку людства. Серед основних методологічних підходів осмислення минулого провідне місце посідають цивілізаційний та формаційний, а також теорії культурно-історичних типів.

Під час проведення власного дослідження автор, віддаючи перевагу цивілізаційному підходу, намагався розглянути роботу місцевих органів влади Харківської губернії по попередженню стихійних лих та ліквідації їх наслідків з урахуванням складного переплетіння внутрішньополітичних, економічних, соціокультурних факторів, що визначали обличчя тогочасної Російської імперії. Це є особливо актуальним, враховуючи умови тих соціально-історичних змін, що мали місце в Росії після Великих реформ. Відгалуженням цивілізаційного підходу можна вважати теорію модернізації.

Застосування теорії модернізації в дослідженні регіональних процесів передбачає багатоваріантність переходу від традиційного до сучасного

суспільства, можливість різних шляхів соціальних трансформацій конкретних суспільств.

Наздоганяюча модернізація Російської імперії означала зміщення акцентів у внутрішній політиці держави, певну зміну організаційних і правових засад діяльності місцевих органів влади. Змінювались динаміка і структура населення, бурхливо зростали міста, збільшувались транспортні, товарні та людські потоки, посилювалась загроза пожеж, епідемій та епізоотій, тому модернізаційні перетворення охопили і саму місцеву владу, і її діяльність.

Таким чином, в роботі на загальнонаукових принципах аналізу історичного процесу розглядається робота місцевих органів влади по попередженню стихійних лих і ліквідації їх наслідків в конкретних історичних умовах, з урахуванням особливостей суспільно-політичного та економічного розвитку російського самодержавства як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях.

Структурно-функціональний підхід дав можливість відобразити роботу місцевих органів влади Харківщини по боротьбі зі стихійними лихами на загальному тлі лібералізації місцевого самоврядування у земських губерніях, а міждисциплінарний підхід забезпечив аналіз кола проблем, що перебувають на перетині історії медицини та ветеринарної науки з вітчизняною історією. Зокрема, надзвичайно велика кількість різноманітних фактичних даних по боротьбі з епідеміями та епізоотіями зумовила широке застосування спеціальних методів наукового пізнання – медичної статистики та демографічного аналізу. Відповідність організаційних засад земського взаємного страхування від вогню реальним суспільним потребам досліджувалась з допомогою соціологічного методу.

Для визначення ролі і місця діяльності місцевої влади по попередженню стихійних лих і ліквідації їх наслідків в історії Харківського регіону застосовано синергетичний метод, який допоміг простежити різні ланки та рівні місцевої адміністрації і самоврядування у взаємозалежності та взаємодії. Системно-структурний метод дозволив розглядати пожежні команди та страхові

товариства, повітові й губернські санітарно-епідеміологічні та ветеринарні організації як відносно самостійні підсистеми механізму реалізації місцевої влади.

Структура роботи обумовлена проблемно-хронологічним підходом, що дав можливість дослідити роботу місцевої влади губернії по боротьбі зі стихійними лихами у історичній динаміці, визначити її основні етапи та досягнення.

Особливе значення у роботі мають спеціальні історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний та метод історичної реконструкції. Історико-генетичний метод, спрямований на аналіз розвитку, обумовлює послідовне розкриття властивостей, функцій і змін об'єкту дослідження у процесі його історичного розвитку. Іншою мовою, глибоке проникнення в суть проблеми можливе за умов зіставлення її одиничного з особливим, загальним і всезагальним. Даний метод виявився корисним у дослідженні подібності завдань місцевих органів влади по боротьбі зі стихійними лихами на різних етапах.

Історико-порівняльний (компаративний) метод передбачає аналіз подій і фактів, які вивчаються з точки зору спільного й відмінного між ними, що стає основою для подальших інтерпретацій, міркувань, пояснень та висновків. Адже у процесі порівняння відкривається можливість для нового, більш глибокого та неупередженого погляду на проблематику. Історико-порівняльний підхід знадобився для порівняння якісних і кількісних показників роботи місцевої влади Харківщини по боротьбі з пожежами, епідеміями та епізоотіями з іншими українськими губерніями та загальноросійськими даними.

Метод історичної реконструкції дозволяє на основі архівних даних відновити як характерні, так і специфічні риси щоденної практичної роботи місцевої влади по упередженню стихійних лих та ліквідації їх наслідків. Основні тенденції, особливості і суперечності в роботі місцевої влади по боротьбі зі стихійними лихами виявлені методом аналізу. У процесі обробки як

публіцистичних, так і архівних даних застосовувався також статистико-математичний метод.

РОЗДІЛ 2

ЗАХОДИ ПО ЗАПОБІГАННЮ ПОЖЕЖ

На початку другої половини XIX ст. організацією заходів по запобіганню пожеж та ліквідації їх наслідків у Харківській губернії опікувались губернатор, поліцмейстери та градоначальники, а з 60-х рр. XIX ст. – після Земської реформи – міські думи та управи, земські повітові та губернські самоврядні органи. Ця робота мала такі основні напрямки: 1) створення дієздатної та ефективної пожежної охорони; 2) залучення населення до протипожежних заходів; 3) фінансування протипожежних заходів та допомога погорільцям; 4) запровадження регламентів протипожежної профілактики; 5) виховна та роз'яснювальна робота серед населення.

У першій половині XIX ст. в Харкові вже діяли пожежні команди, що були створені на виконання царських наказів від 1818, 1820, та 1821 рр. згідно розпоряджень губернатора №№ 27221, 28219, 28529 [208, с. 837, 869, 880]. Команди пожежників формувалися з штатних нижчих чинів військових та поліції і підпорядковувались у Харкові поліцмейстеру та губернатору, а в повітових та позаштатних містах – начальникам місцевої поліції та градоначальникам. Так, ще в 1821 р. у Харкові губернська влада створила три пожежні частини (по кількості частин міста). Проте в двох з них у штаті налічувались лише помічник брандмейстера, сторож та писар. Фактично тільки частина в центрі міста була реально боєздатною – крім брандмейстера (начальника пожежної частини), сторожа та писаря у її складі знаходився 21 пожежний служитель. Крім того, існувала пожежна команда у складі 10-ти служителів на чолі з брандмейстером у складі міської поліції. На оснащенні пожежного обозу знаходилося чотири двоколісні ходи з діжками, дворучними насосами, пожежними рукавами та брандспойтами, 9 коней, а також лопати, сокири, багри та повстяні щити. Фінансувались пожежні команди з міських прибутків. Централізованого державного фінансування пожежної справи або протипожежних заходів взагалі не було. Кошти на утримання міської поліції та

пожежників виділялися губернським правлінням харківському поліцмейстеру загалом, тому встановити конкретні обсяги фінансування пожежників до 70-их років XIX ст. не виявляється можливим [261, с. 347]. Але сил пожежних команд не вистачало ні кількісно, ні в технічному оснащенні. До того ж, з-за вкрай поганого стану міських доріг, які весною та восени ставали майже непрохідними, пожежники часто не мали змоги швидко дістатися місця пожежі. Така ситуація вимагала від місцевої адміністрації активного залучення населення до пожежегасіння. Тому губернатор своїми наказами від 27 травня 1837 р. № 8166, підтвердженими у 1840 та 1842 рр., зобов'язав харків'ян з'являтися на пожежі з діжками води та інструментами, тобто для городян фактично впроваджувалась пожежна повинність [3, арк. 18]. У повітових та позаштатних містах Харківської губернії окремих пожежних команд взагалі не було, пожежний інструмент зберігався при поліцейських частинах і, в разі потреби, поліцейські виїжджали на тушіння, але ні брандмейстера, ні визначеного штату, ні чіткого регламенту пожежного знаряддя такі команди не мали, відповідно невисоким був і професійний рівень боротьби з вогнем.

Оскільки центральна влада фактично усунулась від боротьби з пожежами, основний тягар проблем пожежної охорони ліг на плечі місцевих органів влади Харківської губернії. Тому постійним напрямком роботи місцевих органів влади стає зміцнення пожежних команд, підвищення їх ефективності та пошук оптимальних форм організації у рамках, дозволених законодавством того часу. Як зазначалось, пожежні команди у Харкові, повітових та заштатних містах губернії комплектувались поліцією, але сталих норм щодо їх кількості, спеціального оснащення та обсягів фінансування не було ні на державному рівні, ні на місцевому. Витрати на пожежні команди як Харкова, так і повітових міст визначались у міських кошторисах, які затверджувались губернатором. Але, враховуючи специфіку пожежної справи – роботу в екстремальних умовах – інструмент та амуніція швидко псувались, хворіли коні, що були єдиною тяговою силою пожежного обозу. З цих причин грошей на утримання пожежних команд та своєчасне ладнання або поновлення реманенту хронічно не

вистачало. Це змушувало голів повітових міст, міські думи постійно звертатися до харківського губернатора за дозволом витратити додаткові кошти зверх кошторису на потреби пожежних обозів, що призводило до затягування часу та зниження їх боєздатності. Так, у рапорті харківському губернатору від 14 грудня 1849 р. Сумська міська дума, після відповідного клопотання городничого, просила додатково виділити кошти, щоб «купить для пожарных частей четверо сапог с крыльями, четыре скребницы, починить 8 ведер, купить бечевы полтора пуда для увязки зимних кадок, сделать колесо одно с оковкою и покраскою, купить оглобель зимних 4 пары, сделать 2 накладки верхних деревянные, сделать один железный шкворень» [1, арк. 18]. Губернатор виділив на ці потреби 21 крб. 80 коп. сріблом. У рапорті від 10 березня 1850 р. Сумська міська дума просить губернатора зверх кошторису виділити кошти і купити для пожежних частин «100 метел, 2 ведра чистого дегтю, 50 пасок дратвы для починки хомути, 3 спуста бечевы, 4 топора, 100 ушивочных ремешков и 4 лопаты с оковкою». Губернатор виділив на ці потреби 11 крб. 60 коп. [1, арк. 22]. Треба зазначити, що подібні рапорти є типовими, але жодного разу губернатор не відмовив у додатковому фінансуванні пожежної справи. Міський голова міста Суми у рапорті до губернатора від 25 квітня 1851 р. просить виділити на купівлю пожежних інструментів 158 крб. 78 коп., тому що «пожарные инструменты находятся в неудовлетворительном состоянии, так как в 1850–51 годах случались неоднократные пожары и инструменты изнашивались, а наступает лето». Губернатор кошти терміново виділив, і вже 5 червня 1851 р. сумський голова рапортував губернатору, що відремонтовані всі пожежні інструменти [1, арк. 35]. Ізюмський городничий, заступивши на посаду 1 травня 1851 р., у рапорті до харківського губернатора від 26 червня 1851 р. доповідав, що «нашел пожарную часть в самом расстроенном состоянии ... все лошади почти неспособные, пожарные трубы не окрашены и обнаруживали течь, а рукава, выписанные из Харькова, вовсе непригодны, так как находились в полиции в свернутом состоянии и испрели» [2]. Проблему фінансування місцева влада вирішувала різноманітними засобами: губернатор давав дозвіл купувати коней

та пожежні інструменти з міських прибутків по за кошторисом. Наприклад, сумський міський голова витратив на придбання пожежних поливних та забірних рукавів, які були зроблені у харківській пожежній команді, 145 карбованців з власних коштів, які йому згодом компенсували [2, арк. 48]. За ініціативою губернатора міські думи організовували збір добровільних пожертвувань дворян, міщан та купців [2, арк. 56]. У тому ж Ізюмі майже все пожежне обладнання відремонтували та купили двох коней для пожежного обозу, зібравши 176 крб. 70 коп. пожертвувань мешканців міста. Міські думи (до 1864 р. – тільки з дозволу губернатора) в разі необхідності проводили аукціони, де продавали коней, нездатних до пожежної служби, старий реманент та інструменти: труби, діжки, колісні ходи, зброю тощо. На отримані кошти купували нове обладнання та інструмент. Так, наприклад, 10-го квітня 1853 р. Зміївська міська дума придбала у машиністів Харківського депо братів Гутеню дві нові пожежні труби, продавши з аукціону дві старих труби та двоє коней [2, арк. 61].

У 1853 р. Міністерство внутрішніх справ затвердило укомплектовані штати пожежної охорони в губернських, повітових та позаштатних містах Російської імперії. Розподіл штатів та їх обладнання регламентувалися «Нормальним табелем складу та оснащення пожежної частини в містах». Цей документ систематизував створення пожежних команд в усіх містах імперії, що до цього, особливо в повітових містах, мало спонтанний характер, надав їм офіційного статусу. Організація пожежної охорони за «Нормальним табелем...» спростила складний процес розрахунку необхідних штатів пожежних команд Харківської губернії. Раніше для цього необхідно було отримати санкцію вищих органів влади Російської імперії. Склад команди тепер став визначатися в залежності від чисельності населення міст, що, без сумніву, вносило певну пропорційність і планомірність в організацію пожежної охорони губернії.

У відповідності з названим документом всі міста за чисельністю мешканців були поділені на сім розрядів (1-й з населенням до 2-х тис. і 7-й від 25 до 30 тис) [2, арк. 71]. Більшість міст Харківської губернії на той час

відносились до 3-го розряду – тобто з населенням від 5000 до 15000 чол. – Валки (8305 чол.), Богодухів (10069 чол.), Вовчанськ (9263 чол.), Ізюм (12630 чол.), Старобельськ (10223 чол.), Чугуїв (8930 чол.), Суми (13811 чол.), Слав’янськ (11198 чол.), Недригайлів (5209 чол.), Білопілья (12227 чол.), Золочів (5687 чол.). Куп’янськ (4724 чол.) та Зміїв (3524 чол.) відносились до 2-го розряду і тільки Охтирка (17634 чол.) – до четвертого [242, с. 40–42]. Чітко встановлювався особовий склад та кінний штат пожежної команди, а також кількість обладнання для гасіння вогню та необхідного знаряддя. Стосовно штатів, то за табелем визначалося, що в містах із населенням більш ніж п’ять тисяч повинен бути один брандмейстер (начальник пожежної команди); якщо мешканців було менше п’яти тисяч, таку посаду взагалі не дозволялося вводити. Що ж до кількості унтер-брандмейстерів, то відповідно до вимог табеля міста з населенням від п’яти до п’ятнадцяти тисяч отримували право мати двох унтер – брандмейстерів, від п’ятнадцяти до двадцяти п’яти тисяч – чотирьох і в 7-му розряді міст – п’ятьох. Чисельність рядових служителів складала п’ять чоловік в містах 2-го розряду і зростала до сімдесяти в 7-му розряді, де кількість населення складала від двадцяти п’яти до тридцяти тисяч. Число возів та коней для доставки на пожежу водяних труб залежало від розряду міст, відповідно, по два трубних ходи та сім коней у містах 1-ого розряду і до шести возів та шістдесяти коней – у 7-му. Для перевезення команди передбачалося мати не менше двох спеціальних лінійних возів, від чотирьох до шістнадцяти діжок та багрових ходів – максимум два у кожній команді. Крім того, в таблиці визначалася кількість сокир, ломів, лопат, багрів та гаків. Але фінансування пожежних команд і у подальшому доручалось місцевій владі.

Так, 30 січня 1856 р. з особового складу Першого окремого корпусу внутрішньої варті призначено нижні чини для укомплектування поліцейських та пожежних команд. Всього призначили унтер-офіцерів – 11, рядових – 158 [6, арк. 21]. Але через неповороткість бюрократичної системи навіть у 1860 р. пожежні команди у повітовому місті Богодухові та позаштатному місті Краснокутську не сформували за відсутністю особового складу. Так, у рапорті

Харківському губернатору М. П. Жданову богодухівський городничий доповідав, що за штатом пожежна команда повинна мати унтер – брандмейстера та 10 рядових, але не прислали жодного чоловіка, тому він був вимушений відрядити на пожежний двір чотирьох поліцейських для нагляду за кіньми та інструментом [7, арк. 12]. А у Краснокутську не знайшлося навіть окремого приміщення для пожежної команди, і пожежники разом з поліцейським управлінням орендували приватне подвір'я [5]. Попри всі зусилля місцевої влади, стан речей в організації пожежної охорони залишався настільки серйозним та потребував змін, що в квітні 1861 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії командировав до Харківської губернії свого спеціального представника майора П. Богдановича «с целью сбора полных сведений о состоянии пожарных частей в губернии» та підготовки відповідних рекомендацій [8].

Як ми бачимо, державна влада не могла ефективно організувати пожежну охорону на містах в межах МВС. Тому 21 травня 1861 р. міністр внутрішніх справ О. Ланський відправив «Начальникам губерній», циркуляр № 58. Цей документ надавав право міським думам губернських міст Російської імперії клопотати про переведення пожежних частин з поліцейського підкорення у муніципальне. В разі такого рішення дума складала проект влаштування пожежної команди громадського підкорення, губернатор його затверджував та подавав на розгляд міністра внутрішніх справ, який виносив остаточне рішення. Виходячи із накопиченого досвіду організації пожежної справи, цим скористалась Харківська міська дума. Згідно свого рішення від 10-го липня 1865 р. дума обрала спеціальну комісію з громадян міста. Комісії дума доручила розробити пропозиції щодо кращого влаштування пожежної команди громадського зразку [64]. Згідно пропозицій комісії, замість поліцмейстера на пожежах повинен був командувати брандмейстер, якого б обирав спеціально призначений міською думою Пожежний комітет. Склад Пожежного комітету, затверджений 2 вересня 1866 р. Харківською думою, включав поліцмейстера, 3-х розпорядників Товариства взаємного страхування від вогню та 5-ох

громадян, обраних домовласниками міста. Пожежному комітету доручалося наймати у пожежні команди вільних служителів та керувати пожежним обозом у господарському відношенні. Губернатор підтримав ці ініціативи і циркуляром від 27 травня 1867 р. дозволив створити цивільну пожежну команду [58, арк. 7–8]. З появою цього циркуляру починається багаторічна, майже драматична боротьба місцевих органів влади Харківської губернії з МВС Російської імперії за повний перехід харківських пожежників у цивільний стан та муніципальне підкорення. МВС двічі, 22 лютого 1873 р. та 2 грудня 1878 р. відхиляло затверджені губернатором проекти Харківської міської думи про влаштування пожежної команди, згідно яких брендмейстер і наглядачі виводилися з штату поліції і підкорялися виключно думі. Повністю переклавши фінансування пожежної охорони на місцеві органи влади, МВС не збиралося втрачати поліцейський контроль над такою важливою інституцією підтримки суспільної безпеки та порядку.

У повітових містах місцева влада вирішувала питання переведення пожежних команд у міське підкорення швидше, бо вони не потребували згоди МВС, а тільки дозволу губернського правління. Правління йшло назустріч в питанні роздержавлення пожежних команд, вважаючи більш ефективним для фінансування та керування їх не поліцейський статус [9, арк. 2]. Коли йшла реорганізація Харківської пожежної команди у громадську, МВС все ж таки виділило 40000 карбованців зі страхових зборів на цю справу, (хоча в решті решт до пожежних частин ці гроші не дійшли, а були повністю (!) витрачені на перебудову 2-ої поліцейської частини, на реорганізацію ж пожежних команд повітових міст МВС коштів не виділяло зовсім. Щоб вийти зі скрутного становища, за рекомендацією повітових пожежних комітетів, в які входили представники всіх суспільних станів, міські думи впровадили разові податки на майно свого міста (0,25% з крб. оцінки майна) і в такий спосіб збирали необхідні кошти. Враховуючи надзвичайну важливість таких заходів, та намагаючись прискорити їх здійснення, харківський губернатор дозволив міським думам повітових міст, не звертаючись кожен раз до губернського правління, збирати

такий податок самостійно. Так, за наказами Харківського губернського правління від 11 травня 1867 р. № 3446 та 6 червня 1868 р. № 4933 пожежну команду міста Змійова вивели з підпорядкування поліції та підпорядкували міській думі. Проте затвердженого губернським правлінням кошторису в 754 крб. виявилось недостатньо [9, арк. 36]. Потрібна сума становила 1000 крб., майно обивателів Змійова оцінили у 99 тисяч 160 крб. Це дозволило зібрати необхідні 247 крб. 90 коп. на переведення пожежної команди у громадське підкорення. Особовий склад пожежних команд лишався у більшості міст поліцейським: у 1872 р. поліцейські команди існували у Охтирці – 18 служителів, Богодухові – 8, Вовчанську – 13, Змійові та Золочеві – по 6, Куп'янську – 7, Недригайлові – 6, Чугуєві – 10, Ізюмі та Краснокутську – по 4 служителя. Підсумком сумісної напруженої роботи міських дум повітових міст та губернського правління стало те, що станом на перше грудня 1873 р. пожежні команди всіх 16-ти повітових та позаштатних міст Харківської губернії були виведені з підкорення поліції та підпорядковані міським думами у сенсі господарського завідування ними та фінансування, що, в кінцевому результаті, значно підвищило їх оснащення та боєздатність [9, арк. 45]. Проте, так і не вирішеною залишалась проблема доукомплектування штату пожежних команд деяких повітових міст – Валок, Ізюму, Змійова. Але оскільки це були поліцейські посади, то не підлягали компетенції міських дум і губернського правління.

Не лишала без уваги місцева влада і питання підвищення професійного рівня повітових пожежних команд: згідно розпорядження губернатора від 10-го серпня 1899 р., пожежні частини Харкова, як найбільш досвідчені та професійні в губернії, виконували роботу по підготовці пожежних служителів для повітових команд. Так, за наказом губернатора від 5-го лютого 1900 р. мисливську команду Лебединського резервного батальйону відкомандировували у першу харківську пожежну частину, де під керівництвом харківського брандмейстера ця команда навчалась прийомам тушіння пожеж [63].

Головним наслідком підвищення боєздатності пожежних команд повітових та позаштатних міст стало те, що хоча загальна кількість пожеж в містах Харківської губернії мала постійну тенденцію до зростання (що ілюструє складена автором Таблиця 1.) з 1873 р. по 1912 р. у зазначених містах їх вдавалося вчасно локалізувати та гасити [247, 1870–1913].

Таблиця 1

Кількість пожеж у Харківській губернії

Рік	Міста	Повіти
1868	100	237
1869	91	280
1870	90	269
1883	189	685
1884	186	626
1885	187	702
1886	191	854
1887	211	1050
1888	152	791
1889	170	761
1890	238	985
1891	211	993
1892	236	779
1893	204	661
1895	157	949
1896	177	982
1898	1628	
1900	1234	
1902	259	1238
1910	330	3123

Рік	Міста	Повіти
-----	-------	--------

1911	317	2866
1912	303	2194

8 грудня 1878 р. Харківська міська дума ліквідувала Пожежний комітет як не вибірний орган, що не відповідав «Городовому положению 16 июня 1870 г.». Тому в господарчому відношенні пожежними командами завідувала міська дума, що керувала ними через міську управу. В управі ці обов'язки розподілили між її членами, хоча пожежними справами опікувався і спеціальний уповноважений. Але фактично всією господарською діяльністю довелося займатися брандмейстеру та начальникам частин, що, безумовно, не додавало ефективності а ні несенню служби, а ні бойовій підготовці пожежних служителів. У 1879 р. МВС нарешті офіційно дозволило влаштувати в Харкові пожежну охорону громадського зразку. Але насправді вона виявилась і не поліцейською, і не громадською, а змішаною: підкорялась поліцмейстеру, він же був її головним інспектором. За громадську безпеку на пожежах відповідали поліцмейстер та губернатор, що мав право зняти брандмейстера з посади. Обирала брандмейстера міська дума за рекомендацією управи, а затверджував губернатор, але посада брандмейстера та начальників частин залишалася в штаті міської поліції [56].

Враховуючи важливість пожежної справи, управа заборонила брандмейстеру залишати Харків без її дозволу. Пожежники поділялись на розпорядників – брандмейстера та його помічників – наглядачів (начальників частин), та обслугу у кількості 120 чоловік: 9 старших служителів та 111 молодших. Але ще в грудні 1868 р., під час інспекції МВС пожежних команд Харківської губернії відзначалось, що вони «стеснены в содержании» [9, арк. 27]. Навіть у 1896 р. новий харківський брандмейстер В. К. Любицький так оцінював ситуацію: «Обмундировка была жалкая, без всякого помину о запасе. Словом, вид команды наводил на мысль, что эта отрасль городского хозяйства никого не интересовала и потому о пожарных служителях никто не заботился... Казарма 2-й части, квартира семейных служителей и брандмейстера

помещались над трубным сараем и конюшней, полы были сгнившие и старые, холод и весь аммиачный воздух конюшен наполняли казарму и квартиры. Все живущие, поэтому, были бледные, хилые и больные. В 1-й и 2-й частях казармы помещались в сырых нижних этажах, темных, и, вследствие постоянных испарений, жизнь людей была невозможна» [196, с. 3]. Хоча пожежні служителі отримували від міста грошове утримання, квартири та службовий одяг «... кафтан суконный на 2 года, блузы парусиновые 2 на 2 года, полушубок из дубленых овчин на 4 года, шапка суконная и парусиновая на 2 года, сапог 2 пары на год, панталоны 1 зимние из сукна и одни летние на год, башлык из верблюжьей шерсти на 6 лет, шерстяные рукавицы на год», який у разі пошкодження на пожежі замінювався до терміну [56], а також гроші на щоденне харчування – 5 коп. в день, і, крім того, 3 чверті борошна (приблизно 630 літрів), 2 четверика та 2 гарнця круп на рік (приблизно 33 літри), до 1904 р. гроші їм сплачували зовсім невеликі. Це породжувало «плинність кадрів» – з 1895 р. по 1900 р. вона сягала щорічно (за підрахунками брандмейстера) 80%, тобто з 160 пожежників звільнялось 120 [63]. Тільки брандмейстер отримував 1500 крб. на рік та 3 його помічники – по 500 крб. на рік, старші служителі отримували лише 144 крб. на рік, а молодші – від 96 до 120 крб.

З переходом Харківської пожежної команди у громадський стан міська дума знайшла можливість поліпшити матеріальний стан пожежних службовців. Пожежникам значно підвищили грошове утримання, при 2-й пожежній частині збудували пекарню, де з 1-го жовтня 1903 р. випікали хліб для всіх пожежних частин [66]. За рапортом губернатора Харківська міська дума 25-го травня 1902 р. підвищила на 50 коп. на місяць кошти на харчування пожежних, тепер сума становила 2 крб. 50 коп. на місяць [65]. Зважаючи на клопотання Пожежного комітету від 4-го лютого 1903 р., Харківська губернська управа застрахувала харківського брандмейстера на випадок каліцтва або смерті «в виду исключительности его службы» [66]. Але щоб посилити матеріальне стимулювання важкої і небезпечної праці пожежників, а також «в видах удержания на службе лучших и наиболее способных пожарных служителей»

правління Товариства взаємного страхування від вогню призначило з 1904 р. додаткове жалування. Пожежникам, що прослужили безперервно від 10 до 20 років – додатково сплачували від 24 до 48 крб. щорічно. Пожежники, що прослужили 20 років та продовжували працювати, отримували 60 крб. щорічно, а з виходом на пенсію – додаткову пенсію 72 крб. щорічно [59, арк. 3]. Крім того додаткових 60 крб. щорічно отримували четверо помічників брандмейстера, а тим, хто зазнав каліцтва на пожежах, – грошову допомогу: 840 крб. на 9 таких пенсіонерів. 19 жовтня 1906 р. Харківська міська дума прийняла постанову про облаштування Інвалідного будинку для солдатів, постраждалих під час Російсько-Японської війни. Харківське товариство взаємного страхування від вогню перерахувало на цей заклад 7000 крб. та домовилося про відкриття відділення для пожежних служителів, що втратили здоров'я під час виконання службових обов'язків та не мали родини [55] з 1900 р. Харківський Пожежний комітет до свята Великодня видавав щорічно пожежникам премії – старшим по 5 крб., молодшим – по 1,5 крб. З 10-го квітня 1900 р. в усіх пожежних частинах впровадили обов'язкові щоденні тренування з тушіння пожеж та гімнастичні вправи, а 3-го червня 1903 р. Пожежний комітет приймає постанову про будівництво 25-ти аршинної каланчі спеціально для тренування молодих пожежних служителів, яке було завершено 29-го травня 1904 р. [66]. З 25-го липня 1904 р. року розпочаті медичний огляд при наймі на роботу пожежних служителів та обов'язкова перевірка поліцією на благонадійність [67].

З розвитком харківської пожежної охорони ускладнювалось її господарче керування. В листі до київського міського голови від 23 листопада 1889 р. харківський голова зазначав, що у 1888 р. Харківська дума витратила на утримання 4-х пожежних частин (а це 165 чоловік та 111 коней) 51748 карбованця [59]. Тому міська управа шукала нову, більш спеціалізовану форму управління пожежними командами, що втілилась у формі спеціальної виконавчої комісії, яка отримала стару назву. 30-го квітня 1893 р. Харківська міська дума «находя настоящий порядок хозяйственного заведывания городской пожарной командой не вполне удовлетворительным, постановила

создать особый Пожарный комитет» [59, арк. 9]. До цього нового Пожежного комітету міська дума обрала по дві особи на кожен пожежну частину з району міста, де ці частини розташовувались, і вони оперативно вирішували всі господарські та фінансові проблеми пожежних команд: з міських прибутків виділяли гроші на ладнання службового одягу та пожежних рукавів, призначали підрядчиків на всі види робіт, купували нову пожежну техніку тощо. Так, до 1896 р. колісні ходи в частинах не мали ресор, тому, за визнанням брандмейстера «Езда на таких інструментах была невозможна и почему люди, ехавшие на нем, поддерживались всю дорогу на руках, а частая ломка несла за собой несчастья с людьми». У 1897 р. Пожежний комітет замовив для пожежного обозу нові зручні та легкі ресорні ходи на екіпажній фабриці міста Гольштат Катеринославської губернії (сучасна Дніпропетровська обл.). Протягом двох наступних років нові ходи отримали всі частини Харкова. У 1898 р. Пожежний комітет влаштував при пожежній команді власну кузню, колісну та слюсарну майстерні. В результаті до 1908 р. всі дерев'яні діжки пожежного обозу, що часто текли, замінили міцними залізними, зробили нові лінійки для перевезення особового складу, дві «французькі» пожежні драбини тощо [196, с. 12] 21 листопада 1898 р. Пожежний комітет прийняв постанову, згідно якої на кожній пожежі був повинен присутній один з членів Пожежного комітету ... «в інтересах сохранения пожарного обоза и лошадей...» [61, арк. 109]. Але окрім Пожежного комітету, за станом пожежної команди прискіпливо стежив поліцмейстер. Щорічно він надсилав запит до міської управи, а брандмейстер складав детальний звіт [59, арк. 17].

Спочатку Харківська пожежна команда мала 3 частини у районах міста, якими керували наглядачі. Але наприкінці 70-х рр. XIX ст. місцева влада зштовхнулася з зростанням кількості пожеж у швидкозростаючих окраїнних харківських районах Лиса гора, Заїківка, Москалівка, Журавлівка. Вони розташовувались далеко від пожежних частин, мали майже суцільну дерев'яну забудову, велику скупченість і горіли значно частіше, ніж центр, забудований кам'яними будинками. Тому Харківська міська дума постановою від 30 квітня

1883 р. відкрила у цих районах спеціальні пожежні відділення. Вони розташовувались у приватних дворах, а їх адреси друкувались у спеціальних об'явах. Великих коштів відділення не потребували (міська дума виділила 1000 крб.), бо реманент для них взяли з існуючого пожежного обозу, а працювали вони тільки у пожежонебезпечний період з травня по листопад [52, арк. 49]. Так, відділення на Заїківці (вулиця Греківська, будинок Ващенко) нараховувало 8 пожежників, 6 коней, 3 діжки та один багорний хід, одну двоколінну трубу, на Лисій горі (вулиця Гвоздіковська (сучасна вул. Прикордонна), будинок Шпатеїка) – 8 пожежників, 5 коней, 3 діжки, одну двоколінну трубу, багорний хід. Що цікаво, коли пожежники приїздили на пожежу та починали тушіння, місцеве населення, з незрозумілих причин, ставилося до них настільки вороже, що 7 травня 1883 р. один з членів міської управи був вимушений направити до поліцмейстера звернення з проханням захистити пожежних служителів від лайки та ганьби з боку мешканців Заїківки та Лисої Гори під час виконання службових обов'язків [49]. Проте, з ростом міста, виникла потреба ще в одній частині, що охоплювала б своєю діяльністю саме Заїківку, яка швидко розбудовувалась, а будинки там споруджували здебільшого дерев'яні (716 дворів). Тому 8-го листопада 1883 р. губернатор звернувся з офіційним рапортом до міської думи та запропонував відкрити 4-ту частину [50]. Вже 12 березня 1884 р. міська управа приймає постанову про будівництво 4-ї частини. Кошторис будівництва склав 47000 крб. Міська дума виділила 20000 крб. на будівництво і звернулась за допомогою до Товариства взаємного страхування від вогню, яке надало незворотний кредит 15000 крб. Решту коштів міська управа виділяла поступово з міських прибутків. Внаслідок цих сумісних зусиль вже у 1888 р. будівництво 4-ї частини завершили [57, арк. 19].

На початку 80-х р. XIX ст. швидко забудовувалась і Холодна гора, тому виникла потреба у будівництві пожежної частини в цьому районі міста. Але, як зазначалось, коштів гостро бракувало навіть на четверту частину. Намагаючись вийти з скрутного становища, на протязі 1885 р. харківська міська управа неодноразово зверталась за фінансовою допомогою до Тимчасового управління

казених доріг та правління Харківсько-Курської залізниці, що розташовувались на Холодній горі. Попри всі зусилля місцевої влади кошти так і не виділили, а правління Харківсько-Курської залізниці навіть відмовило місту у відведенні ділянки під будівництво пожежної частини. Самотужки місцева влада та Товариство взаємного страхування від вогню, яке повністю профінансувало будівництво, відкрили п'яту частину лише у 1904 р. [53].

На початку ХХ ст. у зв'язку з подальшим зростанням міста визначилась ще одна проблема, а саме – своєчасного сповіщення пожежних команд про пожежі. В рапорті брандмейстера В. К. Любицького до харківського поліцмейстера від 16 вересня 1900 р. викладений порядок сповіщення про пожежі пожежних частин. Це були повітряні кулі, обтягнуті кумачем, з запаленими свічками всередині, що вивішувались на пожежних каланчах [63]. Але часто через сильний вітер, туман або в нічні часи кулі не було видно, а телефони знаходились тільки у поліції, і вона вже доповідала через кінних посильних про пожежі у пожежні частини. Але до поліції було важко додзвонитись і це призводило до затягування часу. За клопотанням харківського брандмейстера О. Блажевського ще у 1896 р. міська управа встановила телефон у центральній (№ 2) частині, але цього виявилось недостатньо [62, арк. 148]. Тоді міська управа звернулася 23 жовтня 1900 р. з офіційним листом до телефонної станції з вимогою встановити телефони в решті частин. В результаті вже у грудні 1900 р. окремі від поліції телефони мали усі п'ять харківських пожежних частин, а з'єднали їх між собою таким чином, що в разі великої пожежі частини можливо було викликати одночасно [67, арк. 29].

Організована місцевими органами влади Харківської губернії пожежна охорона в ХХ ст. вступала з такими кількісними показниками: всього станом на 25 січня 1900 р. в містах губернії налічувалось 346 пожежних служителів. Пожежні команди функціонували у всіх містах, але достатня кількість пожежників, за оцінками сучасників, була лише у Харкові – 165 осіб, та Сумах – 36 осіб. В решті 16-ти повітових та позаштатних містах пожежні команди мали від 5 до 17 служителів. Особливо складною ситуація залишалася у Валках,

Слав'янську, а також Зміїві та Ізюмі. Коней в пожежних обозах губернії всього налічувалось 294 голови, з них 115 – у Харкові, 31 – у Сумах, в решті міст – 148, від 5-ти до 16-ти голів на обоз. Пожежних інструментів в губернії налічувалось 1237 одиниць, з них 407 – у Харкові, 142 – у Ахтирці, в решті міст – 688, від 22 до 71 на пожежну команду [247, 1902]. В сільській місцевості пожежні команди взагалі так і не були організовані.

У 80-х рр. XIX ст., коли в Харкові почали будівництво висотних будинків, гостро стала проблема безпеки пожежних служителів, які ризикували життям, видираючись на верхні поверхи палаючих споруд. Тому губернатор 8 листопада 1883 р. звернувся до Харківської міської думи з вимогою придбати для пожежних команд спеціальні драбини – телескопи [49, арк. 15]. Турбуючись про життя пожежників та підвищення їх боєздатності, вже в березні 1884 р. міська дума придбала мотузкові драбини з крюками для пожежних веж поліцейських відділень щоб у разі пожежі на вежі дозорний міг врятуватись [49, арк. 17]. Але через нестачу коштів цю проблему вдалось вирішити тільки на початку XX ст. 8-го квітня 1904 р. міська управа придбала розсувну механічну пожежну драбину за 4000 крб. та видала постанову, що зобов'язувала власників споруд вище 20 аршин обладнати їх зовнішніми металевими драбинами, щоб пожежники легко могли залізти на дах, організувати тушіння або врятувати мешканців, не заходячи у палаюче приміщення. Члени Пожежного комітету, турбуючись за життя та здоров'я пожежників, особисто перевіряли виконання цієї постанови. Проте, внаслідок низького рівня свідомості деяких власників, що не бажали додаткових витрат, повністю обладнати пожежними драбинами висотні будинки вдалося тільки у 1910 р.

Але навіть цих заходів місцевої влади по зниженню небезпеки пожежної служби виявилось замало, бо повстали нові загрози. При тушінні в підвалах та інших закритих приміщеннях це було отруйне задимлення, а при тушінні об'єктів, де знаходилась електромережа – ризик враження електрострумом. Так, 26 січня 1900 р. під час тушіння підвального приміщення власника Шеклега троє пожежників знепритомніли від диму та ледь не загинули. 31 січня 1900 р.

харківський брандмейстер в листі до Пожежного комітету вимагає придбати для кожної пожежної частини по 5 масок та дихальний апарат, підкреслюючи, що в разі повторення такого випадку знімає з себе всю відповідальність [63]. Міська управа терміново виділила кошти, і, вже до 20-го березня 1900 р. дихальні апарати Кеніга з масками отримали усі пожежні частини міста, водночас вони отримали і спеціальні ножиці для різання електричного дроту, що знижало ризик враження електричним струмом пожежників під час тушіння пожеж.

Як вже зазначалося, єдиною тяговою силою та засобом пересування пожежної техніки та пожежних команд у досліджуваній період залишались коні, від стану здоров'я яких фактично залежала спроможність пожежних команд своєчасно дістатися місця пожежі. З часів створення міської пожежної охорони громадського зразку коней пожежних обозів в разі хвороби лікували в частинах самі пожежники. Це часто не давало бажаного результату, негативно впливаючи на боєздатність пожежних команд. Тому міська управа за клопотанням брандмейстера 11-го листопада 1904 р. при пожежній команді ввела посаду ветеринарного фельдшера. Він опікувався виключно лікуванням коней пожежних обозів. Як зазначав харківський брандмейстер у довідці Пожежному комітету, стан здоров'я коней значно поліпшився за дуже короткий термін [70]. Плідність зусиль місцевої адміністрації по організації пожежної охорони яскраво підкреслює той факт, що ревізійна комісія міської думи, що перевіряла пожежні частини у 1909 р. у звіті відзначила «отличное современное положение Городских пожарных команд» [71].

10 листопада 1905 р. МВС Російської імперії затвердило «Временне правила об устройстве Харьковской Городской Пожарной команды», в яких зазначалося, що «наблюдение за порядком и общественной безопасностью во время пожаров относится к обязанностям местной полиции, указание же приемов и способов тушения пожаров предоставляется начальнику пожарной команды». Зважаючи на надзвичайну суспільну важливість особистих якостей пожежних служителів в справі захисту життя, здоров'я та майна населення, зберігання громадського спокою, 11 грудня 1915 р. МВС доповнило

«Временные правила» постановою, що «назначение пожарных служителей требует предварительного согласия местной полиции» [68, арк. 3]. До речі, ця постанова викликала обурення харківського брандмейстера бюрократичною тяганиною, бо, як вже зазначалося, при наймі пожежних служителів на роботу вони здавали в поліцію довідку про благонадійність.

На 1 січня 1913 р. харківська пожежна команда мала 5 частин та складалася з начальника, 5-х брандмейстерів, 196 нижніх чинів, 5-ти службовців контори та 20-ти майстрів [10]. Для підвищення ефективності взаємодії пожежних частин у випадку великих пожеж міська дума 23-го лютого 1915 р. визначила 3 ступеня пожеж: перший номер – внутрішня пожежа – виїжджає місцева частина, другий номер – посилення пожежі – крім місцевої, виїжджає караул з паровою машиною з найближчої частини або ж дві частини, третій номер – велика пожежа – виїжджають всі частини міста з паровими пожежними машинами [68, арк. 6]. Хоча, як зазначалося, з 1900 р. окремі телефони мали всі пожежні частини міста і про більшість випадків пожеж вже сповіщали по телефону, з введенням ступенів пожеж гостро постала проблема термінового сповіщення та оперативного збору пожежних служителів у випадку пожежі третього ступня. Харківська міська дума та Пожежний комітет досить швидко вирішили це питання – протягом 1915 р. пожежним служителям було встановлено 35 домашніх телефонів [68, арк. 6].

У 1915 р. у Харкові налічувалось вже 6 пожежних частин: перша – Михайлівська, друга – Миколаївська, третя – Катеринославська, четверта – Заїківська, п'ята – Холодногірська, шоста – Шевченківська та створена 16 листопада 1909 р. за ініціативою власників добровільна пожежна дружина на заводі «Гельферіх–Саде» [68, арк. 221]. Загальні ж витрати на пожежні команди та організацію протипожежних заходів у Харкові вирости у порівнянні з 1905 р. у два рази [68, арк. 221]. Плідну діяльність місцевих органів влади Харківської губернії по організації боротьби з пожежами яскраво підтверджує той факт, що в 1915 р. на протипожежну безпеку у розрахунку на одного мешканця Харкова

було витрачено 62,8 коп. (177 тис. 543 крб. на 282 тис. 961 чол.) що в два рази більше, ніж, наприклад, у Варшаві (31 коп.) [68, арк. 221].

Завдяки постійним зусиллям місцевих органів влади вдалося поступово вирішити проблему некомплекту пожежних команд деяких повітових міст Харківської губернії. На 1-ше лютого 1913 р., після неодноразових звернень губернського правління до МВС, нарешті повністю укомплектували пожежні команди Валок, Змійова, Ізюму та Слав'янська. Відтепер всі повітові та позаштатні міста Харківської губернії мали повноцінні пожежні команди та брандмейстерів. В результаті плідної роботи міських дум пожежні команди Ахтирки та Сум обладнали за останнім словом техніки того часу – вони мали потужні парові насоси, дихальні маски, ефективні розчини для гасіння [247, 1913].

Важливим напрямком діяльності місцевих органів влади по боротьбі з пожежами є заходи по їх запобіганню. Запобіжні заходи місцева влада почала втілювати з 1852 р., після відвідування Харкова імператором Олександром II. Після огляду міста він наказав розпочати висадку дерев вулицями Харкова як природній захист від розповсюдження вогню в разі пожеж. 10-го серпня цього ж року на виконання розпорядження імператора губернатор О. Траскін видає циркуляр: на усіх вулицях міста власники казенних або приватних будинків зобов'язані висадити біля них дерева як природній захист від вогню. Власників будинків поліція сповістила під підпис і дерева були висаджені. Але прижилися лише окремі сорти тополю, тому, згідно указу губернатора від 31 травня 1854 р. створено міський розсадник (як у той час казали «школу») саджанців на Дунинській леваді (сучасна залізнична станція Левада), за городами Харківського гарнізону, крім того, саджанці до Харкова за розпорядженням губернатора завозили лісничі. На початку серпня 1854 р. до міста було завезено 5 возів саджанців за казенний кошт. [4, арк. 2]. Восени 1855 р. Дунинський розсадник розсадили під особистим наглядом речника Харківської міської думи. Губернське правління з 1858 р. безкоштовно розповсюджувало саджанці акації, тополю та шовковиці, якими на відстані 3-х аршин (приблизно 2-х метрів) одне

від одного обсаджувались приватні домоволодіння як в Харкові, так і в повітах. Вирощували саджанці після Земської реформи у розсадниках 9-ти казенних лісництв, на кошти губернського земства, що надходили від зборів за протипожежне страхування. Висадка дерев на практиці виявила свою ефективність як захист від розповсюдження пожеж по дахах вітром (а це був основний шлях поширення пожеж) тому протягом др. пол. XIX – на поч. XX ст. була у Харківській губернії постійно діючою. Волосні правління, сільські старости або страхові агенти розраховували кількість саджанців для кожної садиби, видавали домовласникам спеціальні посвідчення на отримання саджанців, та слідкували, щоб їх використовували тільки у протипожежних цілях [77, арк. 37]. Щоб посилити роботу по створенню протипожежних смуг в сільській місцевості, де відбувалася найбільша кількість пожеж, 10-го лютого 1898 р. Губернські Земські Збори прийняли постанову про виділення грошової допомоги у 10000 крб. місцевому Управлінню Державного майна для облаштування розсадників. Так, протягом тільки 1903 р. населенню Харківської губернії за рахунок земства роздали 106 тисяч 200 саджанців, що, вочевидь, свідчить про досить високу результативність цього заходу місцевих органів влади у боротьбі проти розповсюдження пожеж [77, арк. 37].

Але цих заходів виявилось недостатньо, оскільки з ростом як Харкова, так і повітових міст, що забудовувалися в основному дерев'яними спорудами, кількість пожеж мала постійну тенденцію до зростання. Тому на допомогу пожежним командам місцева адміністрація знову вирішила залучити місцеве населення. 22 травня 1865 р. харківський губернатор О. Сіверс видав циркуляр, згідно якого міські думи склали списки домовласників з переліком інструментів, з якими вони повинні з'являтися на пожежу особисто, або знарядити когось замість себе. Копії списків передавалися поліції, за неявку на тушіння поліція стягала штрафи, які йшли на розвиток пожежної справи. Водночас губернатор циркуляром зобов'язав поліцію слідкувати за спеціальними ямами для складання пічної сажі, які також були джерелом пожеж. Оскільки головним засобом тушіння була вода, запасів якої у пожежних команд часто не вистачало,

в разі пожеж влада вирішила залучити водовозів. Згідно цього ж циркуляра поліцейські склали списки водовозів Харкова та повітових міст, яких звільнили від податку на промисел та зобов'язали возити воду для тушіння пожеж. Списки постійно зберігалися у відповідних поліцейських ділянках. Щоб уникнути людських жертв та паніки на пожежах, поліція отримала наказ не пускати на пожежі дітей та жінок, якщо вони не погорільці.

Водночас губернатор наказав мировим посередникам посилити виховну протипожежну роботу серед селян у повітах. У цей період, за даними поліції, зросла кількість пожеж, причиною яких були підпали. Щоб уникнути підпалів, за циркуляром губернатора поліція в повітових містах та селах з 21.00 до 5.00 ранку впровадила протипожежні нічні караули з місцевих мешканців та перевіряла пильність нічної варти, стежила за підозрілими [72, арк. 24]. У самому Харкові поліція за наказом поліцмейстера від 25 вересня 1873 р. «арестовувала до утра находящихя под надзором полиции, если они были задержаны ночью», та перевіряла нічну варту [73, арк. 189].

У зв'язку з швидким зростанням у др. пол. ХІХ ст. населення Харкова значно підвищився рівень пожежної небезпеки під час масових зборів громадськості. Так, під час хресних ходів, що, зазвичай, відбувалися на Великдень та Різдво, а також на відзнаку різних релігійних та державних подій, тисячі людей йшли вулицями міста із запаленими свічками. Це різко підвищувало пожежну небезпеку та потребувало запобіжних заходів міської влади. Виходячи з цього, харківський поліцмейстер М. Прожанський наказом від 25 вересня 1873 р. перевів пожежні команди на посиленій режим служби під час хресних ходів [73, арк. 75].

Із зростанням кількості пожеж в губернському місті перед адміністративною владою гостро повстали проблеми зменшення тягара матеріальних збитків від пожеж для городян та створення додаткового джерела фінансування пожежної охорони. Тому губернське правління підтримало ініціативу «чиновника по особым поручениям МВД» (представника корпусу жандармів в губернії) П. Богдановича і циркуляром губернатора від 14 грудня

1864 р. почало створювати Товариство взаємного страхування від вогню, яке діяло у межах Харкова. За рапортом губернатора Харківська міська дума терміново надала кредит у 30000 крб. цій організації [261, с. 329]. Вже у 1889 р. власний капітал Товариства взаємного страхування від вогню складав 600000 крб., а застрахували 60% будівель міста.

Товариство, згідно законодавства, перераховувало 75 коп. з кожної 1000 крб. оціненого майна міській думі саме на боротьбу з пожежами. Протягом своєї діяльності Товариство надавало значну фінансову допомогу місцевій адміністрації на протипожежні заходи: будівництво та оснащення нових пожежних частин, придбання реманенту для пожежного обозу, виплату премій пожежним служителям тощо, про що більш детально буде сказано нижче. Товариство взаємного страхування від вогню при повному сприянні з боку місцевої влади діяло фактично до Жовтневої революції. Воно досягло результатів, які сучасники небезпідставно «називали чудовими», що ілюструє наведена таблиця з праці Д. І. Багалея [261, с. 570]. Товариство взаємного страхування від вогню заохочувало своїх постійних клієнтів значними знижками: для тих, хто страхувався протягом 7 років страхові внески зменшували на 10%, 10 років – на 20%, 30 років – на 40%. З наведених даних ми можемо зробити висновок, що хоча у 1883, 1890, 1895, 1897, 1902 рр. суми пожежних збитків і перевищили річну суму страхових зборів, запасний капітал Товариства невпинно зростав за рахунок попередніх років, що свідчить про високу довіру населення та ретельне виконання Товариством страхових зобов'язань. З 1865 р. по 1904 р. загальна сума застрахованого майна зросла у 13,5 раз, у 8 раз зріс штат страхових агентів. Загальна сума коштів, витрачених на благодійну допомогу погорільцям, постраждалим пожежникам, різні доплати пожежним служителям, фінансову допомогу пожежним командам, за підрахунками автора, склала величезну для тих часів суму 187288 крб. [261, с. 570].

Таким чином, ми можемо з впевненістю стверджувати, що фундація Товариства взаємного страхування від вогню стала одним з самих дієвих

адміністративних заходів місцевих органів влади Харківської губернії по мінімізації соціальних наслідків пожеж та фінансуванню в губернському місті протипожежної справи.

Проведений нами аналіз пожежної статистики свідчить, що у другій половині XIX ст. третина всіх пожеж у Харківській губернії відбувалась від нечищених димарів пічного опалювання [247, 1867–1913]. Ще в 1807 р. за розпорядженням губернатора, з метою запобігання пожеж, у Харкові створили цех чистильників димарів, працю яких оплачували з міських прибутків [261, с. 349]. З 1873 р. цю роботу в Харкові виконували спеціально найняті міською управою підрядчики, які, в свою чергу, наймали чистильників димарів. Проте підрядчики інколи недбало виконували цю роботу, тому управа зобов'язала начальників пожежних частин (їх у той час називали наглядачами) перевіряти якість чищення димарів у своїх районах. Наглядачі пожежних частин пильно стежили за правильністю очистки димарів, і часто за їх зверненнями до міської управи очистку проводили додатково. Так, у рапорті від 20 серпня 1890 р. до Харківської міської думи наглядача А. Булгакова зазначалося, що перевіркою встановлені численні порушення, допущені підрядчиком Лангманом при очищенні димарів міських будівель: сажа не вибиралась, димарі вичищені не якісно, у Міському музеї з 16 пічок чистились 14, та й ті раз у місяць, а потрібно двічі, замість професійних чистильників за меншу платню наймались сторонні особи. Харківський міський голова негайно відреагував на цей рапорт. Вже 24 серпня 1890 р. він видав наказ, згідно якого спеціальний підрядчик, що чистив димарі, негайно усунув виявлені недоліки, а також здавав до міської управи «типовое удостоверение о чистке труб», підписане «заведуючими зданнями» [60, арк. 24].

Постійну небезпеку виникнення пожеж в Харкові представляли дров'яні, лісні, вугільні склади, а також аптекарські комори, в яких у великій кількості зберігався гас для ламп та бензин. Також до губернського правління, поліції та міської думи надходили неодноразові скарги мешканців міста на сусідство зі складами легко палаючих матеріалів, насамперед дров та пиломатеріалів, на які

влада не могла не реагувати. Так, власники будинків Ново-Сумської та Мало-Сумської вулиць (сучасні вулиця Гоголя та пров. Кокошинський) скаржилися на сусідство з дров'яним складом купця Гаврилова, домовласники Михайлівської площі (сучасна площа Руднева) – на сусідство зі складом дров та пиломатеріалів купця Беленького тощо. Крім того, потенційну пожежну загрозу являли собою приватні заклади, які мали постійне пічне опалення та великі власні дров'яні склади: пекарні, шинки, ковбасні цехи. Тому 20 жовтня 1881 р. Харківська міська дума склала проект обов'язкової міської постанови «О мерах предупреждения пожаров в складах аптекарских, лесных и каменноугольных» [48, арк. 7–8]. Поліцмейстер схвалив проект і губернатор його затвердив, але через тяганину та неузгодженість дій членів думської комісії з цього питання постанову не вводили в дію. Губернатор та поліцмейстер взяли цю справу під особистий контроль та тричі зверталися до міської думи з вимогою прискорити розробку постанови. Поліцмейстер навіть писав, що «должен буду ходатайствовать перед кем следует об издании по сему предмету временных административных правил» [48, арк. 21]. Після втручання губернатора і поліцмейстера нарешті 23-го березня 1884 р. міська дума ввела постанову в дію. Постановою заборонялось зберігання у аптекарських коморах більше 20 пудів (320 кг.) бензину, гасу, фосфору. Дьогтю, соняшникової, конопляної та дерев'яної олії для роздрібної торгівлі – не більше однієї діжки, решту дозволялося тримати тільки за містом на відстані не менше 10 сажень (приблизно 22 м.) від жилих споруд у кам'яних погребках. Раз на місяць члени міської управи разом із поліцією перевіряли аптекарські комори. Заборонялось занесення в комори відкритого полум'я, тільки жерстяні ліхтарі зі склом або слюдою і з металевими сітками. Самі комори треба було будувати тільки кам'яні і в них обов'язково зберігались ковдри з повстини для тушіння. Облаштування лісних та дров'яних складів у центрі Харкова взагалі заборонялось, а ті, що вже існували, на протязі 3-х місяців перенесли за межі міста на приватні ділянки: по обидві боки дороги на Сокольники, на леваду за Кінною площею, на площу напроти залізничного вокзалу, на Заїківку та Панасівку. Розташовувати дров'яні

склади заборонялось ближче 4-х сажень (приблизно 9 м.) від найближчих споруд, штабелі дров та пиломатеріалів мали бути 10 сажень (приблизно 22 м.) у довжину, 4 (приблизно 9 м.) – в ширину та 3 сажні (приблизно 6 м. 50 см.) заввишки і знаходитись на відстані не менш 3-х сажень один від другого. Виконання цих норм раз на місяць також перевірялось членами міської управи. Стосовно пекарень, шинків тощо дозволялося тримати запаси дров в приватних дворах, що мали площу більш ніж 30 сажень (приблизно 64 кв. м.), причому висота штабелів не повинна була перевищувати одну сажень (2 м. 13 см.). Виконання норм раз на місяць перевірялось поліцією. Вугільні склади дозволили тримати в місті, але штабеля мали бути не більше 20 кв. сажень (приблизно 44 кв. м.) та заввишки не більше 2-х аршин (приблизно 1 м. 50 см.). Проходи між штабелями – не менше сажні, відстань від дерев'яних споруд – не менше сажні, а від кам'яних – не менше 1,5 аршина (приблизно 1 м.), що також контролювалось поліцією. Не стосувалися ці правила тільки зберігання антрациту, який не самоzapалювався.

У досліджуваній нами період Харків став одним з ярмаркових центрів імперії, великим торгівельним містом. Одними з основних місць скупчення торгівців були гостинні двори, що давали місту значний прибуток. Місцева адміністрація, безпосередньо зацікавлена в їх стабільній праці, приділяла значну увагу створенню протипожежного регламенту та протипожежним заходам у гостинних дворах. Також міська влада не могла допустити пожеж, що несли пряму загрозу адміністративній центральній частині міста та головним соборам. 11 січня 1883 р. Харківська міська дума утворила спеціальну комісію, яка неодноразово інспектувала гостинні двори. Комісія в ході інспектування встановила, що в гостинних дворах вироблялась та зберігалась велика кількість горючої тари, торговці палили, розпалювали самовари, користувалися гасовими лампами, а в чисельних бакалійних лавках знаходилось безліч легко палаючого краму – від тютюну до рибного жиру. Тому за результатами інспекції спеціальної комісії Харківська міська дума 20 грудня 1883 р. прийняла постанову, яка регламентувала протипожежні норми гостинних дворів.

Постановою заборонялась робота в старому Сергієвському ряді столярних майстерень, а також ночувати в 2-му Московському ряді, Суздальському гостинному дворі, на Благовещенській площі та гостинному дворі біля Успенського собору. [51, арк. 7–9]. Користування гасовими лампами не дозволялось, тільки ліхтарями зі стеариновими свічками всередині, захищеними спеціальними сітками. Тільки у приміщеннях з пічками, що обкладені керамічною плиткою, дозволялось встановлювати самовари на спеціальні залізні підставки, причому труба самовару обов'язково виводилась у піч. Перелік товару закінчувався до першої години ночі, після чого прибирали горючу тару та упаковку. Для нагляду за дотриманням протипожежних правил торговці кожного ряду обрали старост, які щоденно перевіряли дотримання правил пожежної безпеки, робили зауваження, а в разі їх невиконання викликали поліцейського урядника [51, арк. 7–9].

Перед Успенським собором влаштували 3 пожежні гідранти, а ворота у гостинні двори розширили на півсажні в обидва боки (по 1 м. 20 см.), щоб пожежна команда мала змогу вільно заїхати в разі потреби. Власникам приміщень, в яких стіни не обкладені каменем, заборонили влаштовувати в цих приміщеннях бакалійні лавки, трактири, ресторації та майстерні з горючим товаром, а також зобов'язали їх встановити залізні ворота. Для курців збудували ватерклозети, бо до цього вони «по нужде ходили на чердаки и там курили» що призводило до пожеж. У Великому гостинному ряді біля Успенського собору торговці за власні кошти збудували цегляні брандмауери (протипожежні стіни) через кожні дві-три крамниці.

Чи не єдиним засобом тушіння пожеж у той час залишалася вода, яку в разі нестачі у пожежної команди доставляли міські водовози. Ще 18-го червня 1879 р. харківська міська управа прийняла постанову, згідно якої на пожежі біля кожної труби чергував місцевий околодочний надзиратель, що видавав марки міської управи водовозам, за якими їм сплачували потім в міській управі за доставлену на пожежі воду. У шість поліцейських відділень видавали по 300 марок на рік відповідного кольору: в перше – рожеві, в друге – жовті, в третє –

зелені, в четверте – коричневі, в п'яте – блакитні і в шосте – фіолетові [52, арк. 12]. Але водовози міста та пожежні обози вже не встигали возити воду в разі пожеж водночас в різних районах Харкова. Тому при будівництві харківського водопроводу, який відкрили з 1-го червня 1881 р., по всій його довжині влаштували 340 пожежних кранів (гідрантів) на відстані 40 сажень (80 м.) один від одного (у 1910 р. гідрантів вже налічувалось 634). Але 2-го лютого 1884 р. на Холодній горі біля арештантських рот відбулася сильна пожежа, на яку воду возили у діжках за версту, хоча біля місця пожежі та по дорозі до неї розташовувались 12 (!) пожежних гідрантів, проте пожежники не знали їх місце розташування. Після цього випадку міська управа постановою від 15-го лютого 1884 р. зобов'язала пожежників регулярно перевіряти дієздатність кранів баграми, а кожному пожежнику при собі мати план їх розташування та лом в пожежному обозі, щоб взимку збивати з гідрантів лід. Поліцмейстер своїм наказом від 15 лютого 1884 р. зобов'язав поліцію не допускати складування будівельних матеріалів біля гідрантів, щоб не заважати під'їзду пожежних команд. Поліцмейстер направляв по черзі пожежні команди у машинне відділення водопроводу для детального знайомства з принципами роботи пожежних гідрантів [52, арк. 5–7]. Проте навіть наявність водопроводу не вирішувала повністю проблему постачання води на гасіння пожеж. Мережа водопроводу у досліджуваній нами період не охоплювала все місто, тому місцева влада облаштувала у віддалених районах штучні водоймища для пожежних потреб. Так, за розпорядженням міської управи від 15 травня 1900 р. у червні-серпні цього ж року збудували дерев'яну цистерну на Новоселівці та викопали пожежний ставок на Сабуровій дачі (сучасна територія міської психіатричної лікарні № 15), який заповнили, коли загатили греблю на місцевій річці [67, арк. 32].

З появою у 80-х рр. у Харкові будинків вище трьох првепхів та великих заводських корпусів з'ясувалося, що старі пожежні труби при пожежах на таких об'єктах неефективні, бо мають недостатню висоту струменю та слабкі насоси, що не перекачують потрібну кількість води або розчину для гасіння. З метою

вирішення цієї проблеми міська дума надіслала листи найвідомішим виробникам пожежної техніки як Росії, так і за кордон. За надісланими технічними характеристиками, та враховуючи помірну ціну, міська дума, за рекомендацією Пожежного комітету придбала у травні 1883 р. 2 найновіші установки пожежегасіння – труби конструкції Густава Ліста [49] Ці труби відповідали останньому слову пожежної техніки, мали висоту струменя 175 футів та потужні парові насоси. Цікавий факт, що в той час воду для тушіння пожеж також купували у міського водопроводу. Так, у 1888 р. на купівлю води витратили 37 крб. 6 коп. [59], а в серпні 1894 р., після письмового звернення керівництва водопроводу, міська управа заборонила безкоштовно пожежним командам брати воду з пожежних кранів навіть на господарчі потреби.

Розвиток міста потребував від місцевої влади запровадження нових ефективних засобів тушіння. В разі пожеж дерев'яні споруди досить вдало гасили водою, але гас, різні масла та мастила, масляні фарби, тощо що у значній кількості знаходилися на складах, крамницях, різних виробництвах водою гасилися погано. Тому Харківська міська управа оперативно відреагувала на лист з Охтирської міської управи від 10-го лютого 1894 р. В листі доповідалось про винахід охтирським дворянином П. І. Івановим надзвичайно ефективного хімічного розчину для гасіння. За розпорядженням міської управи у травні 1894 р. харківські пожежники здійснили випробування нового розчину у присутності поліцмейстера та членів Пожежного комітету, в ході якого вони особисто переконалися у його ефективності. Харківська міська управа у липні 1894 р. придбала у П. І. Іванова «секрет огнегасительного состава» з правом розповсюдження у Харкові та повітових містах. Розчину під керівництвом брандмейстера виготовили 205 відер, з них 175 відер 5%-го розчину та 30 відер 10%-го. 5%-й розчин відправили до пожежних частин, а 10%-го 8 відер придбав Оперний та 15 відер Драматичний театри, решту – Благовіщенський ринок та крамниці і комори на Нетечинській набережній [62, арк. 137, 154, 162]. До речі, вже при першому застосуванні розчину на пожежі діжок з маслом на Рибному

базарі 29 листопада 1896 р. у двох великих крамницях Гольдберга та Самсоненка полум'я вгамували за 5 хвилин [62, арк. 171].

На початку ХХ ст. перед місцевими органами влади Харківської губернії постала нова низка проблем щодо організації боротьби з пожежами, що, насамперед, було пов'язане з подальшим зростанням території Харкова та щільністю його забудови. Однією з цих проблем у Харкові було своєчасне сповіщення про випадки пожеж та організація пожежної безпеки в місцях частого збіговиська людей в закритих приміщеннях – театрах, цирку, кінематографах.

Згідно рішення міської думи від 3-го лютого 1900 р. в Харкові почали встановлювати електричну пожежну сигналізацію – дзвінки – в адміністративних будинках. Спочатку сигналізація підключалась до поліцейських діляниць, звідки сповіщали пожежників, а після розпорядження міської думи від 8-го березня 1900 р. пожежні електричні дзвінки встановили в Оперному та Драматичному театрах і вивели безпосередньо в другу пожежну частину [67]. В результаті на перше січня 1916 р. до пожежної сигналізації підключили всі адміністративні будинки Харкова, театри, кінематографи, навчальні заклади. Крім того, встановили 145 автоматів вуличної пожежної сигналізації, загальна довжина сигналізаційної мережі міста складала 85 верст 446 сажень, коштувала 30000 крб., а обслуговували її спеціальні робітники при пожежній команді [68, арк. 6]. Згідно рішення Пожежного комітету та Технічного відділення міської управи дроти пожежної сигналізації підвішувались до електричних дротів на стовпах [69]. Згідно рішення міської управи від 26 липня 1903 р., пожежні служителі постійно чергували на тих об'єктах, що знаходилися поза межами пожежних частин : каланчах, конюшнях, а також в театрах, цирку та кінематографах [71]. У будній день тільки до цирку та театрів направляли 16 пожежних служителів, а у вихідні – 20. Брандмейстер у рапорті харківському міському голові від 10 березня 1904 р. зазначав, що після відправки на чергування на п'ять частин лишається тільки 14 «сокирників» щоб виїхати на пожежі, а це дуже мало, оскільки вони основна робоча сила на

тушінні. Для вирішення проблеми брандмейстер пропонував «увеселительним заведенням» призначати чергових зі свого спеціально обученого персоналу, або додатково сплачувати пожежним частинам за чергування [67]. Але, за власною ініціативою, додатково пожежникам почав сплачувати тільки Драматичний театр. Тому 20 березня 1906 р. брандмейстер знову звернувся до міської управи з вимогою або скасувати щоденні чергування, або сплачувати за них додатково, бо після чергування пожежники виїзять на пожежі млявими та стомленими.[66, арк.1]. Після ретельного вивчення питання Пожежним комітетом міська дума своєю постановою від 15 вересня 1907 р. зобов'язала театри та синематографи додатково сплачувати пожежникам за чергування. Вже за 1908 р. додаткові сплати становили 400 крб. [71].

Значною проблемою для пожежних команд Харкова на початку ХХ ст. стало своєчасне прибуття на місце пожеж. Зі зростанням кількості населення збільшувалась кількість пішоходів та гужового транспорту на вулицях, щільність руху, не рідкістю ставали й автомобілі. Щоб вирішити цю проблему, за розпорядженням Пожежного комітету від 22 січня 1901 р. придбали 2 мідні сигнальні труби та 4 ріжки, які встановили на передові пожежні кінні ходи, щоб сповіщати про слідування на пожежу [64]. Але цього виявилось замало, тому в травні 1904 р. Харківська міська управа прийняла обов'язкову постанову, згідно якої під час слідування пожежного обозу на місце пожежі транспорт та пішоходи зобов'язані звернути у бік та звільнити шлях [67]. Крім того, дороги у віддалених районах міста лишалися не заощеними, тому, як відзначав брандмейстер, «...выезд из части был весьма затруднителен, часто пожарная команда выбивалась из сил, проезжая в невылазной грязи по Гиевской, Кузинской и другим улицам. Были случаи, когда пожарная команда, завязши в грязи, простаивала по несколько часов, а люди едва добирались пешком до пожара. Положение было тем ужаснее, что пожары эти были ночные» [196, с. 6]. Завдяки зусиллям Пожежного комітету протягом 1903–1907 рр. повністю замостили Цигарівський пров., вулиці Гіївську, Кузинську (сучасна вул. Революції 1905 р.), Токову та Молочну [196, с. 6]. Ці заходи виявились досить

ефективними: в звіті ревізійної комісії міської управи, яка перевіряла стан пожежних команд у 1909 р., зазначалось, що на пожежі до самих віддалених пожеж пожежники встигали доїхати з своїх частин за 15-25 хвилин [71].

Постійне стрімке зростання населення Харкова на початку ХХ ст., що відбувалось, в основному, за рахунок сільських мешканців, гостро поставило проблему поширення виховної протипожежної роботи серед населення, обміну досвідом з цих питань з місцевими органами влади інших губерній, розповсюдженню знань про правила протипожежної безпеки, насамперед, у будівництві. Намагаючись вирішити ці проблеми, після попереднього замовлення харківська міська управа 17 квітня 1900 р. отримує зразки «Пожарного букваря» в якому містились практичні поради, як зробити дерев'яні будинки з солом'яними стріхами негорючими (шляхом обмазування глиною). Також «Пожарный буквар» містив «Всеподданнейший отчет устроителя образцового огнестойкого поселка» – видання Школи вогнестійких будівель, де було детально описане облаштування зразкового вогнестійкого селища під Москвою як приклад будівництва негорючих міських та сільських споруд. 20 листопада 1900 р. харківська міська дума також отримала зразок «Карманного Пожарного Календаря на 1901 р.» – щорічне видання Імператорського Російського Пожежного Товариства – в якому надрукували повні відомості про стан пожежної справи в Росії та за кордоном, вимоги та правила протипожежної безпеки, страхові товариства, каталоги пожежної техніки, устави пожежних частин, закони щодо пожежної охорони тощо. Вже в наступному 1901 р. декілька сотень примірників цих видань придбала міська управа та через поліцію і пожежних страхових агентів безкоштовно розповсюдила серед мешканців Харкова [63].

27 березня 1902 р. у Москві відкрився Всеросійський пожежний з'їзд, що працював тиждень. Від Харківської губернії делегували члена харківської міської управи та Пожежного комітету М. М. Серебрякова [65]. Після повернення М. М. Серебряков написав детальний звіт про роботу з'їзду з великою кількістю рекомендацій по організації пожежної справи, у тому числі

по протипожежним нормам Будівельного уставу. Відвідавши під час роботи з'їзду виставку пожежної техніки, він також рекомендував міській думі придбати найновіший пожежний насос «Людвігсберг–Гамбург», що мав чотирьохколісний хід, найсучасніший паровий двигун та потужний водяний струмінь. За клопотанням Пожежного комітету міська дума звернулась до губернського правління, і губернатор, враховуючи важливість справи, виділив необхідні кошти. 25-го вересня 1904 р. в присутності губернатора, харківського міського голови, членів міської управи, членів Пожежного комітету та харківського брандмейстера проведено огляд та випробування парової пожежної машини «Людвігсберг–Гамбург». Машина була готова до роботи за 12 хвилин, струмінь води діаметром 22 мм. вертикально сягав у гору 25-ти метрів, після чого її відігнали до Кузнецького мосту, де вона безперервно на протязі 2-х годин качала воду. Машину визнали «годной и отвечающей назначению» та відправили її до нової 5-тої (Холодногірської) пожежної частини, яку відкрили 12 червня 1904 р. на Лисій горі, щільно забудованій дерев'яними спорудами та будинками [67]. У наступний період міська дума вже самостійно виділяла кошти з міських прибутків на придбання парових насосів. Так, 15 січня 1910 р. для першої частини придбали двоциліндрову парову пожежну машину «Flader», трохи більше, ніж за рік, таку ж машину придбали для третьої частини [196, с. 9–10].

Бурхлива розбудова Харкова на початку ХХ ст. породила нові виклики щодо пожежної безпеки міста, які місцеві органи влади могли вирішити тільки комплексно. Дерев'яна, часто безсистемна забудова нових районів, наявність дерев'яних споруд у старих районах, поява висотних будинків, пічне опалення, поява газового та електричного освітлення, перебудова старих будинків тощо ставали тими постійними факторами пожежної загрози, які потребували системного усунення, а не по одинці, і в рамках всього губернського міста. Значна кількість норм Будівельного статуту Російської імперії застаріла, отже перед місцевою владою Харкова невідкладно повстало завдання розробки власних сучасних правил будівництва. Правила повинні були забезпечити

планомірність та якісну забудову міста, дотримання правил пожежної та санітарної безпеки. Для виконання цього завдання харківська міська дума влітку 1911 р. утворила спеціальну комісію у складі 27-ми осіб. До їх числа увійшли харківський брандмейстер В. К. Любицький, академік архітектури О. М. Бекетов, міський санітарний лікар К. М. Гамалій, завідувач міського санітарного відділення В. В. Фавр. В результаті трьохрічної напруженої роботи проект правил, після урахування зауважень членів міської думи та на їх вимогу подали на експертизу до Харківського відділення Імператорського російського технічного товариства. Після успішного проходження експертизи проект правил розглянула юридична комісія при міській думі та визнала його таким, що відповідає законодавству. 14 січня 1916 р., після затвердження міською думою, харківський губернатор підписав «Обязательное постановление по строительной части для жителей города Харькова и Правила для исходатайствования разрешения на строительные работы», яке налічувало 146 параграфів. Згідно постанови Харків ділився на дві частини, кордони яких в ній поквартально визначались: в старій центральній частині дозволялось будувати тільки кам'яні споруди або з іншого негорючого матеріалу. Якщо ж споруда була дерев'яною – заборонялось її перебудовувати, добудовувати, добудовувати поверхи. Як виключення, дозволялось будувати дерев'яні споруди у громадських парках. Там, де дозволялось будувати з дерева, товщина стінок встановлювалася не менш 4-х вершків (приблизно 18 см.). Стіни обов'язково треба було штукатурити, а одночасно з дерев'яною будівлею обов'язково зводилися кам'яні брандмауери, вищі за дах споруди на 0,17 аршину (приблизно 12 см.). Дерев'яні споруди не дозволялось будувати вище 4-х сажень (8,5 м.) та більше 2-х поверхів, кам'яні – не вище 11-ти сажень (23,5 м.). Щоб не допускати скупченості споруд та легкого поширення пожежі, за ініціативою брандмейстера у постанові закріпили норму, згідно якої всі ділянки менше 100 квадратних сажень вважалися маломірними і на них взагалі заборонялось будівництво з дерева у будь-якій частині міста. Якщо ж на маломірній ділянці вже знаходилися дерев'яні споруди, їх капітальний ремонт заборонявся, тільки

злам. Будь-яку ділянку заборонялось забудовувати більш, ніж на 70% при відстані між спорудами не менш 2-х сажень 6-ти аршин (приблизно 8,5 м.). Місцева влада закріпила у постанові норму, що полегшувала під'їзд пожежних команд. Так, дорогу з кожної ділянки або будинку викладали негорючим матеріалом. Проїзд на вулицю робили не вужче 10 сажень (21 м.) Проїзди під будинками дозволялось будувати тільки з негорючих матеріалів, як і сходи для виходу з будівель та спуску у підвали. Перекриття підвалів нових будинків, погребів дозволялося будувати тільки негорючі, при ремонті старих – замінити тільки вогнестійкими конструкціями. Будь-які будинки, довші 12-ти сажень, розділялися брандмауерами, не менш цеглини завтовшки, на горищах по капітальним стінам на секції не більше 12-ти сажень. Всі балки у кам'яних будинках встановлювались тільки на вогнестійкі підпори. Заборонялося будувати дахи з будь-яких легко палаючих матеріалів. Турбуючись про життя пожежників під час тушіння, місцева влада зобов'язала обладнати дахи всіх будинків вище одного поверху негорючими перилами. Параграфи 82–93 чітко регламентували протипожежні будівельні норми щодо пічного опалення та димарів. Згідно постанови, будь-яка особа, що збиралася розпочати у Харкові будівництво, зробити ремонт або перебудову будинку чи приміщення, отримувала відповідний дозвіл у міській управі, що видавався на два роки. У випадку будівництва споруди вище 2-х поверхів або для громадського користування власник надавав письмове зобов'язання суворо дотримуватися цієї постанови. На будівництві або при виконанні ремонтних робіт будівельники завжди повинні були мати копії дозволу міської управи. Нагляд за виконанням постанови здійснювали пристави відповідних поліцейських дільниць, і, хоча карна відповідальність за невиконання постанови не передбачувалась, міська управа мала право призупинити будівельні роботи, дію дозволу або взагалі його скасувати. На наш погляд, впровадження в життя цих правил стало новим якісним кроком місцевих органів влади по створенню у Харкові всеохоплюючого протипожежного регламенту, та його реалізації завадили революційні події, що розпочалися трохи більше, ніж через рік [184].

Інше становище у досліджуваній період спостерігалось в сільській місцевості. У Харківській губернії другої половини ХІХ ст. налічувалось 289 слобод, 293 села, 215 селищ та 380 хуторів, де мешкало 86% населення. А вже у 1916 р. на Харківщині налічували 4200 селищ, в яких нараховували 450000 домогосподарств [165, с. 48]. На відміну від міст, стан пожежної безпеки на селі характеризувався повною відсутністю наглядової та профілактичної роботи з боку спеціалістів пожежної справи, суцільною забудівлею спорудами з використанням легко палаючих матеріалів вкупі з пічним опаленням. За підрахунками автора, в 70-х – 90-х рр. ХІХ ст. причиною 30 % пожеж стало необережне поводження з вогнем у легко палаючих будівлях, 10% – підпали, 30% – несправне пічне опалення (Див.: Таблиця 2.) [247, 1868–1913]. Крім того, особливістю губернії була велика щільність населення та скупченість будівель: в середньому на один сільський населений пункт приходилось 107 садиб [165, с. 48]. Сукупність цих факторів призвела до того, що у другій половині ХІХ ст. у Харківській губернії на одну пожежу у містах, за підрахунками автора, приходилось 4,3 пожежі у сільській місцевості [165, с. 48]. Якщо в містах одна пожежа скоювала в середньому 522 крб. збитків, то на селі середня сума збитків становила 1000 крб. За умов значно нижчої оціночної вартості будівель порівняно з містом це свідчить про значно більші масштаби сільських пожеж [247, 1902].

Таблиця 2

Причини виникнення пожеж у Харківській губернії

Рік	Блискавка	Підпали	Необережність	Несправність опалення	Невстановлені
1868	-*	35	17	-	-
1869	2	17	23	-	329
1870	16	33	61	29	217
1883	51	74	196	105	-
1884	29	116	173	86	-
1885	32	106	215	120	-

1886	19	71	194	98	-
1887	19	93	189	190	-
1888	25	100	347	168	-
1889	25	98	216	126	-
1890	29	96	392	241	-
1891	36	113	393	245	-
1892	42	91	309	224	-
1893	26	144	240	209	-
1895	17	112	432	180	-
1896	66	116	343	312	-
1898	39	135	374	240	408
1900	46	141	392	355	300
1910	94	578	769	618	1381
1911	61	432	661	996	1349
1912	65	374	649	540	963

* – данні відсутні

Пожежних команд в сільській місцевості взагалі не існувало. Пожежі гасились силами місцевих мешканців. За розпорядженням губернатора тримачі сільських та земських поштових відділень мали обов'язок доставляти на пожежу тільки найпростіший інструмент – багри, ломи, сокири, відра [247, 1904]. Але навіть цього простого реманенту не вистачало: типова пожежа відбулася 2-го жовтня 1867 р. у слободі Річки Сумського повіту, коли згоріли 19 дворів. Рештки будівель недбало загасили, бо не вистачало пожежних відер – в результаті 5-го жовтня згоріли ще 6 дворів [143, с. 106]. За своїми трагічними наслідками великі пожежі в повітах переважали буревії або посухи. В наслідок пожеж десятки, а той сотні родин повністю втрачали майно і дах над головою. Так, у 1876 р. під час пожежі у слободі Андріївка Зміївського повіту повністю згорів 331 двір, у 1882 р. у селі Юнаківка Сумського повіту – 286 дворів, і такі випадки були не поодинокими. Одним з ефективних заходів місцевої влади по

боротьбі з наслідками пожеж на селі стало впровадження земського взаємного страхування від вогню.

До Великих реформ на Харківщині з 1853 р. вже існувало обов'язкове взаємне страхування державних селян, впроваджене відомством державного майна. Кожний хазяїн з державних селян обов'язково страхував свою оселю: дерев'яну – не менш як на 15 крб., кам'яну – не менш, ніж на 24 крб. [165, с. 1]. Дозволялось страхувати і на більшу суму, але не більше 2/3 реальної вартості, причому дерев'яні будинки – не дорожче 120 крб., а кам'яні – 200 крб. Але досвід такого вибіркового страхування виявився невдалим: з 1853 р. по 1860 р. по відомству державного майна губернії виявився брак коштів у 486990 крб., бо отриманих платежів на цю суму не вистачало для покриття виплат погорільцям. В той же час кількість погорілих дворів на 1000 застрахованих за цей період виросла майже вдвічі: з 5,43 у 1853 р. до 10,37 у 1860 [165, с. 1]. Селян, що мешкали на поміщицьких землях, взагалі не страхували, закон зобов'язував поміщиків допомагати погорільцям, але, в умовах занепаду поміщицьких хазяйств, селян фактично кинули напризволяще. Як на рівні центральної, так і місцевої влади поступово виникало розуміння того, що гостру проблему сільських пожеж треба вирішувати комплексно.

Земське протипожежне взаємне страхування розпочали у Харківській губернії на виконання «Высочайше утвержденного положения от 7 апреля 1864 г.». Цей указ імператора передбачав: 1) мінімізацію економічних та соціальних наслідків пожеж насамперед в сільській місцевості, де проживала переважна більшість населення; 2) фінансування протипожежних заходів у волостях з надлишків страхових коштів та залучення до цих заходів населення. У виконання указу харківський губернатор циркуляром від 22 травня 1865 р. зобов'язав мирових посередників «постепенно знакомить крестьян с благотельною мерою взаимного от огня страхования имущества» [72, арк. 24]. «Когда земство приступило в 1866 г. к устройству обязательного страхования, то оно не имело ни соответствующих денежных средств, ни опыта, ни подготовленных исполнительных органов. Земству пришлось постепенно путем

опыта устанавливать правила страхования, вырабатывать формы страховых и пожарных документов, определять размер страховых платежей и вводит отчетность по страхованию» [165, с. 8]. На наш погляд, фактично центральна влада за допомогою земського взаємного страхування від вогню намагалась вирішити проблему боротьби з пожежами у сільській місцевості за рахунок самих селян. Проте, зважаючи на катастрофічну ситуацію з пожежами на селі, впровадження взаємного земського страхування місцевою владою стало найбільш вдалим системним заходом адміністративних та самоврядних органів у протипожежній діяльності в сільській місцевості.

Протипожежне страхування здійснювало спеціальне Страхове управління, створене Харківською Губернською земською управою. Безпосередньо страхування здійснювали дільничні земські страхові агенти або волосні старшини. Земське страхування поділялось на два види – обов’язкове та добровільне. Обов’язкове земське страхування будівель від пожеж розпочалося в Харківській губернії згідно постанови Губернських земських зборів від 19 грудня 1866 р. Вже в 1871 р. воно охоплювало мешканців 259 волостей з 316-ти [75, арк. 2].

Обов’язковому земському страхуванню підлягали всі будівлі, приватні або громадські, що знаходились у смузі селянської садибної осілості, в тому числі храмові споруди та будівлі осіб неподатного стану, нижніх відставних та безстроково відпущених чинів. По за смугою осілості також страхуванню підлягали будівлі «...на землях надельных, крепостных и старозаимочных», але за умов, що вони були власністю волосних та сільських громад, або окремих селян [165, с. 17]. Але не підлягали страхуванню окремі споруди чи садиби, розташовані на відстані більше 40 сажень (приблизно 85 м.) від населеного пункту, навіть якщо виявлялись власністю його мешканців. На Харківщині в ті часи населеним пунктом місцева влада вважала не менш 3-х домогосподарств з відстанню між ними не більше 40 сажень [165, с. 20]. Відповідні списки складали волосні правління. Губернська влада суворо контролювала належне складання списків. Якщо будівлі, які підлягали обов’язковому земському

страхуванню, не вносилися до страхових списків, а потім горіли, то члени волосних правлінь і, навіть волосні старшини несли особисту та майнову відповідальність – за рішенням суду з них стягували суми страхових платежів [77, арк. 55]. Але, щоб заохотити сільських уповноважених (старшин, писарів, членів волосних правлінь) до сумлінного виконання обов’язків, місцева влада сплачувала їм по 1,5 коп. за застраховану будівлю, якщо ж вони допомагали страховій справі в інших волостях – то по 2,5 коп. [77, арк. 55]. Про випадок пожежі сповіщали повітову земську управу, страхові агенти робили оцінку збитків. Після цього Губернська Земська управа призначала страхову премію, що залежала від суми страховки та ступеня пошкодження застрахованих споруд вогнем.

Страхувалися будівлі за обов’язковим земським страхуванням від пожеж в основному за найнижчою (т. зв. «нормальною») оцінкою, але існувала також спеціальна (як казали у той час «возвышенная») оцінка. Нормальна оцінка, визначена постановою Губернських земських зборів, була єдиною для всіх однотипових споруд усіх повітів Харківської губернії та визначалася за стандартним розкладом. Середня вартість кожної будівлі за нормальною оцінкою в губернії становила 22 крб. 99 коп., хоча у повітах середня вартість досить сильно відрізнялась. Наприклад, у Сумському, Куп’янському, Зміївському, Валківському, Вовчанському повітах середня вартість будівлі за нормальною оцінкою встановлювалась вище, ніж в середньому по губернії, а в Ізюмському, Богодухівському, Лебединському – нижче. Найнижчою середня вартість будівель була у Харківському повіті – 16 крб. 64 коп. [137, с. 47]. Але, щоб не допустити зубожіння незаможної селянської маси від пожеж, Губернські земські збори встановили шкалу цін, нижче яких не можна страхувати селянські будівлі (Див. Таблиця 3).

Таблиця 3

Найнижчий рівень розцінок за «нормальним» страхуванням

Назва	Кам’яні	Дерев’яні	Хворостяні
-------	---------	-----------	------------

	страхо-в а сума (крб.)	страхо -вий збір (коп.)	страхо-в а сума (крб.)	страхо -вий збір (коп.)	страхо-в а сума (крб.)	страхо-в ий збір (коп.)
Хата з двором, за кожну кімнату	60	42	45	37	15	13
Хата без двора, за кожну кімнату	45	32	37,5	31	10	9
Зерносховища та комори	30	21	22,5	19	7,5	7
Сараї	30	21	15	13	6	5
Бані	45	45	37,5	75	-	-
Клуні	-	-	30	25	30	25
Вітряні млини	-	-	90	63	-	-

За бажанням власників будівлі можна було додатково страхувати на більш високу суму за добровільним земським протипожежним страхуванням [77, арк. 27, 55]. Якщо ж будівля страхувалася за спеціальною оцінкою, її вартість визначалася не за стандартним розкладом, а оцінщиками. У випадку пожежі за спеціальною оцінкою сплачували дві третини реальної вартості споруди. Земська влада з 1886 р. по 1895 р. за спеціальною оцінкою застрахувала 17% будівель у повітах. Але їх загальна страхова вартість складала 48% загальної страхової вартості всіх будівель, застрахованих за обов'язковим земським страхуванням. Середня вартість будівлі, застрахованої за спеціальною оцінкою, становила в губернії 112 крб. 67 коп., тобто у 5 разів перевищувала нормальну [137, с. 50]. У повітах середня вартість будівлі за спеціальною оцінкою також суттєво відрізнялась – найбільшою була в Ізюмському повіті – 195 крб. 87 коп. У Зміївському, Куп'янському, Харківському, Валківському, Вовчанському, Старобельському повітах середня страхова вартість будівлі за спеціальною оцінкою була вище, ніж в цілому по губернії, а в Охтирському, Сумському, Лебединському – нижче, найнижчою ж вона була у Богодухівському повіті – 89 крб. 85 коп. За допомогою спеціальної оцінки місцевій владі губернії вдалося мінімізувати пожежні збитки насамперед селянської та земської промисловості.

Проведений нами аналіз статистики земського протипожежного обов'язкового страхування свідчить, що за спеціальною оцінкою страхували 54,3% будівель у Сумському повіті, 31% – у Харківському, 26% – у Богодухівському, 23,4% – у Охтирському. Саме в цих повітах, як свідчить статистика [129, с. 10–15; 220–229] концентрувалось майже 90% всієї як селянської, так і земської промисловості. В той же час у повітах, де промислового виробництва практично не існувало, відсоток страхування за спеціальною оцінкою коливався: від 5,5% – у Зміївському повіті, до 2,5% – у Старобельському, 2,2% – у Куп'янському, 2% – у Ізюмському [137, с. 71–73]. Разом з тим тільки у Харківському та Сумському повітах відбувались 26,95% пожеж у губернії, а середні збитки від пожежі у Харківському (729 крб. 58 коп.), Сумському (518 крб. 76 коп.), Охтирському (515 крб. 19 коп.) були найвищими у губернії (середній збиток від пожежі по губернії у 80–90-ті рр. XIX ст. – 411 крб. 67 коп.) [137, с. 55]. У 1883 р. земські органи влади Куп'янського, Ізюмського, Валківського повітів вимагали від Губернських земських зборів підвищення ставок страхування за спеціальною оцінкою в повітах з найбільшою кількістю пожеж. Губернські земські збори постановою від 5-го жовтня 1883 р. відхилили ці вимоги, що порушували принцип рівності земств [126, с. 48]. За обов'язковим земським взаємним протипожежним страхуванням середня сума сплати в разі пожежі становила 51 крб. 63 коп., а середня сума страхової сплати – 78,17 коп. на рік, причому страхові внески сплачувались за півроку. Таким чином, за підрахунками самої ж земської влади, страхові внески з одної особи на рік становили у Харківській губернії 13 коп. За визнанням місцевої влади, сума зовсім не велика, особливо, якщо взяти до уваги той факт, що в Російській імперії з 1848 р. по 1868 р. пожежні збитки на душу населення становили 60 коп. на рік [126, с. 20]. Губернські Земські збори встановили максимальну суму страхової виплати по обов'язковому страхуванню за спеціальною оцінкою. Максимальна сума склала 12000 крб. для окремої будівлі та 30000 крб. для окремого дворового місця чи садиби. Сума сплати знижувалась на 25% для складських будівель або закладів з продажу легко палаючого краму. Проте, ці правила не стосувались земських,

казенних, відомчих та громадських будівель, храмів та монастирів. Губернські земські збори 17 грудня 1892 р. та 18 грудня 1895 р. прийняли постанови щодо надзвичайного суспільного значення таких споруд для громадськості. Страховому управлінню дозволили приймати на спеціальне страхування суму, що становила 100% оціночної вартості таких будівель за спеціальною оцінкою [77, арк. 57]. На основі викладених даних ми можемо стверджувати, що саме впровадження спеціальної оцінки місцевою владою у протипожежне земське страхування не дозволяло зубожіти в разі пожежі найбільш соціально активній та заможній верстві селянства та захищало суспільно важливу інфраструктуру губернії.

Підвищення рівня освіти населення позитивно впливало на його поміркованість та рівень культури, а, отже, і зменшувало соціальні фактори пожежних ризиків, до того ж освітянська діяльність лишалась одним з головних напрямків роботи земств. Тому Харківська губернська земська управа здійснила безпрецедентний крок – циркуляром від 3 травня 1903 р. вона дозволила Товариству взаємного земського страхування від вогню страхувати на суму до 90% оціночної вартості будь-яке рухоме майно (медикаменти, бібліотеки, інструменти, одягу, взуття, навчальні посібники) будь-яких навчальних закладів, незалежно від того, утримуються вони земством, сільською громадою чи любим відомством. Причому майно дозволялось страхувати як в будинках власника, так і в найманих, без будь-яких обмежень відстані між спорудами [76, арк. 74].

Обов'язкове земське взаємне протипожежне страхування виявилось дуже ефективним заходом місцевих органів влади по ліквідації наслідків пожеж та запобіганню зубожінню погорільців. Так, наприклад, в 1871 р., під час пожежі в слободі Ворожба Лебединського повіту, в 263 садибах вогонь знищив 946 будівель, які були застраховані на суму 29865 крб. 50 коп., страхова сплата склала 28865 крб. 50 коп. 6 липня 1871 р. під час пожежі в слободі Боровеньки в 30 садибах згоріли 88 будівель, застраховані на суму 1893 крб., страхова сплата склала 1868 крб.; 8 червня того ж року в селі Шаровка Богодухівського повіту в

29 садибах згоріли 63 споруди, застраховані на суму 1635 карбованців і ці кошти сплатили повністю [76, арк. 75].

З 1883 р. по 1893 р. 8454 пожежі відбулися у 1859 селах, тобто в 60,3% населених пунктів губернії. Таким чином, на кожний населений пункт губернії приходилось 4,5 пожежі. За цей же період земська влада сплатила 3480317 крб. страхових коштів погорільцям [137, с. 80] А тільки у період з 1889 р. по 1892 р. за обов'язковим земським взаємним протипожежним страхуванням у Харківській губернії застраховано 1 мільйон 215 тисяч 592 будівлі, а з надлишків страхових коштів, за рішенням Губернських Земських зборів, на пожежну охорону перерахували 66353 крб. [247, 1894]. У 1902 р. за обов'язковим земським протипожежним страхуванням застрахували 362 тисячі 664 двори, у яких налічувалось 1 мільйон 648 тисяч 532 будівлі, і ще 47548 споруд застрахували по добровільному земському страхуванню. З надлишків коштів тільки в цьому році губернська земська управа придбала 145 пожежних труб, 358 рукавів до них, 167 пожежних щитів на загальну суму 37523 крб. та безкоштовно роздала у села Сумського, Харківського та Зміївського повітів, де найчастіше спалахували пожежі [161, с. 26]. Про успіхи адміністративної влади в справі організації земського обов'язкового протипожежного страхування в Харківській губернії більш повно свідчать цифри офіційної статистики за 48 років. Так, у 1867 р. застрахували 232528 домогосподарств на загальну суму 12 мільйонів 15 тисяч 798 крб., у 1915 р. – 452011 (зростання у 2 рази) домогосподарств на загальну суму 95 мільйонів 492 тисячі 378 крб. (зростання у 8 раз). Зібрано страхових внесків у 1867 р. 121848 крб., у 1915 р. – 697274 крб. (зростання у 5 разів). Також місцева влада значно підвищила середнє страхове забезпечення сільських домогосподарств – якщо у 1867 р. середня страхова сума одного домогосподарства складала 51 крб., то у 1915 р. – 211 крб. (зростання у 4 рази) [165, с. 9]. У той же час розмір страхових внесків поступово зменшувався: якщо у 1867 р. на 100 крб. страхової суми селяни сплачували 1 крб. 1 коп., то у 1915 р. – лише 73 коп. [165, с. 9]. Крім того, за рахунок надлишків від страхових коштів місцева влада на початок 90-х років XIX ст. практично вирішила

проблему нестачі пожежного обладнання у повітах. Земські страхові агенти розраховували для кожного села кількість необхідного комплекту пожежних інструментів – ручних насосів, пожежних рукавів та труб, що безкоштовно видавались повітовими земськими управами. Водночас повітові управи, щоб не допустити псування пожежного реманенту з-за недбалого ставлення, зобов'язали сільські громади збудувати комори для зберігання труб та вози для їх доставки та забезпечити необхідну кількість діжок, багрів та драбин. Особи, що не підлягали обов'язковому страхуванню, купували пожежні труби на земських складах за заготівельною вартістю у безвідсоткову позику на п'ять років, але мали зобов'язання застрахувати свої будівлі за добровільним земським страхуванням до кінця терміну позики. В результаті на 1-ше жовтня 1895 р. необхідний комплект пожежних інструментів мали всі села Харківської губернії, крім, за висловом дільничних земських агентів, «самых незначительных» [137, с. 28]. За рішенням губернських земських зборів від 10 жовтня 1903 р. за власні кошти всі селища придбали: якщо в них до 25-ти дворів – один віз з діжкою у 20 відер, 1 багор, 2 відра, 2 сокири, 1 лом, 1 драбину завдовжки 3 сажні (приблизно 3,5 м.), до 50 дворів – 2 вози з діжками, 2 багри, 3 сокири, 3 відра, 1 лом, 1 драбину, до 100 дворів – 3 вози з діжками, 4 багри, 4 відра, 4 сокири, 2 ломи, 2 драбини. Якщо дворів було більше, то на кожні 50 дворів реманент докуповувався згідно цього розкладу. З 1910 р. пожежні труби, що видавались в села місцевою владою, за рахунок земських коштів ремонтували в Москві, на заводі Густава Ліста: тільки в 1913 р. там відремонтували 82 труби [165, с. 48]. Перед початком Першої світової війни, на 1 січня 1914 р. в селах Харківської губернії налічувалось 4140 пожежних труб та 9600 рукавів [165, с. 48], що відповідало фактичним потребам.

Значно гіршою була доля сільських добровільних пожежних дружин. Губернські земські збори різних років неодноразово визнавали ефективність добровільного об'єднання селян для боротьби з вогнем та всіляко намагалися сприяти їх появі. Так, починаючи з 1903 р. губернські земські збори щорічно резервували кошти для підтримки добровільних дружин, що з'являться у

майбутньому (від 100 до 200 крб. на дружину) але встигли витратити всього 750 крб. Але такі намагання самоврядної влади зустрічали активну протидію влади царської в особі губернатора. Фактично губернатор виступав проти будь-яких форм добровільної самоорганізації населення, однією з яких були й сільські пожежні дружини. Спочатку губернатор вимагав від земства створити устав таких дружин, а коли в 1908 р. такий устав подали йому на розгляд, двічі його відхиляв та так і не затвердив. В результаті нечисленні сільські добровільні пожежні дружини (серед них виділялись такі чудові бойові одиниці як Свято-Лучська та Ново-Гайдарська) вже у 1910 р. припинили своє існування, що, безумовно, гальмувало розвиток пожежної справи на селі [165, с. 32–33].

Практично одночасно з земським обов'язковим страхуванням місцева влада Харківської губернії розпочала добровільне земське взаємне страхування. Здійснювали його страхові агенти Товариства земського добровільного страхування від вогню, створеного згідно постанови Харківських губернських земських зборів 1 червня 1867 р. Страхували будівлі за добровільним земським протипожежним страхуванням на один рік, потім дію страхової угоди продовжували. У випадку пожежі у містах оцінку збитків проводили присяжні міські оцінщики, у волостях – «лица добросовестные» або поняті. За нашою думкою, умови земського добровільного протипожежного страхування виявлялися досить гнучкими та привабливими – зазвичай, до страхування приймали суму в 75% оціночної вартості майна, а, інколи і більше. Страхові внески на 50% перевищували внески за обов'язковим страхуванням, між тим існувала практика офіційних 10% знижок від загальної суми страхового внеску за перші п'ять років, і по 5% кожні наступні п'ять років, але загалом не більше 30%. Правда, до 1908 р. лишалися певні обмеження переліку об'єктів земського добровільного протипожежного страхування – не підлягали страхуванню «бани, овини, кузницы и действующие силою огня крестьянские фабрики и заводы, а также крестьянское имущество» (малося на увазі те селянське майно, що постійно знаходилося під загрозою вогню) [76, арк. 51]. Вищевказаною постановою місцева влада спочатку встановила досить складну та розгалужену

оціночну класифікацію будівель, що враховувала як особливості їх будівництва, так і стан протипожежної справи у повітах. Так, будівлі ділили на два класи за пожежною небезпекою – небезпечні та безпечні. У свою чергу, 1-й клас ділився на три розряди по небезпеці, а 2-й – на два розряди за господарським призначенням та на чотири розряди за будівельними матеріалами та покриттям даху: 1) дерев'яні та змішані, криті соломою, 2) дерев'яні, криті черепицею, залізом, жерстю, цинком, асфальтом, аспідом тощо та кам'яні, криті соломою, 3) кам'яні, криті деревом, 4) кам'яні, криті залізом, черепицею жерстю, цинком, асфальтом, аспідом тощо. У 1879 р., щоб полегшити для селян процес страхування, класифікацію спростили, лишивши два розряди будівель – критих міцно та неміцно. До останніх віднесли всі будівлі, вкриті небезпечними матеріалами – соломою або очеретом. Крім того, всі населенні пункти у повітах Харківської губернії поділили на класи відповідно стану пожежної охорони, від 1-го, найвищого, до найнижчого, 8-го. Від класу населеного пункту залежали суми страхових внесків. Так, до першого класу губерньська влада віднесла Харків та Суми, міста з найкращими пожежними командами та гарним станом організації протипожежної справи в цілому. Чугуїв віднесли до третього класу, до четвертого – Вовчанськ, Старобельськ та Слав'янськ. До п'ятого класу віднесли Охтирку, Богодухів, Валки, Ізюм, Куп'янськ, Лебедин, до шостого – Зміїв, до сьомого – решту міст. Всі інші місцевості віднесли до восьмого класу, крім передмість Чугуєва (п'ятий клас) та слободи Барвенково (шостий клас). Страхові внески для міст четвертого класу у розмірі на 100 крб. страхової суми склали: 1) для кам'яних споруд, критих міцно – 35 коп., неміцно – 70 коп. 2) для змішаних, критих міцно – 80 коп., неміцно – 1 крб. 40 коп., 3) для дерев'яних, критих міцно – 1 крб. 10 коп., неміцно – 1 крб. 80 коп. Для кожного наступного класу добавлявся збір у 10 коп. для будівель, критих міцно, 20 коп. – для кам'яних, критих неміцно, та змішаних, критих міцно, 30 коп. – для решти. Для міст першого класу: 1) для кам'яних, критих міцно – 20 коп., неміцно – 25 коп., соломою – 30 коп., 2) змішаних, критих міцно – 40 коп., неміцно – 65 коп., соломою – 75 коп., 3) дерев'яних, критих міцно – 50 коп., неміцно – 85 коп.,

соломою – 1 крб. Для міст другого класу: 1) для кам'яних, критих міцно – 25 коп., неміцно – 30 коп., соломою – 35 коп., 2) змішаних, критих міцно – 50 коп., неміцно – 70 коп., соломою – 75 коп., 3) дерев'яних, критих міцно – 60 коп., неміцно – 90 коп., соломою – 1 крб. Для будівель, в яких розташовувались більш-менш вогнебезпечні майстерні або інші заклади, страхові сплати збільшувались на 10 коп. зі 100 крб. для міст першого класу і на 15 копійок для міст другого класу для будівель, критих міцно, і на 15 та 20 коп. – для решти. Для вогнебезпечних комор, постійних дворів, торговельних закладів – на 15 коп. в містах першого класу і на 20 коп. – в містах другого класу для будівель, критих міцно, і на 20 та 30 коп. – для решти [129, с. 50–53]. З розвитком у повітових та позаштатних містах професійної пожежної охорони та появою селам належної кількості пожежного інструменту місцева влада знову спростила класифікацію населених пунктів та тарифів. Постановою від 2-го грудня 1908 р. Губернські земські збори поділили міста губернії на два класи, затвердили три тарифи страхування та три розряди будівель за призначенням. До першого класу належали Харків з селищами Високий та Південний, всі повітові міста, а також Чугуїв та Слав'янськ. До другого – решта позаштатних міст та пригороди міст першого класу. Тарифи поділялись на міський, садибний та сільський. Міський застосовували в поліцейських межах міста. Садибний застосовували щодо страхування окремих садиб або селищ з не більш як п'ять дворів, якщо ці садиби чи селища розташовувались не ближче 40 сажень від інших населених пунктів. В решті випадків застосовували сільський тариф. Страхові внески для будівель 1-го розряду у містах першого та другого класу становили від 25 коп. до одного крб. зі 100 крб. оцінки майна в залежності від матеріалу даху. Садибний тариф становив від 25 до 80 коп., сільський – від 30 коп. до 1 крб. 50 коп. Для будівель другого розряду міський тариф становив від 35 коп. до 1 крб. 20 коп., садибний – від 35 коп. до 1-го крб., сільський – від 40 коп. до 1-го крб. 80 коп. До третього розряду губерньська влада віднесла об'єкти кустарної промисловості, що раніше взагалі не страхувалися, бо виробляли легко палаючий товар чи використовували у виробництві відкрите полум'я. Це солодовні, просорушки,

маслоробні, сукновальні, салотопні, платні лазні, цегляні заводи, столярні та бондарські майстерні тощо. Губернська адміністрація відтепер, крім обов'язкового, надала цим об'єктам можливість додаткового страхового захисту, бо на них припадало до 90% селянської промисловості губернії [165, с. 25–29]. Для будівель третього розряду міський тариф склав від 55 коп. до 1-го крб. 60 коп., садибний – від 45 коп. до 1-го крб. 30 коп., сільський – від 60 коп. до 2-х крб. 40 коп. Місцева влада встановила вищу межу страхового ризику для одного дворового місця чи садиби у містах 1-го класу 200000 крб., другого – 75000 крб., у селищах – 30000. Нижча межа оцінки страхового майна складала від 4 до 60 крб. [165, с. 25–29]. З 1 червня 1891 р. розпочалося добровільне протипожежне страхування сільськогосподарської продукції та рухомого майна – хліба, тварин та реманенту. Проте цей вид протипожежного страхування, за визнанням самого ж губернського земства, у Харківській губернії поширення не набув з причини технічної неспроможності на той час постійного чіткого обліку таких видів майна [77, арк. 45].

Впровадженням добровільного земського взаємного протипожежного страхування місцеві органи влади щільніше охоплювали різноманітні верстви селянства страховим захистом. Крім того, за допомогою підвищеної страхової оцінки, значної диференціації страхових внесків в залежності від будівельних матеріалів та класу населеного пункту, місцева влада в певній мірі спонукала населення до вогнестійкого будівництва та дотримання елементарних правил пожежної безпеки. Завдяки зусиллям місцевих органів влади добровільне земське взаємне страхування від вогню розвивалось у губернії дуже успішно. Звичайно, за загальними обсягами воно не могло зрівнятися з обов'язковим, але мало значно кращу динаміку зростання та середні показники. Про це яскраво свідчить статистика за 30 років. Якщо у 1870 р. за добровільним земським страхуванням застрахували 1219 споруд на суму 213 433 крб., то у 1900 р. – 42946 споруд (зростання у 35 разів) на загальну суму 11 мільйонів 306 тисяч 235 крб. (зростання у 53 рази). При цьому якщо у 1870 р. зібрано страхових внесків 4095 крб. а сплачено страхових збитків 1934 крб., то у 1900 р. зібрали 90090 крб.

страхових внесків (зростання у 22 рази), погорільцям сплачено 54506 крб. (зростання у 28 разів). Що ж до середніх показників, то за цей період середня сума застрахованої за добровільним земським страхуванням будівлі виросла у півтора рази при зменшенні суми страхового внеску [129, с. 68–69].

Але навіть страхових виплат інколи виявлялось замало – в разі людських втрат серед населення на пожежах, опіків, або значних пошкоджень рухомого майна, яке практично не страхувалось. Щоб допомогти такій категорії потерпілих, яких у повітах становилось дедалі більше, земські органи влади Харківської губернії з 80-тих рр. XIX ст. здійснювали благодійні акції допомоги погорільцям. Наприклад, у 1883 р. Харківська міська управа організувала в приміщенні міської думи добровільний збір коштів мешканцям, що отримали опіки при тушінні великої пожежі у харківському передмісті Урал, розмістивши відповідну об'яву в губернській газеті «Южный край» [50]. У 1897 р. міська дума Харкова в рамках благодійності виділила 1200 крб. погорільцям селища Пересічне, що втратили запаси збіжжя та худобу [54].

Успішне впровадження місцевими органами влади протипожежного земського страхування мало ще один дуже важливий аспект. В результаті діяльності пожежних страхових агентів, волосних правлінь, повітових земств вже у середині 70-х років XIX ст. місцева адміністративна влада мала справжню пожежну статистику у масштабі губернії. Накопичувався досвід щодо основних причин пожеж, шляхів їх розповсюдження, особливостей повітів у сенсі пожежної безпеки, недоліків у будівництві та розташуванні населених пунктів тощо. Саме наявність достовірної пожежної статистики давала, на наш погляд, змогу місцевим органам влади Харківської губернії цілеспрямовано направити зусилля на боротьбу з чинниками пожеж, правда, у рамках своєї досить обмеженої компетенції. Наприклад, проаналізувавши данні повітових земств про значну скупченість селянських садиб як фактор масових пожеж, губерньська земська управа видала Обов'язкову постанову (циркуляр) від 11 січня 1875 р. Циркуляром місцева влада встановила нові будівельні норми пожежної безпеки у смузі селянської осілості. Згідно цих норм, після пожежі дозволялось зводити

нові будинки та будівлі не ближче 6-ти сажень (приблизно 13 м.) від існуючих. Якщо ж це виявлялося неможливим, то нове місце визначалось жеребкуванням у громаді. У випадку, коли згоріли декілька садиб, нові дозволялось будувати у ряд по вулиці, але не більше 4-х, дві садиби у першому ряді, і дві через городи – у другому. Бані, млини, сушарні, олійні дозволялось тримати тільки за селищами і не ближче 25 сажень до споруд або токів. Ширина вулиць встановлювалась не менш 10 сажень, провулків – 6-ти. Заборонялося будувати холодні та теплі приміщення під одним дахом, викидати не залиту водою сажу (і тільки на город). Також заборонялось виводити димарі нижче аршину (70 см.) над дахом, печі та димарі будувати біля дерев'яних балок та стін без прокладки з цегли або повстю. Селян зобов'язали висадити дерева навколо садиб та по довжині вулиць на відстані 3-х сажень одне від одного та вкривати стріхи соломою або очеретом, обліпленим глиною. Для нагляду за виконанням циркуляру селяни обирали пожежного старосту, якого затверджувала відповідна земська управа, вона ж усувала старосту з посади. Селяни, що не виконували норм постанови, підлягали покаранню «мировими судьями». Але вже влітку 1878 р. дію циркуляру призупинив Сенат Російської імперії, а 8 грудня 1887 р. циркуляр взагалі скасували. В резолюції про скасування Обов'язкової постанови Сенат зважав на те, що Харківська губерньська земська управа перевищила свої повноваження, бо садиби є власністю селянських родин, передаються у спадок і їх розташування не може визначатися жеребкуванням у громаді. З іншого боку, велика кількість селян мала садиби разом з орною землею загальною площею від 0,25 до 2,5 дес., тому безумовне дотримання норм циркуляру загрожувало їм скороченням орного наділу та повним зубожінням. Таким чином, намагання місцевих органів влади Харківської губернії поліпшити пожежну ситуацію у повітах зіштовхувались з соціальними реаліями Російської імперії та не могли втілитись у повному обсязі [138, с. 92].

Врешті, за відсутності професійної пожежної охорони та не вирішенні соціальних проблем на селі, не зважаючи на зусилля місцевих органів влади,

ситуація з пожежами в повітах Харківської губернії лишалася вкрай тяжкою. Так, за підрахунками місцевої влади, середня сума пожежних збитків у Харківській губернії з 1867 р. по 1872 р. склала 55000 крб. на рік, з 1873 р. по 1889 р. – 180000 крб. на рік, а з 1889 р. по 1893 р. – вже 443000 крб. на рік [143, с. 81] На початку ХХ ст. пожежна ситуація навіть різко загострилася – рубіж віків характеризувався надзвичайно сильними та руйнівними пожежами. Наприклад, під час пожежі 9 серпня 1900 р. в слободі Малиновій Зміївського повіту згоріли 395(!) садиб з будівлями та майном, хлібосховище з хлібом, сільське правління з архівом, винна лавка, багато худоби та птиці, а збитки сягнули 444420 крб. [247, 1900]. 15 серпня того ж року в слободі Трихізбянка Старобельського повіту згоріли 182 садиби з майном та хлібом, збитки – 182000 крб., 26 серпня – слобода Пристеня Куп'янського повіту – 57 дворів, 30000 крб. збитків, 25 вересня – згоріли 40 садиб в слободі Єфремівка Вовчанського повіту [247, 1900]. 1902 р. – в селищі Маяк Ізюмського повіту повністю згоріли 32 садиби, в селищі Михайлівка Ново-Охтирської волості Старобельського повіту вогонь знищив 27 осель, в селищі Берек Зміївського повіту згоріли 15 дворів, в селищі Ленівка Охоченської волості Зміївського повіту – 26 дворів, в селищі Красная поляна Замостянівської волості – 20 дворів тощо. Найбільша кількість пожеж в означений період у Харківській губернії відбувалася у Харківському, Зміївському, Сумському та Ізюмському повітах, найменша – у Валківському [247, 1900]. Мала місце тенденція постійного стрімкого зростання кількості пожеж в сільській місцевості, в той час як кількість пожеж у Харкові, повітових та позаштатних містах мала лише незначну тенденцію до зростання. За нашими підрахунками, у перше десятиріччя ХХ ст. у Харківській губернії на один випадок пожежі у містах приходилося вже 10 випадків пожеж на селі [250, 1902–1913].

Стрімке зростання сільських пожеж викликало велику стурбованість місцевих органів влади, тому 10-го жовтня 1894 р. Губернські земські збори доручили повітовим земським управам та агентам земського страхування знову обробити губернську пожежну статистику, виділити основні сталі причини

пожеж, з'ясувати, як часто ці сталі причини пожеж зустрічаються у повітах та надати рекомендації по їх можливому усуненню. В результаті зусиль повітових органів влади 30-го вересня 1895 р. губерньська земська управа представила доповідь Харківським губерньським земським зборам, в якій визначено 8 основних чинників виникнення пожеж у волостях губернії та зведені дані по населеним пунктам, в яких вони виявлені (Див.: Таблиця 4). Це: 1) скупченість забудівлі та недотримання правил будівельних та пожежних статутів у розташуванні будівель, 2) відсутність у дворах садів, а по вулицях – дерев, що могли б служити захистом від вогню, 3) недостатнє водопостачання у селищах для тушіння пожеж, 4) перевага в селах дерев'яних та хворостяних споруд над вогнестійкими, 5) знаходження у тинах та воротах солом'яних загат та наявність суцільно оточуючих двори, вкритих соломною сараїв, 6) наявність у селищах у великій кількості питейних закладів та постійних дворів, 7) наявність у селищах різноманітних майстерень, ковалень, олієнь та інших закладів, де використовують відкрите полум'я, 8) проведення у селищах частих та великих ярмарок та базарів [137, с. 78–80].

Таблиця 4

Зведені дані чинників, що підвищують пожежну небезпеку

Назва повіту	Кількість селищ	Номер ознаки, що підвищує пожежну небезпеку							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Охтирський	125	101	90	24	125	90	2	7	10
Богодухівський	188	155	171	10	188	59	6	15	19
Валківський	342	150	195	14	342	28	5	15	10
Вовчанський	207	148	190	30	207	71	1 місто	14	13
Зміївський	235	154	193	77	235	51	2 міста	10	8
Ізюмський	424	422	424	72	424	14	11	49	29
Куп'янський	390	218	361	126	382	20	6	21	31

Лебединський	296	233	250	83	296	90	3	21	23
Старобельський	305	202	301	118	301	43	11	46	35
Сумський	246	177	218	35	246	80	13 та 2 міста	25	16
Харківський	325	162	235	107	324	100	6	13	8
По губернії	3083	2112	2628	696	3070	646	66	234	202

Але основні причини, як ми бачимо з таблиці – скупченість споруд через малі розміри садибних ділянок, стріхи з соломи, очерету або гонти, суцільна забудова дерев'яними спорудами – не пояснюють саме стрімкого зростання кількості пожеж. На нашу думку, заслуговує на увагу той факт, що на початку ХХ ст. в Харківській губернії різко зростає кількість підпалів, хоча тенденція стала помітною вже в другій половині 90-х рр. ХІХ ст. Так, в період з 1895 р. по 1900 р. кількість випадків підпалів у порівнянні з 80-ми – першою половиною 90-х рр. ХІХ ст. в Харківській губернії зросла на 40%, причому відсотки інших встановлених причин пожеж відносно їх загальної кількості лишалися майже незмінними (підрахунки автора) [247, 1883–1913]. А у період 1910–1912 рр. кількість тільки встановлених підпалів у порівнянні з 80-ми – 90-ми рр. ХІХ ст., за нашими підрахунками, зросла майже в 5 разів [247, 1883–1913]. До того ж причини 40-45% пожеж (підрахунки автора) в той період не вдавалося достовірно встановити, так що реальний відсоток підпалів, вочевидь, був ще вищий [247, 1883–1913]. На наш погляд, таке зростання кількості підпалів можна пояснити посиленням соціального протесту селянства, яке використовувало підпали як спосіб боротьби, але само ж від них і страждало. Зрозуміло, що протипожежні заходи, які вживала влада у сільській місцевості, у разі підпалів не давали майже ніякого результату.

Оскільки професійних пожежних команд в сільській місцевості не було, основним напрямком безпосередньо протипожежної діяльності губернського земства було упередження пожеж шляхом фінансування цілої низки профілактичних заходів. Головним з них став розвиток вогнестійкого

будівництва. З 1898 р. року Губернські земські збори виділяли щорічно 30000 крб. селянам Харківської губернії для придбання земельних ділянок. За мету ставилося збільшення саме селянських садіб, що знизило б щільність забудови, і, як наслідок, пожежну небезпеку. Проте в масштабах великої губернії такі обсяги фінансування проблему скупченості не вирішили. Попри всі зусилля влади не набуло значного поширення і земське виробництво цегли, що мало об'єктивні чинники. Хоча вже у 1864 р. в губернії працював 91 цегельний завод, виробництво було повністю ручним, а вироблялось цегли тільки на 258000 крб. на рік (приблизно на 10 коп. на одного мешканця губернії) [242, с. 94]. Цегла лишалась для основної маси селян досить дорогою, та, навіть коли земські органи влади давали цеглу у позику, її дорого коштувало класти – каменярі брали до 90 коп. за день роботи. До того ж, у багатій лісами Харківській губернії ціни на будівельну деревину лишались низькими, день праці теслі коштував втричі дешевше ніж каменяра. Таким чином, селянство вагомим економічним стимулів до вогнестійкого будівництва не мало. Незважаючи на інертне ставлення селянської маси у найбільших селищах – Дергачах, Барвенково, Біловодську – місцева влада збудувала показові вогнестійкі будівлі за рахунок земства. У 1897–1900 рр. на вогнестійке будівництво витратили 121407 крб. [247, 1902, с. 121].

Як вже зазначалося, у випадках масових пожеж, через вітер полум'я на будинках розповсюджувалось по стріхам, зробленим з легко займистого матеріалу. За даними земської статистики, через загорання стріх сараїв та будинків виникало та поширювалось 73% пожеж [153, с. 59]. Тому місцеві органи влади Харківської губернії спрямували значні зусилля на поступову заміну солом'яних та очеретяних стріх на вогнестійкі дахи – черепичні та залізні. З 3-го жовтня 1898 р. Губернські земські збори почали виділяти гроші на закупівлю дахового листового заліза та облаштування земського заводу з виробництва черепиці при місцевих богоугодних закладах. Черепицю давали селянам у борг, а частину видавали безкоштовно. Проте, зважаючи на високу ціну черепиці, значних масштабів цей захід місцевої влади не набув. У період з

1898 р. по 1901 р. губернська земська влада придбала 105 тис. 750 шт. черепиці для видачі у позику, але її вартість склала всього 1,5% коштів, що виділялись на будівництво вогнестійких дахів. Інша справа була з даховим залізом, що коштувало значно дешевше. 20–23-го листопада 1898 р. обрана з членів Губернської земської управи комісія здійснила перевірку зразків дахового заліза на ламкість та визнала кращими залізні листи, вироблені у місті Костянтинівськ (сучасне місто Костянтинівка Донецької обл.). Щоб уникнути фінансових зловживань на місцях, закупівлю здійснювала виключно Губернська земська управа, повітовим управам залишили тільки контроль складів. Виділялось до 150000 крб. на рік, але кошти розподілили так, щоб на кожний повіт спадало не менш 10000 крб. Листове залізо, придбане земством, роздали у безвідсоткову позику учасникам земського взаємного обов'язкового протипожежного страхування, решті продали з надбавкою у 5% до заготівельної ціни [77, арк. 37]. Спочатку місцева влада залізо давала у позику на 10 років, борг безвідсотково сплачувався по півріччям рівними частинами. Проте такий великий термін позики призводив до значної затримки повернення коштів, які місцева влада спрямовувала виключно на закупівлю заліза. Тому вже з 1-го грудня 1901 р. Губернські земські збори скоротили термін позики до п'яти років, а з 1-го грудня 1908 р. – до трьох, додавши сплату 5% річних та обмеживши суму позики 100 крб. [165, с. 37]. З 1898 р. по 1901 р. губернська земська управа придбала 90072 пуди (приблизно 1468 тон) заліза, 80% якого видали селянам у позику. А, наприклад, у Харківському та Вовчанському повітах місцева влада видала у позику 100% отриманого заліза. Спочатку для отримання позики потребувалось поручительство громади. Це призводило до затягування часу, тому з 10-го березня 1900 р. губернська влада скасувала цю вимогу, замінивши її поручительством двох осіб, але селян зобов'язали при отриманні заліза у позику сплатити 10% його вартості. Всього ж тільки за перші три роки залізо у позику отримали 2782 селянські двори, що становило 1% загальної кількості селянських дворів губернії (підрахунки автора) [134, с. 20–27]. Але й ці заходи не спрацювали повною мірою через вкрай низький рівень свідомості та

культури населення. З 20-го травня по 30-те вересня 1903 р. згідно розпорядження Губернської земської управи страхові агенти здійснили перевірку використання населенням листового заліза для дахів. Під час перевірки з'ясувалося, що майже у 25% випадків домовласники або продали залізо, а гроші земству не повернули, або залізо для дахів отримали особи, які не мали стосунку а ні до земського взаємного страхування від вогню, а ні до земства взагалі. Так, в звіті Богодухівської земської управи від 29 листопада 1901 р. відзначається факт видачі у позику заліза вартістю 3000 карбованців п'яти багатим землевласникам, серед яких не було жодного селянина. Завдяки втручанню Губернської земської управи в цьому випадку кошти швидко повернули. Та, навіть серед тих домовласників, що вкрили свої будівлі залізом, 30% його або взагалі не пофарбували, або вчасно не відновили шар фарби і залізо швидко проіржавіло [77, арк. 43]. Тим не менш, рекордним став 1905 р., коли місцева влада продала 271205 пудів (4339 тон) дахового заліза. Але в наступні роки продажі заліза невпинно падали до 1917 р. включно, що самою місцевою владою пояснювалось негативними економічними наслідками Російсько-Японської та Першої світової війни.

Перед місцевими органами влади знову постала проблема пошуку недорогого та довговічного матеріалу для масового перекриття селянських будівель та організації його виробництва. Цим вимогам відповідав новий тип черепиці – цементно-піщаної (шифер-етерніт), кустарна технологія виробництва якої з'явилась у Росії на початку ХХ ст. та не потребувала значних коштів. З 1-го березня 1909 р. губернська управа почала надавати у безвідсоткову позику станки та матеріали для масового кустарного виробництва шиферу. Повітові управи надавали позики без відсотків на п'ять років під гарантію повітового земства. Також позики надавала губернська каса дрібного кредиту під відповідальність кредитних товариств. Позичали не більше 500 крб. на особу зі сплатою рівними частинами кожного року. Цемент, фарбу, суміш для просочування черепиці після сплати задатку у 20% видавали не більш як на рік, на суму 100 крб. для однієї майстерні. Решту позики повертали

рівними частинами раз у півроку, при вчасній сплаті отримували матеріали у позику на новий термін. Якість виробництва раз на місяць перевіряли агенти губернської управи або каси дрібного кредиту, їх розпорядження виконувались обов'язково. Губернська управа достроково стягувала суму позики з додатковою сплатою 6% річних у випадку невиконання розпоряджень агентів. Місцева влада протягом 1909 р. влаштувала в усіх повітах губернії показові майстерні з метою ознайомлення населення з технологією виробництва черепиці. Виготовлену черепицю продавали селянам за середньою ціною собівартості. Губернська управа командувала до показових майстерень осіб, відібраних повітовими управами або правлінням каси дрібного кредиту для підготовки майстрів з виробництва на черепичних станках. Так, в 1913 р. майстерні виготовили 71229 шт. черепиці, з яких 56609 продали та видали у позику. Місцева влада сплачувала майстрам проїзд в обидва кінця та добові за рахунок страхового капіталу [165, с. 43-45]. На початку 1915 р. великі черепичні майстерні місцева влада відкрила у місті Слав'янську, селищі Попівка Ізюмського повіту та селищі Білолуцьке Старобельського повіту, але вже в вересні 1915 р. майстерня в Попівці закрилася – завідувача і робітників мобілізували [165, с. 30].

З 5-го по 12-те лютого 1911 р. у Санкт-Петербурзі відбувся Перший Всеросійський з'їзд техніків з сільського вогнестійкого будівництва. В роботі з'їзду прийняла участь і делегація від Харківської губернії у складі 6-ти осіб. Делегати представляли губернські та повітові земські органи влади, за виключенням власника Харківського металічного заводу Н. Ф. фон Дітмара. Під час роботи з'їзду заслухали доповідь члена Харківської губернської земської управи інженера Н. П. Винокурова. В доповіді він повідомив, що в Харківській губернії здійснили пробні покриття дахів в сільській місцевості «етернітом» (шифером). На практиці встановлено, що етерніт служить у якості дахового покриття набагато довше листового заліза, яке «часто гниє до того як крестьяне виплатят ссуду за него» та не боїться пошкоджень від граду. Харківська делегація запропонувала налагодити виробництво шиферу на

земських цементних заводах в масштабах імперії, та, вочевидь, реалізації цих планів завадив початок Першої світової війни [388, с. 110].

Таким чином, місцеві органи влади Харківської губернії робили все можливе, щоб запобігти таких стихійних лих, як пожежі. Коли ж вони виникали, в Харкові та повітових містах губернії їм протистояла створена місцевими органами влади професійна пожежна охорона. Завдяки вдалому адмініструванню місцевої адміністрації, роздержавленню та постійному виділенню необхідних коштів пожежні команди Харківської губернії діяли досить ефективно та в цілому відповідали вимогам часу як в технічному оснащенні, так і організаційно. Місцева влада розробила та впровадила систему протипожежних регламентів у будівництві, торгівлі, місцях масового скупчення людей та суворо контролювала їх дотримання. Земська влада впровадила систему взаємного страхування від вогню житла та деяких видів майна, елементи вогнестійкого будівництва як у містах, так і у сільській місцевості, забезпечила пожежними інструментами сільські громади, профінансувала висадку протипожежних лісових смуг. В той же час проблему захисту від вогню селян в повітах Харківської губернії місцеві органи влади не змогли вирішити в достатньому обсязі, але це було зумовлено соціальними чинниками, що виходило за межі компетенції місцевої адміністрації.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПО ЗАПОБІГАННЮ ТА ПРИПИНЕННЮ ЕПІДЕМІЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ

Організацію заходів по запобіганню епідемій та встановленню санітарного контролю в Харківській губернії царська влада покладала насамперед на губернатора, а після Земської реформи – також на земські органи влади. Згідно указу Катерини II від 25 квітня 1780 р. «О учреждении Харьковской Губернии и об образовании оной из 15 уездов» всі повноваження місцевої адміністративної влади та відповідальність за стан справ у губернії лягли на плечі губернатора. Губернатор призначав інших представників місцевої адміністрації [261, с. 184]. Так, з 1835 р. у складі канцелярії губернатора працювала лікарська управа у складі лікарського інспектора та помічника. Проте, з ростом населення їх сил виявилось замало. Тому, за наказом губернатора від 26 серпня 1865 р., в губернії створюється окреме лікарське відділення Харківського губернського правління. Керував відділенням лікарський інспектор, а штат складався з хірурга, акушера та трьох ветеринарних лікарів [261, с. 214]. 17 жовтня 1872 р. губернатор циркуляром ввів посаду головного губернського санітарного лікаря зі штатом помічників. Ці дві установи, а також поліцмейстери, голови повітових та позаштатних міст, які до 1873 р. також призначалися губернатором, здійснювали контроль за санітарним станом губернії. Треба зазначити, що міць адміністративної влади губернатора зберігалась і після Земської реформи. Згідно закону від 12 червня 1890 р. губернатор мав право припинити будь-яке рішення земської влади до прийняття постанови з цього питання міністром внутрішніх справ, а з 11 червня 1892 р. царський закон надав йому таке право і стосовно міських дум [261, с. 218].

Цілеспрямовано робота по запобіганню та припиненню епідемій в губернії проводилась місцевою владою за трьома основними напрямками. По-перше, профілактичні протиепідемічні заходи: щеплення, роз'яснювальна

робота серед населення, з'ясування причин виникнення та шляхів розповсюдження епідемій тощо. По-друге, розробка та впровадження в життя санітарно-гігієнічних норм а також контроль їх виконанням. І, по-третє, заходи по локалізації та припиненню епідемій, що вже розпочались на території губернії.

У середині XIX ст. найвищі показники смертності, особливо дитячої, у Харківській губернії мала віспа – на 100 померлих приходилось 53 дитини віком до 5-ти років, а під час епідемій хворіло до 15% населення [261, с. 109]. Тільки з 1850 р. по 1869 р. у Харківській губернії, за далеко неповними даними, зареєстрували 40089 хворих на віспу [269, с. 288]. Ще у 1811 р. за наказом губернатора створили Віспяний комітет у складі губернатора, віце-губернатора, харківського міського голови, інспектора лікарської управи та голови губернської палати державного майна, проте до впровадження вакцинації діяльність комітету виявилась малоефективною [269, с. 216]. З 50-тих років XIX ст. в Росії вже проводили щеплення проти віспи, але не було кінцевих даних щодо його ефективності. Тому за розпорядженням губернатора Харківська духовна консисторія 6 січня 1850 р. зобов'язала священників скласти списки дітей, яким зробили щеплення, та тих, що померли від віспи, і надати їх до Харківської лікарської управи. Щеплення робили дітям від 6 місяців, але воно не було обов'язковим. 9 травня 1850 р. Харківський губернатор у виконання наказу МВС зобов'язав Харківську лікарську управу перевірити ефективність щеплення в повітах. Лікарська управа призначила спеціального уповноваженого, члена губернського віспяного комітету [47]. Перевірка показала, що щеплення в повітах проводилося повільно і тому не давало бажаних результатів. Щепленням державних селян опікувалася Харківська палата державного майна, але ситуація погіршилася після скасування кріпосного права, коли місцева адміністрація майже зовсім втратила контроль за щепленням колишніх кріпаків. Масштаб епідемій в Росії лишався загрозливим: з 1863 р. по 1872 на віспу хворіло 115576 осіб, 22819 з яких померли, і хвороба не минула жодну з 56-ти губерній [269, с. 286]. Тому 6 серпня 1865 р. цар

Олександр II видав «Высочайшее повеление о введении в России повсеместного оспопрививания» [400, с. 388]. На виконання цього закону 10 січня 1866 р. харківський губернатор видав циркуляр про покращення віспяного щеплення селян, що вийшли з кріпацтва. Згідно циркуляра, відтепер відповідальність за щеплення покладалась на самоврядні органи. Місцеві громади під керівництвом волосних правлінь обирали одну особу для щеплення на 500 душ селян. Його звільняли від усіх податків та повинностей, у тому числі й рекрутської. Грошове утримання та необхідні медичні інструменти спеціалісти зі щеплення отримували за рахунок громади [16, арк. 22]. Контроль за виконанням циркуляру губернатор поклав на земські управи та мирових посередників, яких зобов'язав щомісячно надсилати довідки до лікарського відділення губернського правління що до кількості прищеплених дітей всіх суспільних станів [20, арк. 293]. З метою більш ретельного контролю такі ж довідки зобов'язали надсилати і повітових лікарів. Спеціалісти зі щеплення, які прищепили 2000 душ, за клопотанням повітових лікарів нагороджували урядовою грошовою премією [20, арк. 3]. Але дуже повільно вирішувалася проблема щеплення проти віспи в ряді міст: міщани та духовенство часто довго не могли обрати зі своєї громади особу для здійснення щеплення. В таких випадках у містах спеціалістів зі щеплення згідно розпорядження губернатора від 22 березня 1866 р. адміністративно призначав головний лікарський інспектор губернського правління за рекомендацією повітового лікаря (як в 1866 р. у Лебедині, Куп'янську та Вовчанську) [16, арк. 315]. Значно стримував боротьбу місцевої влади з віспою той факт, що імперська влада так і не зробила щеплення обов'язковим за законом.

Епідемії віспи, як правило, починалися в повітах, де першу допомогу надавали волосні фельдшери [13, арк. 7]. Проте для місцевої адміністрації лишались невідомими шляхи розповсюдження віспи. Тому, наказом Харківського губернського правління від 14 лютого 1870 р., лікарів зобов'язали дослідити шляхи передачі хвороби [22, арк. 7]. В результаті досліджень лікарі з'ясували, що головний шлях розповсюдження віспи – безпосередній контакт з

хворими або їх речами. На основі цих даних повітові поліцейські правління зобов'язали членів волосних правлінь, десяцьких та сотників щоденно обходити оселі хворих і слідкувати, щоб хворі не спілкувалися зі здоровими. Ефективних засобів лікування віспи на той час не існувало, тому зі спалахом епідемії місцева влада боролася шляхом локалізації: ізоляції хворих, карантину та природного припинення.

Так, для припинення епідемії, що розпочалася взимку 1870 р. у Харківському та Богодухівському повітах, за наказом губернатора від 27 лютого 1870 р. створили «летючі загони» з 3 фельдшерів. Вони прибували у волості, де розпочиналась епідемія, ізолювали хворих у приймальних палатах фельдшерських пунктів або помешканнях, та надавали медичну допомогу. Місцеві фельдшери та дільничні лікарі активізували щеплення, на допомогу їм виїжджали обрані повітовими управами добровольці – санітарні попечителі. Священики місцевих парафій роз'яснювали населенню міри безпеки від зараження та необхідність щеплення, доповідали лікарям про кількість хворих та померлих. У школах лікарі оглянули всіх дітей та прищепили не щеплених. Повітові земські управи виділили в охоплені епідемією волості стільки «лімфи» (так в той час називали рідину для щеплення – коров'ячий детрит), скільки було потрібно. На містах контроль за локалізацією епідемії губернатор поклав на повітових голів дворянства [38, арк. 1].

Ця робота адміністрації та лікарів мала позитивні результати. У 1871 р. проти віспи прищепили 66654 дитини, у 1881 р. – 71047 дітей, у 1882 р. – 126362 дитини. Накопичений досвід боротьби з віспою влада втілила у інструкції спеціалістам зі щеплення, яку 19 березня 1910 р. затвердила лікарська комісія губерньського земства. Згідно постанови щеплення робили всім новонародженим, всім не щепленим, всім, в кого щеплення не вдалося з причин вад лімфи. Як і раніше, щеплення проводили тільки добровільно і безкоштовно. Але щоб створити додатковий матеріальний стимул фельдшерам та спеціалістам зі щеплення, ще з жовтня 1904 р. місцева влада на рівні повітів впровадила доплати. Так, Куп'янська та Лебединська повітові земські управи за

одне вдале щеплення сплачували 4 коп. [230, с. 168]. Крім того, деякі волосні правління з власної ініціативи сплачували фельдшерам за щеплення додаткові премії. Наприклад, за період 1904–1910 рр. у селах Вільшани, Боровеньки, Терни, Буймері Лебединського повіту такі премії становили від 12 до 30 крб. на рік одному фельдшеру (на той час середня ціна однієї корови). Планові щеплення в масштабах губернії проводили навесні лікарі та спеціалісти зі щеплення, не менш 25 днів на місяць та не менш 5 годин на день. Щеплення робили навіть у святкові дні (як у Зміївському та Ізюмському повітах навесні 1909 р.), за виключенням останніх 3-х днів Страсного тижня, перших 3-х днів Великдня та двонадесятих свят [230, с. 168]. У випадку епідемії дільничні лікарі та спеціалісти зі щеплення робили його скільки потрібно у будь-яку пору року. Наприклад, коли в грудні 1910 р. епідемія віспи розпочалась у густонаселених Сумському та Охтирському повітах, щеплення проводили з грудня 1910 р. по квітень 1911 р., до повного припинення епідемії. Коли ж можливостей місцевих лікарів не вистачило, на допомогу їм виїхав епідемічний персонал губернського земства. Щеплення проводили за метричними виписками священників або волосних правлінь, через 7 років робили повторне щеплення, для школярів його зробили обов'язковим. Влада зобов'язала лікарів та спеціалістів зі щеплення здавати до повітових земських управ докладні списки – кому, коли і яке робили щеплення (перше, повторне або ревакцинацію) [230, с. 171-173]. Крім священників, роз'яснювальну роботу серед населення з профілактики віспи зобов'язали проводити лекторів (як правило, студентів-медиків), призначених повітовими земствами.

Та збільшення обсягів вакцинацій поставило перед місцевою владою проблему забезпечення віспяним детритом. Тому згідно рішення губернських земських зборів від 25 вересня 1909 р. при бактеріологічній станції губернського земства влаштували «оспенный телятник», де налагодили масове виробництво коров'ячого детриту. Так, в 1915 р. станція виробила 118241 пляшечок детриту (одна пляшка – 10 доз для щеплення), 77670 пляшечок передали земству, що повністю задовольняло потреби Харківщини, решту продали в інші губернії

[195, с. 89] Завдяки зусиллям місцевої адміністрації протягом 30 років (з 1882 р. по 1910 р.) кількість захворювань на віспу зменшилась в 10 разів і не перебільшувала 0,12–0,15% населення губернії (підрахунки автора) [247, 1882–1910]. Цей рівень захворювання відповідав середньому показнику 9-ти українських губерній та був нижчий, ніж в середньому по Росії (0,2%), при тому, що Харківська губернія була одною з найбільш густонаселених в імперії [269, с. 287–288].

У 1855 р. в Російській імперії розпочалась холерна пандемія. Не минуло це лихо і Харківщину: не зважаючи на деякі профілактичні міри, в липні 1855 р. спалахнула епідемія. Циркуляром від 31 липня 1855 р. губернатор заборонив усім лікарям без свого особистого дозволу йти у відпустку [44, арк. 6]. У «Харьковских губернских ведомостях» харківська лікарська управа надрукувала докладний опис ознак холери, засобів та методів лікування, складених лікарями лікарні при Харківському університеті [45]. До осені 1855 р. бойові дії на Кримському півострові скінчились, значні транспортні та людські потоки через губернію вже не йшли. Тому у жовтні 1855 р. епідемію місцевій владі вдалося припинити методом локалізації: хворих на холеру ізолювали в оселях, що окурювались сіркою, проте майже половина їх (360 чол.) померла.

Наступна епідемія холери лютувала в губернії у 1865–1866 рр., забравши життя 475 чоловік [261, с. 106]. У рамках боротьби з холерою в березні 1867 р. лікарське відділення губернського правління підготувало доповідь «О мерах к улучшению местных гигиенических условий для общественного здравия в г. Харькове». В доповіді серед іншого влада вперше офіційно визнала необхідність водопроводу. На підставі цієї доповіді 1-го квітня 1867 р. губернатор видав розпорядження про впровадження низки санітарних заходів. Згідно розпорядження адміністративно встановили єдину для всіх аптек губернії ціну на залізний купорос – не більше 5 коп. за фунт або не більше 1,5 крб. за пуд (16 кг.). Лікарське відділення визнало купорос головним засобом боротьби з нечистотами та інфекціями і тепер він став доступний кожному. Також створили комори для збору кісток з боень, потім кістки спалювали на

цукрових заводах, а вугілля безкоштовно роздавали населенню повітових міст для дезінфекції вигрібних ям. Щоб навесні гній не потрапляв у воду, розпорядженням суворо заборонялось ставити взимку коней та сани на замерзлі річки Лопань, Харків, Нетечу. Контроль за цим місцева влада поклала на поліцію. Також поліція склала списки хазяїв миловарень, мийок вовни, майстерень з виготовлення кишкової струни та гребінців, свічних та салотопних фабрик та слідкувала, щоб брудну воду та відходи не зливали у річки [19, арк. 67–69].

Але цих мір виявилось замало. У 1867 р. від холери тільки у Харкові померли 103 особи, у 1868 р. – 203 особи [247, 1868–1870]. Тому, коли в 1870 р. в Таганрозі спалахнула епідемія холери, що могла потрапити до Харківщини залізницею, влада розробила та впровадила цілий комплекс протихолерних санітарних заходів. За наказом харківського поліцмейстера та лікарського відділення губернського правління вичистили Благовіщенську та Нетечинську набережні, усі постійні двори, території під мостами та вигрібні ями в усіх місцях масового скупчення людей. Головний лікар разом з поліцією перевіряв якість продуктів та напоїв на базарах та в торгівельних закладах, особливо рибу, фрукти та квас. Комісія перевірила санітарний стан та якість продовольчих припасів усіх ремісничих училищ. Губернські ветеринарні лікарі дослідили якість продовольчих запасів міста, особливо солоної риби та всі бойні [23, арк. 1]. Таких самих заходів вжили і в повітових містах Але, незважаючи на це, епідемія холери знову спалахнула. За наказом лікарського відділення всі харківські лікарі та пристави кожного ранку доставляли у губернське правління добові відомості на спеціальних бланках з 20-ти пунктів про виявлені джерела епідемії, її хід, шляхи розповсюдження, заходи по локалізації [23, арк. 2]. Ці дані місцева адміністрація потім відправляла у медичний департамент МВС. Губернська земська управа виділила у Александрівській лікарні та богоугодних закладах міста спеціальні приміщення, окремий посуд, одяг та білизну для хворих на холеру [23, арк. 15]. У губернії знову посилили санітарний контроль: згідно циркуляра губернатора від 22 листопада 1870 р. у повітових містах

створили комісії з лікарів та приставів для щоденного огляду боєнь, лавок, трактирів, контролю якості м'яса та інших продуктів. Санкції за торгівлю неякісними продуктами у всіх містах губернії застосовували досить суворі – штраф 3 крб. та 4 доби ув'язнення [42, арк. 9]. 18–20-го грудня 1870 р. поліція в повітових містах оглянула санітарний стан усіх артілей, нічліжок, більшості приватних будинків [23, арк. 106]. Під її наглядом усі вигрібні ями вичистили та обробили залізним купоросом, вапном або хоча б пічною сажею. У всіх майстернях та артілях Харкова та повітових міст встановили вентилятори для покращення якості повітря [23, арк. 182–184]. За наказом губернатора у 1872 р. у Харкові звалище нечистот перевели з Сокольників подалі від міста на Зміївську дорогу [261, с. 106].

У повітових містах протихолерні санітарні заходи влади мали свою специфіку. Так, протягом листопада 1871 р. Слав'янськ, Чугуїв, Краснокутськ та Ізюм розбили на дільниці. Поліція призначила мешканців, що обходили помешкання, виявляли хворих та складали довідки лікарям. Влада заборонила торгівлю рибою та квасом. Хворих розмістили в окремих палатах лікарень, виділили їм окремий посуд та білизну. Ліки хворим на холеру в повітових містах видали безкоштовно за рахунок земств. На кошти повітових земств також найняли візниць для перевезення хворих, приміщення під холерні будинки та обслугову для них, придбали паливо [17, арк. 27–31]. Усі будинки, де були хворі на холеру, білили хлорним вапном, їм же посипали долівку [15, арк. 1–2]. Для сільської місцевості губернії типовими були протихолерні заходи, які місцева влада застосовувала у селах Карасівка, Черкаські Тишки та Бабаї Харківського повіту. Так, хворих лишали вдома, але будь-які контакти з місцевим оточенням, крім фельдшера або лікаря, заборонили. Речі хворих обкурювали сіркою, прожарювали у лазнях, кип'ятили у хлорованій воді. Для профілактики у будинках розвісили ганчірки, змочені озонованим скипидаром або ставили у відкритому посуді дьоготь [15, арк. 10]. Харківське губернське правління наказом № 248 від 14 лютого 1870 р. зобов'язало повітові поліцейські управління складати відомості про епідемії – коли почалися, скільки осіб

хворіло, скільки померло, коли епідемія закінчилася – та надсилати їх до правління [15, арк. 7]. Засоби лікування та їх ефективність ретельно описували міські лікарі, звіти надсилали до лікарського відділення для обміну досвідом [24, арк. 42]. Завдяки вжитим місцевою владою заходам найсильнішу у губернії у другій половині XIX ст. епідемію холери вдалося приборкати. Якщо у 1871 р. від холери померли 906 чоловік, то у 1872 р. – 63 людини, у 1873 р. епідемію вгамували і померлих від холери вже не було [261, с. 106–108].

Але місцеву владу турбувала загроза розповсюдження холери через контакти хворих людей зі здоровими в церковних храмах під час релігійних свят. Згідно циркуляра губернатора від 2 липня 1879 р., у випадку епідемії холери земські лікарі терміново сповіщали про це священників своїх парафій, повітових начальників та церковних попечителів, яких зобов'язали знати поіменно всіх своїх хворих і не пускати їх до храмів під час богослужінь. Спеціально для хворих у будні дні робили обідні. Харківська єпархія видала розпорядження служити літургії двічі на тиждень тільки для хворих дітей, а священників зобов'язала користуватися окремими хустками для витирання хворих на холеру після таїнств [32, арк. 50].

Згідно чинного законодавства Росії, померлих заборонили ховати раніше 3 діб з моменту смерті, щоб уникнути хибних смертей. Але тіла померлих від холери, що 3 доби знаходились у приватних оселях, особливо влітку, ставали джерелом хвороби. За наказом губернатора від 14 липня 1879 р. земські та міські управи влаштували при сільських управах та міських цвинтарях спеціальні приміщення для тіл померлих від холери. Наказом заборонялось носити труни таких покійників на руках, тільки перевозити закриті труни. Заборонялась присутність людей при похованні, поминки в оселі померлого, роздача поминальних гостинців дітям [32, арк. 67].

Однією з причин розповсюдження холери, шлункового тифу та чуми був вкрай поганий санітарний стан насамперед губернського міста. Відсутність каналізації та водопроводу при стрімкому зростанні населення, велика кількість кустарних майстерень на берегах Лопані, Харкова та Нетечі, робота базарів та

ярмарок зумовлювали постійний ризик зараження питної води та продуктів харчування. Крім того, Харків був найбільшим залізничним вузлом півдня імперії, через який проходили значні людські та товарні потоки. Тому покращення санітарного стану міста лишалось постійним і одним з головних напрямків роботи місцевої влади у рамках боротьби з епідеміями.

Дієвим інструментом санітарного контролю стали ініційовані губернатором поліцейські перевірки виробничих та торгівельних закладів, ярмарок тощо. Перевірки проводили напередодні великих релігійних та державних свят згідно окремих розпоряджень губернатора. Так, в ході поліцейських перевірок 10–15 січня 1850 р. встановили: на Кінній площі під час ярмарок складували шкіри тварин, загиблих від хвороб, що можуть передаватися людям. Згідно наказу губернатора від 25 січня 1850 р. складування шкір худоби на Кінній площі під час ярмарок заборонили [43, арк. 8].

Постійну стурбованість влади також викликала діяльність приватних м'ясників. Вони по за будь-яким контролем різали худобу у своїх дворах, а потім продавали м'ясо на базарах. Крім того, двори м'ясників розташовувались по всьому місту, відходи забою забруднювали цілі вулиці, створюючи ризик зараження колодязів. Це могло призвести до спалаху та розповсюдження холери, шлункового тифу або сибірської виразки. Губернатор наказом від 18 серпня 1861 р. заборонив різати худобу на приватних бойнях без медичного огляду або продавати її іншим торговцям без санітарно-ветеринарної довідки, що гурт здоровий [46, арк. 4–5]. Але проблему повністю не вирішили, тому харківська лікарська управа постановою від 11 червня 1865 р. заборонила забій худоби у дворах. Про заборону поліція сповістила м'ясників під підписку. Забій дозволили лише на бійнях за містом, де м'ясо разом перевіряли міські лікарі та поліцейські пристави [14, арк. 16]. Бойні і далі лишались постійним об'єктом уваги місцевої влади. Так, в серпні 1871 р. губернські ветеринарні лікарі у ході перевірки боєнь, розташованих за Іванівкою, виявили численні порушення санітарного стану. Гній з боєнь не вивозили, кров тварин зливали через дірки в долівці прямо у землю, на бойнях зберігали старе сало, від якого йшов навколо

нестерпний сморід. До того ж при бойнях тримали свиней, які розривали забруднену землю навколо боень і створювали постійну загрозу розповсюдження інфекцій. За результатами перевірки губернатор видав циркуляр від 23 вересня 1871 р., на виконання якого долівки боень обладнали ґратами, через які кров тварин збирали в діжки та вивозили за місто. Циркуляром заборонялось тримати свиней при бойнях та зберігати там старе сало, для якого збудували окремі приміщення за містом. У визначені поліцією місця з боень вивезли гній. Контроль за своєчасним вивезенням крові та гною поклали на поліцію [25, арк. 15–16].

Проте, з часом навіть цих мір виявилось недостатньо, бо не створили єдиного регламенту будівництва та утримання боень. В свою чергу, у поліції не завжди вистачало людей для їх постійної перевірки. Тому, за наказом губернатора від 15 липня 1881 р. комісія при Лікарському відділенні розробила «Правила для руководства содержателям скотобоен», затвердженні губернським правлінням 20 вересня 1881 р. У документі докладно описувався устрій боень, салотопень, загородок для свиней, правила забиття тварин та вивозу відходів.

31 жовтня 1881 р. під керівництвом губернатора відбулося засідання Комітету громадського здоров'я за участю харківського поліцмейстера, міського голови, міського санітарного лікаря, губернського лікарського інспектора, професури університету та ветеринарного інституту. Це засідання місцева влада присвятила розробці та затвердженню заходів постійного санітарного контролю приватних боень та влаштуванню централізованих громадських боень. На виконання рішень Комітету поліція направила у Харківський повіт урядника виключно для постійної перевірки санітарного стану боень. В свою чергу міська управа призначила спеціального ветеринарного лікаря для огляду худоби, що поступала на бойні. Міський голова отримав доручення винести на розгляд думи питання про будівництво централізованих громадських боень [34, арк. 30]. 22 жовтня 1882 р. дума прийняла відповідне рішення і виділила 45000 крб. та землю під будівництво

боєнь за Основою. В травні 1884 р. збудовані за новими правилами громадські бойні розпочали роботу. Зусилля місцевої адміністрації в цьому напрямку виявилися досить плідними. Усе без винятку м'ясо худоби та свиней, що продавалося у місті, проходило суворий ветеринарний та санітарний контроль. Так, у січні-лютому 1888 р. згідно розпорядження губернського лікарського інспектора лікар Харківського повіту оглянув усі 44 громадські бойні. На 14-ти бійнях санітарний стан виявився незадовільним, справи передали мировим суддям. За рішенням суду власники сплатили штрафи, санітарний стан привели у відповідність до норм [40, арк. 4]. Хоча внаслідок цього м'ясо дорожчало і стало менш доступним незаможним верствам населення, м'ясна продукція жодного разу не ставала джерелом епідемій [261, с. 110].

Восени 1879 р. в Сумському, Охтирському, Старобельському, Зміївському та Лебединському повітах відбулися термінові повітові земські збори, які видали типові накази сільським мешканцям «О мерах оздоровления селений, предупреждения и прекращения повальных и заразительных болезней». Накази регламентували правила поведінки та карантинні заходи при епідеміях холери, тифу, віспи, дифтериту тощо, а також порядок зберігання і продажу продуктів харчування та влаштування сільських боєнь [78]. Контроль за виконанням наказу поклали на волосні правління та повітову поліцію.

Епідемії холери та чуми часто спалахували після масового вживання неякісно засоленої риби. Різноманітний рибний товар у великій кількості продавали у Харкові під час ярмарок і влада вимушена була реагувати. За наказом губернатора 15 січня 1882 р. створили комісію на чолі з губернським лікарським інспектором. До її складу увійшли головний міський лікар, головний санітарний лікар, лікарські інспектори та пристав. Комісія оглядала всю рибу, що продавалася на ярмарках [29, арк. 1].

Влітку 1882 р. чума спалахнула в Астраханській губернії, звідки привозили до Харкова більшість риби, яку продавали потім по всій губернії. Проблема контролю якості рибного товару дуже гостро постала перед місцевою адміністрацією. За наказом губернатора в Харкові та повітових містах створили

санітарні комітети з міських лікарів та поліції. Вони оглядали рибу та інші припаси на всіх базарах, лавках та трактирах. Якщо виявляли неякісні рибу та продукти, їх конфісковували, терміново спалювали та доповідали про це губернатору. Міські лікарі Харкова весь рибний товар оглядали в день прибуття, навіть якщо він йшов транзитом. Рибні мішки після використання обов'язково спалювали, діжки обробляли хлорним вапном. Означені комітети також перевіряли загальний санітарний стан вулиць, площ, базарів, готелів, колодязів та приватних осель, контролювали своєчасне вичищення помийних ям [33, арк. 63].

Коли в грудні 1883 р. чумних хворих все ж виявили у Валківському повіті та Краснокутську, місцева влада встановила там двотижневий поліцейський карантин на в'їзд та ви'їзд. Хворих терміново ізолювали в окремих бараках та надали медичну допомогу за рахунок земства. Але перед місцевою владою постала проблема локалізації епідемії, що могла охопити інші регіони. Враховуючи, що Харків на той час вже був великим залізничним вузлом, губернатор в листі від 18 січня 1884 р. до керівництва Курсько-Харківсько-Азовської та Харківсько-Миколаївської залізниць вимагав виділити для чумних хворих окремі вагони, які б після прибуття в пункт призначення дезінфікували. Хворі мали право їздити тільки із супроводжуючими. Відповідні накази керівництво Харківсько-Миколаївської залізниці видало 23 січня 1884 р., а 13 лютого 1884 р. – Курсько-Харківсько-Азовської [37, арк. 4, 6]. У результаті вчасно здійснених владою заходів епідемію чуми вдалось локалізувати в кордонах Харківщини і вже в березні 1884 р. припинити.

У цілому заходи, вжиті місцевою владою по боротьбі з холерою та чумою дали позитивні результати. У 60-ті-першій половині 70-х років XIX ст. від холери та чуми вмирало щорічно 0,5 % населення губернії. Це був середній показник для українських губерній (крім Херсонської, де він становив 0,3%) але у півтора рази більший, ніж у губерніях центральної Росії – Орловській, Калузькій, Тульській, та у 2,5 більший, ніж у Вологодській, Архангельській або

Новгородській губерніях [269, с. 251]. Проте завдяки зусиллям влади в кінці 90-х смертність від цих хвороб знизилася до 0,1 %, тобто у 5 разів (підрахунки автора) [247, 1890–1899]. Відомий епідеміолог того часу Н. Ф. Гамалея відносив Харківську губернію до другої черги ризику враження холерою після Астраханської, Дагестанської, Терської губерній та Області війська донського [269, с. 249]. Але страшна холерна пандемія 1892 р., під час якої в Росії загинуло 300821 чоловік, завдяки постійному санітарному контролю з боку місцевої влади, майже обійшла Харківщину. Рівень захворювання становив 2 випадки на 10000 мешканців, що нижче, ніж у Воронежській та Тамбовській губерніях, яких відносили до третьої черги ризику [269, с. 255].

У 1903 р. на Кавказі спалахнула епідемія холери, що загрожувала перекинутись на інші регіони імперії. 11 серпня 1903 р. цар видав «Правила о принятии мер к прекращению холеры и чумы при появлении их внутри империи», що регламентували створення в губерніях санітарно-виконавчих комісій з надзвичайними повноваженнями для ліквідації епідемії. Вже 13-го серпня 1903 р. губернатор утворив та очолив таку комісію у Харківській губернії. До її складу увійшли поліцмейстер, харківський міський голова, один земський та один міський лікарі та 13 представників канцелярії губернатора та різних відомств. Діяльність будь-яких земських та міських органів влади по боротьбі з епідеміями припинялась, всі права надавались виключно комісії. Причому фінансування діяльності санітарно-виконавчих комісій покладалось знов-таки на земство. Такий хід справ викликав досить серйозне протистояння між канцелярією губернатора та земством, права якого значно обмежили. Позачергові губернські земські збори, що відбулись 18–25 серпня 1903 р., надали повноваження губернській земській управі подавати від свого імені клопотання з цього питання губернатору. Управа чотири рази зверталася до губернатора з вимогою не обмежувати права земств та доповісти міністру внутрішніх справ, що такі обмеження заважають проведенню протиепідемічної профілактики [79, арк. 111–113]. Так, в листі губернської управи від 18 вересня 1903 р. відверто стверджувалось: «Санитарно-исполнительные комиссии 1903

года и по составу своему, и по положению, и по порядку ведения дела являются учреждениями, стоящими особняком от земских учреждений, вовсе не связанных с ними духовными узами, а с губернским земством и с формальной стороны имеющими очень слабую связь» [181, с. 64]. Проте губернатор лишав ці звернення без уваги та вже 28-го серпня 1903 р. видав циркуляр повітовим справникам, поліції та лікарям щодо проведення посилених лікарсько-поліцейських перевірок всіх можливих шляхів розповсюдження холери. На виконання циркуляру члени санітарно-виконавчих комісій протягом 2-х тижнів здійснили відповідні перевірки джерел питної води, всіх домоволодінь у містах губернії, фабрик, готелів, торгівельних та харчових закладів [79, арк. 117]. Завдяки вчасно прийнятим владою запобіжним заходам тоді епідемії вдалось уникнути.

Але протягом 1903–1905 рр. епідемія холери не вщухала на півдні області Війська донського, що створило безпосередню загрозу Харківщині. Місцева влада вже накопичила значний досвід боротьби з холерою, тому санітарно-виконавча комісія здійснила низку превентивних заходів. Згідно циркуляра губернатора від 8 січня 1905 р. у 48 населених пунктах повітів, що межували з областю Війська донського, губернська земська управа влаштувала медично-спостережні пункти, бараки для хворих, а також 10 безкоштовних чайних [81, арк. 19]. Але епідемія, що очікувалась, гостро поставила перед владою проблему нестачі лікарів у губернії. 27-го січня 1904 р. почалась русько-японська війна, майже половину лікарів Харківщини мобілізували, ситуація ставала критичною. Місцевій адміністрації прийшлося вдаватись до нестандартних заходів. Так, 25-го січня 1905 р. губернська земська управа звернулась до губернатора з проханням запрошувати до протихолерних пунктів лікарів та інший медперсонал без затвердження губернатора, бо на це не було часу. Враховуючи надзвичайність ситуації, вже 5-го березня 1905 р. губернатор надав такий дозвіл і на протихолерні пункти земства набрали 63 особи, 4 з яких були лікарями, 13 – студенти-медики 5-го курсу, 14 – 4-го, 21 – 3-го та 11 фельдшерів [81, арк. 21]. Завідувати пунктами губерньська управа призначила

лікарів або студентів-п'ятикурсників, яким допомагали фельдшери та студенти 3–4 курсів. Повітові земські управи вирішили питання відповідного грошового утримання медперсоналу. Студент 5-го курсу на посаді лікаря отримував 150 крб. на місяць (середня зарплатня земського лікаря), а в разі початку епідемії в повіті – 200 крб. Студенти 4-го курсу – відповідно 100 та 150 крб., 3-го – 75 та 100 крб., фельдшери та сестри милосердя, що пройшли річний курс навчання – 50 та 75 крб. Крім того, з місцевого населення повітові управи найняли необхідну кількість санітарів, яким сплачували від 15 до 25 крб. на місяць (що дорівнювало середній платні робітника в артілях). Щоб надати додатковий стимул небезпечній протиепідемічній роботі лікарського персоналу, губернська земська управа впровадила спеціальні пенсії сім'ям медиків (1800 крб. на рік), що загинули під час боротьби з епідемією [81, арк. 48].

В умовах знаходження держави у стані війни та початку революційних подій місцева влада не могла допустити значного спалаху холери, що вкрай би погіршило і без того складну соціальну ситуацію. 17 березня 1905 р. відбулося засідання губернської Лікарської ради при губернській земській управі. Згідно постанови Лікарської ради у кожний повіт виділили по 300 крб. та придбали сулему, формалін, вапно та гідропульти для дезінфекції приміщень. Також у всіх повітах влада найняла приміщення на 20 ліжок, на кожне ліжко виділили по 105 крб. на «общее обзаведение и устройство». Крім того, у повіти відправили по чотири портативних намети для термінової ізоляції хворих, ще 11 наметів лишили в резерві. На 2427 крб. для протихолерних пунктів купили медикаментів, і у кожний пункт виділили по 50 крб. для придбання речей хворих на холеру та їх подальшого спалення. Але накопичений земською владою досвід свідчив, що селяни вкрай неохоче продавали у пункти речі хворих, особливо досить дорогий верхній одяг. Тому всі повітові земські управи придбали у свої повіти діжки Юнг-Бунвіда – найновіші медичні агрегати для формаліново-парової дезінфекції речей [81, арк. 121]. Оскільки основні шляхи розповсюдження холери у той час вже добре вивчили, значну увагу земська влада приділила роз'яснювальній роботі серед населення. Згідно вищевказаного

рішення Лікарської ради губернське земство виділило 1076 карбованців, на які придбало у Москві та роздало в повіті 70 ламп-проекторів, до них 1601 кольорових та 1012 чорно-білих слайдів з лекціями про шляхи розповсюдження холери, надання допомоги хворим, гігієнічні заходи тощо. Проте знов-таки справа гальмувалася губернатором: вочевидь, після подій 9 січня 1905 року царська адміністрація з підозрою ставилася до будь-яких зборів. В листі губернатору від 1-го липня 1905 р. губернська земська управа наводить такі факти: ще 13-го лютого Вовчанське земство просило губернатора затвердити список лекторів. 21-го лютого губернатор дав відповідь про відмову двом кандидатам (студенту-медику та фельдшеріці-акушерці, які не мають медичного ступеня), а по решті «будут наводити справки» але дозволу так і не надав. Вовчанська повітова земська управа зробила повторний запит 3-го травня, але відповіді так і не отримала. Сумському земству на клопотання від 2-го травня 1905 р. про дозвіл земським лікарям «проводити народне читання о холере и гигиене» губернатор відповів, що «в настоящее время признает организацию народных чтений вообще несвоевременной» (!) [181, с. 33]. Щоправда, губернатор циркуляром від 29 березня 1905 р. дозволив Харківському медичному товариству проводити лекції з бактеріології холери для лікарів, студентів та будь-яких осіб, що мають медичну підготовку та бажання допомогти у боротьбі з епідемією. Але лише восени, після відповідних звернень губернського земства 5-го листопада 1905 р. губернатор дозволив народні читання. Протягом листопада-грудня лікарі, фельдшери, члени волосних правлінь провели наочні лекції на сільських зборах майже у всіх селах губернії, крім самих невеликих та хуторів. Водночас губернська влада зіштовхнулася з новою надзвичайною проблемою – національною. Майже 50% студентів-медиків, що очолили протихолерні пункти, виявились євреями, а їм закон забороняв мешкати у губернії, яка не входила до смуги єврейської осілості. Так, завідувач протихолерним пунктом с. Кременне Куп'янського повіту А. Нахманович, що проживав з сестрами Мілою та Вірою, отримав наказ повітового справника виїхати з сестрами за межі губернії протягом 3-х днів,

оскільки вони євреї. 1-го червня 1905 року губернська земська управа звернулась до губернатора з вимогою дозволити єврейським студентам-медикам, що заміщали лікарів, без перешкод проживати у губернії на період епідемічної загрози. Зважаючи на складність ситуації, вже 5-го червня 1905 р. губернатор відповідний дозвіл підписав [81, арк. 157].

Треба зазначити, що зусилля місцевої царської адміністрації по створенню протихолерних пунктів викликали різку критику переважної більшості земських повітових лікарів. Вони вважали, що користі від цих пунктів мало, селяни їм не довіряють, фельдшери малоосвічені тощо. Так, у звіті від 18 серпня 1905 р. губернським земським зборам старший лікар Вовчанського повіту А. Малиновський писав: «...считаю устройство временных эпидемических пунктов с малоопытными гастролерами, может быть первый раз попавшими в деревню, совершенно бесполезным и потому ненужным для дела, а только служащим нашему бумажному благоустройству русскому...воплем земских врачей явилась резолюция Пироговского съезда, что только после полного переворота правовых, экономических и социальных условий деревни возможна будет рациональная борьба с эпидемиями» [80, арк. 31]. На нашу думку, така критика пояснюється протистоянням між земством та місцевою царською адміністрацією, а також поширенням протестних настроїв серед інтелігенції Харківщини після революційних подій 1905 р. Але попри все, дії влади виявились ефективними – протихолерні пункти виявили 78 хворих осіб з ознаками холери. У пунктах хворих вчасно ізолювали, надали відповідну медичну допомогу, здійснили повну дезинфекцію речей. В результаті, завдяки безпрецедентним та вчасно вжитим місцевою владою запобіжним заходам і на цей раз масштабної епідемії вдалося уникнути.

Значні людські втрати спричиняв шлунковий тиф, епідемії якого на Харківщині спалахували щорічно. Під час епідемії на тиф хворіло від 10 до 60 тис. мешканців Харківщини [247, 1869–1900], а у 80-ті рр. XIX ст. кожний 10-й хворий вмирав [261, с. 109]. З середини 80-х рр. XIX ст. лікарі вже знали шляхи передачі збудника тифу – виділення хворих та заражені від них вода, молоко,

м'ясні та рибні продукти харчування. Тому протягом боротьби з цим захворюванням місцеві органи влади проводили цілий комплекс запобіжних санітарних заходів: огляд готелів, приміщень для робітників на заводах та фабриках, громадських місць. Якщо виявляли хворих на тиф, у приміщеннях проводили повну хлорну дезінфекцію. Заборонялося зливати воду з лазень у річки без очистки спеціальним хімічним засобом. До початку розтавання снігу власників будинків Харкова та повітових містах зобов'язали вичистити свої подвір'я, власників м'ясних та рибних лавок – погребі для зберігання припасів. Поліція суворо контролювала виконання цієї постанови і сама неодноразово чистила базари міст від брудного льоду. В губернському місті бараки поденних робітників перенесли подалі від річки Харків, у найбільш людних місцях влаштували туалети [31, арк. 16–17]. Аналогічні заходи проводились і в повітових містах. В сільській місцевості земська поліція та члени волосних правлінь оглядали шинки, крамниці, а також садиби, в яких різали худобу, робили на продаж ковбаси, масло, сметану тощо. Якщо санітарний стан виявлявся незадовільним, з власників стягали штрафи, а неякісний товар конфісковували та знищували. Типовим прикладом стали дії представників місцевої влади у селищі Боромля Охтирського повіту 15 вересня 1887 р., коли розпочиналась епідемія тифу. Під час огляду крамниці поліція виявила неякісну солонину та рибу. Товар вилучили, порубали на шматки, облили гасом та закопали за межами селища, а з власника стягнули 3 карбованці штрафу [31, арк. 20]. Також представники влади суворо слідкували за тим, щоб селяни мочили коноплі у спеціальних ямах, а не у ставках, де ловлять рибу, або з яких беруть воду. В разі виявлення хворих на тиф, застосовували такі ж самі заходи, як у випадку холери – ізоляцію хворих у власних оселях, що оббризкувались хлорним розчином з гідропультів, кип'ятіння білизни та одягу, засипання вигрібних ям пічною сажею чи хлорним вапном [31, арк. 28-31]. Результатом цих дій місцевої влади стало двократне зменшення смертності від шлункового тифу вже на початку ХХ ст. [247, 1901–1909]. У 1901–1908 рр. рівень захворювання на тиф у губернії становив 0,4%-0,6% на 1000 населення, що

нижче не тільки загальноросійського показника (0,1%), але й показників більшості українських губерній – Волинської (0,9%), Херсонської (0,9%), Київської (0,1%) тощо [269, с. 317–320].

Особливу увагу місцеві органи влади приділяли боротьбі з такою соціальною епідемічною хворобою, як сифіліс. Розповсюдженню хвороби сприяла значна кількість повій – як у будинках розпусти, так і тих, хто займався «развратным промыслом» на своїх квартирах. Крім того, велика кількість повій прибувала до Харкова під час ярмарок. Також у місті розташовувалася значна кількість військових частин, і насамперед військові користувалися послугами повій. Серед робітників різних артилей також було чимало хворих на сифіліс. Ситуацію ж у повітах погіршувало те, що більшість хворих лікувалась у всіляких знахарів та ворожок, заганняючи хворобу у невиліковну стадію.

За наказом губернатора від 8 березня 1867 р. міських лікарів разом з поліцією зобов'язали оглядати всіх без винятку повій, що прибували на ярмарок. Також на наявність сифілісу оглядали робітників всіх харківських майстерень. Виявлених хворих терміново доставляли до губернської лікарні. Будь-яких жінок, затриманих у нічний час на вулицях, доставляли до поліцейської дільниці для медичного огляду. Встановили контроль і за повіями-одиначками. Поліція склала їх списки, а міський лікар щотижня оглядав їх і робив позначку у квитку [18, арк. 3–4]. У повітах волосні правління та лікарів зобов'язали виявляти «бабок и шарлатанов», що займались незаконним лікуванням сифілісу та доповідати про них земській поліції. Однак цих заходів виявилось замало. Захворювання на сифіліс не зменшувалося, про що свідчать неодноразові звернення протягом 1870–1872 рр. до губернського правління командування X-го армійського корпусу, 31-ї піхотної дивізії та 1-го Оренбурзького козацького полку. Вони вимагали посилення лікарсько-поліцейського нагляду як у Харкові, так і в повітових містах, де розташовувалися військові [27, арк. 5–10]. Місцева адміністрація не могла не реагувати, тому за наказом губернатора від 11 січня 1873 р. при губернському правлінні створили «Особое совещательное присутствие». До складу цієї комісії

увійшли лікарський інспектор, старший міський лікар, поліцмейстер та військові лікарі з усіх військових частин. Згідно пропозицій «Особого совещательного присутствия» та наказу губернатора від 29 січня 1873 р. поліція склала списки усіх нічних повій. Щотижня їх оглядав поліцейський лікар і видавав посвідчення з датою огляду та довідкою про стан здоров'я. Тих, хто не мав такого посвідчення, терміново доставляли для медичного огляду у поліцейську дільницю. Хворих прямо з дільниць доставляли до губернської земської лікарні. Водночас військовим, як і повіям, заборонили в нічний час відвідувати шинки. Поліція та лікарі проводили спільні перевірки будинків розпусти, квартир, де жили повії-одиначки. Якщо виявляли жінок, яких не було в спеціальних списках, вносили їх туди автоматично та робили медичний огляд. Поліція, військові та цивільні лікарі, земська лікарня регулярно сповіщали губернське правління про кількість хворих на сифіліс із наданням поіменного списку. Так, харківська Олександрівська лікарня та повітові земські лікарі надавали такі списки щомісяця. Для боротьби з таємною проституцією поліцмейстер призначив «особенно благонадежного чиновника», який слідкував «за тайно промышляющими развратом женщинами», кублами і чоловіками, що їх таємно відвідували. Також цей чиновник слідкував за жінками, яких привозили до лазень, і доповідав про них поліцмейстеру, раптово перевіряв будинки розпусти та повії-одиначок на наявність медичного посвідчення [27, арк. 11–13]. За наказом харківського губернатора від 19 березня 1876 р. поліція та військові лікарі оглядали всіх прибулих сезонних працівників та артілі на предмет захворювання на сифіліс [28, арк. 21].

Але ці заходи тільки призупинили поширення, але не ліквідували захворювання. Так, наприклад, у 1882 р. влада здійснила 43792 лікарсько-поліцейських огляди повій, під час яких виявили 9286 хворих, 47 з них померли. За результатами оглядів 226 повій та 77 чоловіків направили до лікарень. Але для хворих на сифіліс не вистачало місць в лікарнях. Місцева адміністрація оперативно вирішила цю проблему – у 1884 р. в Харкові відкрили спеціальну приватну лікарню на 30 місць виключно для лікування сифілісу [247,

1883–1886]. На облаштування лікарні 1500 крб. виділила міська управа, 4779 крб. з ініціативи губернського правління зібрали власники будинків розпустити. У результаті до 1898 р. смертність від сифілісу в Харкові зменшилася вдвічі (з 0,5 % хворих до 0,23 %, підрахунки наші) [247, 1883–1899].

Значно складнішою виявилась боротьба з сифілісом у повітах, що зумовлювалось об'єктивними чинниками. По-перше, для медично-поліцейських оглядів не вистачало людей: навіть 1910 р. у 10-ти повітах (крім Валківського) кількість населення, що приходилась на одного лікаря, становила 25000–30000 чол. Такий показник у півтора-два рази перевищував норму (12000–15000 чол.) для лікарів губерній центральної Росії, що пояснюється значно більшою щільністю заселення Харківщини. По-друге, у Зміївському, Валківському, Ізюмському, Старобельському та Куп'янському повітах розмір лікарських діляниць у півтора рази перевищував установлений земством максимум (коло з радіусом 10 верст від лікарні або лікарського пункту). А як зазначали земські лікарі, якщо населені пункти знаходились на відстані більш, ніж п'ять верст від лікарської діляниці, відсоток звернень до лікарів різко падав. І, по-третє, сифіліс передається не тільки статевим, але й побутовим шляхом та має довгу стадію прихованого протікання. А у переважній більшості сільських фельдшерських пунктів працювали, за визнанням самих земських лікарів, малоосвічені ротні фельдшери, які не могли встановити правильний діагноз [231, с. 117]. Тому в повітах боротьба з сифілісом фактично звелась до лікування тих, що вже захворіли, та боротьби зі знахарством. Так, протягом 1900 р. всі повітові управи прийняли постанови про безкоштовне лікування хворих на сифіліс мешканців губернії у будь-яких повітових лікарських закладах за рахунок земств. В свою чергу, тільки в період з 1885 р. по 1900 р. за допомогою лікарів та поліції за незаконне лікування сифілісу земські суди притягнули до відповідальності 48 знахарів. З них стягали значні суми штрафів (до 25 крб.), а в разі подальших спроб незаконного лікування – застосовували адміністративне ув'язнення. Наприклад, за вироком Лебединського повітового земського суду від 5-го липня 1896 р. до двотижневого ув'язнення засудили знахаря з селища Довжик, а за

вироком суду Харківського повіту від 23 листопада 1899 р. на 10 діб ув'язнили знахаря з селища Васищево [87, арк. 17–21]. Як результат, ці заходи дозволили місцевій адміністрації утримувати в повітах смертність від хвороби в межах 0,7-1% від кількості виявлених хворих [231, с. 120]. В наслідок довгого інкубаційного періоду та «розтягнутої у часі» смертності сифіліс в царській Росії, як і туберкульоз, не вважали гострим епідемічним захворюванням, статистику що до нього у більшості губерній не вели, як не вів її і Медичний департамент МВС. Тому надати порівняльну статистику Харківської губернії стосовно інших регіонів імперії не виявляється можливим.

Поступове покращення санітарного стану, боротьба з епідеміями, зниження дитячої смертності призвели до стабільного збільшення населення губернії. З 90-х рр. XIX ст. по 1916 р. населення Харківщини збільшувалось на 2% на рік за рахунок, насамперед, природного зростання. Тільки за період з 17 січня 1897 р. по 1 січня 1911 р. населення губернії зросло на 32%, або на 796 тисяч 100 чоловік, досягши 3-х мільйонів 288 тисяч 500 чол. [225, с. 12].

Але швидке зростання кількості населення поставило перед місцевою владою нові проблеми. Це, насамперед, нестача в медичних закладах місць для епідемічних хворих та відсутність професійного санітарно-бактеріологічного контролю. Так, у 1909 р. в одному з найбільших повітів губернії – Харківському – було лише 6 ліжок для епідемічних хворих при Золочівській лікарні, тобто на одне ліжко приходилось 36 тисяч 700 душ населення. Реальна ж потреба складала що найменш 10 ліжок при кожній з 8-ми лікарських дільниць повіту, і така ситуація була типовою (кращим зразком вважали Московське земство, що мало 1 ліжко на 1000 населення) [230, с. 90–92]. Тому в разі епідемії губернська земська управа відправляла лікарів лікувати епідемічних хворих по оселях. Це знижувало ефективність лікування, не кажучи про те, що хворих фактично не ізолювали. Влаштувати лікарські пункти та інфекційні бараки часто не вдавалось з-за неможливості найняти приміщення. Використання наметів обмежувалось теплою порою року, але більшість епідемій розпочиналась взимку. Тому, за рішенням губернських земських зборів від 2 грудня 1909 р. при

губернській земській управі створили постійно діючий протиепідемічний загін. До його складу входили 2 лікаря та 12 фельдшерів. В залежності від розмаху епідемії та прохання повітових управ виїжджав весь загін, або його частина. Фельдшерів відправляли до ділянок з великими селами, якщо в різних селах з населенням не менш 5000 душ виявляли одночасно не менш 10-ти епідемічних хворих. У більш значні населенні пункти фельдшери виїжджали за наявності не менш 20-ти хворих. Якщо ж на ділянці розташовувались невеличкі хутори, або село мало лікарський пункт, то кількість хворих повинна була становити не менш 30-ти осіб. У будь-якому випадку, коли загальна кількість хворих сягала 50-ти осіб, або ділянка з хворими знаходилась на відстані більш ніж 10 верст від лікарського пункту, на боротьбу з епідемією виїжджали лікарі. Необхідними ліками загін забезпечили за рахунок земств. Загін виїжджав за будь-яких обставин чи кількості хворих при підозрі на холеру і чуму. Але загін зовсім не використовували в разі епідемії грипу, коклюшу, корі, свинки [230, с. 239]. Треба зазначити, що внаслідок вкрай низької загальної та санітарної культури сільського населення епідемічному загону доводилось працювати у важких умовах: «...население относилось к медперсоналу отрицательно, недоверчиво и скрывало больных» [251, с. 17]. Трагікомічний, але типовий випадок, що мав місце у Старобельському повіті під час ліквідації холерної епідемії 1910 р., описав земський лікар А. Ігумнов. Епідемія, що розпочалась у Катеринославській губернії, виявилась досить серйозною. Всього на Харківщині захворіло 8460 осіб, 4332 (51,2%) з яких померли, одним з епіцентрів був Старобельський повіт. Коли в одну з волостей прибув епідемічний загін, лікарів ледве не побили, а селяни відмовилися видавати хворих. Врешті з'ясувалось, що на їх думку, лікарі приїхали вбивати хворих на холеру, як за два роки до того у волості ветеринарні лікарі вбивали чумну худобу [251, с.41]. Та все ж за допомогою саме епідемічних загонів та жорсткого карантину через три місяці місцевої владі вдалось повністю припинити епідемію.

Як вказувалось вище, одним з дієвих санітарних протиепідемічних заходів стала дезинфекція речей хворих, постільної білизни тощо. Але зі збільшенням

кількості населення виявилась нестача дезинфекційних камер та персоналу, що їх обслуговував. Тому, після звернення повітових лікарських рад, губернська земська управа 19 лютого 1910 р. приймає рішення придбати пересувні дезинфекційні камери як в повітові земські лікарні, так і в лікарні Харкова. Вартість однієї камери становила 500 крб., загалом місцева влада виділила 8000 крб. Вже наприкінці лютого 1910 р. першу дезинфекційну камеру «Lautensch lager № 5010» отримала Холодногірська лікарня Харкова. Протягом березня-квітня 1910 р. такі апарати надійшли до всіх лікарень як губернського міста, так і повітів. Кожну камеру обслуговував дезинфектор, якому сплачували з земських коштів [230, с. 156].

За умов досить стрімкого зростання населення та постійного збільшення транзитних людських та товарних потоків, робота по запобіганню та припиненню епідемій на Харківщині вже не могла здійснюватись без постійного санітарно-бактеріологічного контролю води, крові хворих тощо. Тому 17 грудня 1910 р. губернські земські збори прийняли постанову про відкриття 3-х бактеріологічних лабораторій: для північно-західної частини губернії – в Лебедині, для центральної – у Харкові, для східної – у Старобельську [82, арк. 22]. Але за відсутності кваліфікованих бактеріологів не було можливості здійснювати бактеріологічні дослідження. Щоб вирішити проблему, 23-го січня 1911 р. губернська земська управа звернулась до ректора Харківського університету з проханням відкрити кафедру бактеріології. Але вирішення цього питання потребувало часу та згоди МВС, лабораторії ж були потрібні терміново. Місцеві органи влади досить оперативно вирішили це питання самотужки: бактеріологів запросили з інших регіонів імперії. Вже в липні 1911 р. бактеріологічну лабораторію відкрили у Харкові (пров. Ботанічний, біля вул. Ключківської). Очолив її доктор Щеглов, якого запросили з Одеси. В серпні цього ж року запрацювала лабораторія в Старобельську, її очолив київський бактеріолог Лемешев, в листопаді – в Лебедині, під керівництвом бактеріолога Матвєєва з Облaсті війська донського [82, арк. 128]. Лабораторії досліджували якість води, проводили бактеріологічні дослідження холери, всіх видів тифу,

дифтериту, клінічні аналізи крові та сечі. Так, вже в 1912 р. Лебединська лабораторія здійснила 653 дослідження: 515 бактеріологічних, 48 санітарно-гігієнічних, решта – клінічно-діагностичних (в тому числі 32 проби питної води, 16 – стічних вод винокурень та цукрових заводів, 30 – на шлунковий та зворотний тиф, 4 – на холеру, 9 – на шлункову паличку тощо), Старобельська – 560 досліджень, Харківська – 150 (з них 125 – санітарних) [206, с. 109–137]. Постійний бактеріологічний контроль дозволив виявляти епідемії у будь-якому середовищі у самому зародку. Як наслідок, до 1918 р. значних та неконтрольованих епідемій тифу, чуми або холери у губернії не виникало. Завдяки зусиллям місцевої влади відтепер боротьба з епідеміями піднялась на новий якісний рівень

Складнішою виявилась ситуація з влаштуванням епідемічних відділень. Перед місцевою владою знову постала проблема нестачі фахівців по боротьбі з епідеміями. 23 лютого 1910 р. губернська земська управа прийняла постанову про відкриття епідемічних відділень при всіх повітових лікарнях губернії, але для них бракувало як коштів, так і спеціалістів – епідеміологів. За підрахунками земських лікарів, з 1899 р. по 1910 р. щорічно мали потребу в ізоляції приблизно 38943 епідемічних хворих. Одне ліжко в епідемічному відділенні при середньому терміні лікування у два тижні розраховувалось на 24 хворих. Як вказувалось вище, потреба епідемічного відділення при лікарській дільниці складала 10 ліжок, а в повітах в середньому було по 15 дільниць. Таким чином, потреба одного повіту складала 150 ліжок, а в цілому по губернії (11 повітів) – 1630–1650 ліжок [230, с. 91]. Згідно тих же підрахунків, середня вартість одного епідемічного відділення на 10 ліжок (з водопостачанням, очисткою стоків, стаціонарною так званою „японською” дезинфекційною камерою) складала 12000 крб. Якби губернське та повітові земства поділили витрати навпіл та відкривали по одному протиепідемічному відділенню на рік у кожному повіті, то проблему повністю вирішили б тільки через 15 років. До того ж відділення потребували щонайменш 150-ти лікарів-епідеміологів, на підготовку яких знадобились би роки – навіть у 1914 р. на 9 українських губерній

нараховувалось лише 7 лікарів-епідеміологів та 91 санітарний лікар [296, с. 19]. Такі терміни не влаштовували місцеву адміністрацію. Тому губерньська земська управа 25 жовтня 1911 р. доручила повітовим лікарським радам розробити проекти більш дешевих епідемічних відділень. Найкращим виявився проект лікарської ради Харківського повіту з ціною у 8000 крб., представлений у липні 1912 р. Посади лікарів епідемічних відділень місцева влада на деякий час планувала заповнювати випускниками Харківської фельдшерської школи [107, с. 230]. У 1914 р. місцева адміністрація планувала відкрити по два новозбудовані епідемічні відділення у кожному повіті. Та, вочевидь, ці плани зруйнував початок Першої світової війни, коли відмобілізували більше третини лікарсько-фельдшерського складу губернії.

У зв'язку зі зростанням кількості населення місцевій владі Харківщини на початку ХХ ст. прийшлося вирішувати ще одну проблему у рамках протихолерних санітарних заходів. Це – нестача, насамперед, в сільській місцевості якісної питної води. Враховуючи досить складну епідемічну ситуацію на південних кордонах губернії, користуватися питною водою зі ставків та річок стало небезпечно. Старих колодязів не вистачало, до того ж в разі найменшої підозри зараження холерою їх закривали. Копати значну кількість нових колодязів самотужки селяни не мали можливості, та й водоносні шари у багатьох волостях залягали на значній глибині. Виходячи з цього, 18-го грудня 1910 р. губерньські земські збори прийняли постанову: маючи за ціль постачання якісної води та боротьбу з пожежами, «...устраивать в населенных пунктах по запросам домохозяев или сельских обществ «абиссинские колодці», т.е. скважины». Згідно постанови, 25% вартості робіт сплачував замовник або на таку суму виконував роботу, решту сплачувала губерньська земська управа. Якщо ж повітова земська управа робила висновок, що відповідна сільська громада бідна, то така громада сплачувала лише 12,5% вартості. Коли навіть таких коштів громада не мала, то вносила задаток 50 крб., решту сплачувала протягом року, але вже під 6% річних та без знижок. На одну свердловину місцева влада виділяла до 1000 крб., дозвіл на їх будівництво видавав

губернський відділ народного здоров'я [83, арк. 12]. Місцева влада забезпечила суворий санітарний контроль свердловин: якість води спочатку перевіряв Бактеріологічний інститут Харківського Медичного товариства, а потім – земські бактеріологічні лабораторії. Кошти на бактеріологічні дослідження виділяли повітові земства. Враховуючи надзвичайну важливість забезпечення населення якісною водою, з 1910-го року губернське земство щорічно передбачало кошти на влаштування свердловин у губернському бюджеті. Наприклад, у 1911 р. тільки на гідрогеологічну розвідку та бурове устаткування губернська земська управа виділила 10500 крб., а безпосередньо на влаштування свердловин – 30000 крб. [83, арк. 26]. Всього на 1 січня 1917 р. місцева влада витратила на покращення водопостачання 612000 крб. Робота місцевих органів влади у цьому напрямку дала позитивний результат. На 1 січня 1916 р. у 11-ти повітах губернії діяли 367 нових свердловин-колодязів, що пройшли бактеріологічний контроль: 12 – в Охтирському, 13 – в Богодухівському, 9 – у Валківському, 43 – у Вовчанському, 19 – у Зміївському, 25 – у Ізюмському, 36 – у Куп'янському, 19 – у Лебединському, 124 – у Старобельському, 35 – у Сумському, 50 – у Харківському [165, с. 20]. 367 гідроспоруд – колодязі-свердловини з залізних труб глибиною від 15 (приблизно 33 м.) до 62 (приблизно 132 м.) сажень, 18 – бетонні шахтні колодязі. Крім того, біля 15 колодязів встановили додаткові бетонні резервуари ємкістю від 500 до 1500 відер для протипожежних потреб, а над більшістю колодязів збудували дерев'яні будки для захисту свердловин та насосів [165, с. 20]. Таким чином проблему нестачі якісної і безпечної води місцева адміністрація вирішила.

Найгострішою санітарною проблемою губернського міста на початку ХХ ст. лишались тисячі ретирадних ям, які не цементувались та забруднювали ґрунтові води. Після відкриття в Харкові у 1881 р. водопроводу більшість городян забезпечили якісною питною водою, але водопровід не охоплював всього міста, яке швидко збільшувалось. Наприклад, вся Іванівка користувалась колодязями, в які попали стоки відхожих місць, що створювало епідемічну загрозу. В тому ж 1881 р. комісія Харківського медичного товариства дійшла

висновку, що єдиним радикальним заходом покращення санітарного стану міста буде влаштування каналізації, та визнала її будівництво необхідним [261, с. 112]. Але внаслідок нестачі коштів міська управа розпочала будівництво каналізації тільки у 1910 р., коли, нарешті, вдалося отримати на це державну позику у 2000000 крб. [240, с. 45]. Міська дума п'ять років поспіль (1910–1916 рр.) приймала, як тоді писали в офіційних документах, «чрезвычайный бюджет» з пріоритетним фінансуванням будівництва каналізації. Тільки в межах Харкова під потреби каналізації (насосні станції, колектори, приміщення для персоналу тощо) місцева влада придбала 9147 квадратних сажень (41640 кв. м.) землі. Крім того, в селищі Жихорь під очисні ставки придбали 39 десятин (приблизно 56,6 гектарів) землі. В результаті безпрецедентних зусиль місцевої адміністрації вже у 1914 р. загальна довжина харківської каналізації складала 8890,35 погонних сажень (приблизно 19 кілометрів), крім того, збудували 59 колодязів для огляду та чищення [240, с. 48]. Протягом року до каналізації підключались в середньому 400 домоволодінь, причому казенні та ті, що належали місту – безкоштовно. Спочатку підключення приватного будинку коштувало 80% суми оціночного податку, і в середньому по Харкову складало 350 крб. Це становило досить значну для того часу суму (2,5 місячних жалювання лікаря або начальника пожежної частини), що, безумовно, стримувало процес. Тому 10 липня 1914 р. міська управа приймає «Правила канализования отдельных владений г. Харькова и пользования городской канализацией». Згідно цих правил платню за підключення до каналізації знизили у два рази, але всіх домовласників, будинки яких знаходились на вулицях з каналізаційною мережею, у тримісячний термін зобов'язали до неї підключитися. Але до каналізації підключались тільки будинки, з'єднані з водопровідною мережею або свердловиною. Таким чином місцева влада створювала повний санітарний цикл домоволодінь. Суворо заборонялось використання будь-яких труб, крім керамічних або чавунних встановленого зразку. Власників каналізованих будинків зобов'язали протягом місяця вичистити, продезинфікувати та засипати помийні та ретирадні ями, якими вони

раніше користувались. Проекти підключення розроблялись виключно інженерами міської управи; будь-яке самовільне втручання в каналізаційні мережі суворо заборонялось [209, с. 1–5]. Контроль за виконанням правил поклали на поліцію. Харків став одним з 4-х міст українських губерній (разом з Одесою, Києвом та Катеринославом) де місцева влада влаштувала каналізацію.

Проте навіть будівництво владою каналізаційної мережі не вирішувало одночасно всіх санітарних проблем міста. По-перше, хоча каналізацію будували досить швидко, спочатку вона охоплювала тільки центральну частину міста. Лишалась епідемічна загроза від помийних та вигрібних ям Москалівки, Іванівки, Заїківки тощо, а кількість будинків там постійно збільшувалась. По-друге, місцева влада, щоб уникнути пошкодження каналізації, заборонила зливати в неї воду з промислового холодильного устаткування, із вмістом кислоти або лугу вище 5%, з температурою вище 40 градусів. І, по-третє, перед місцевою адміністрацією постала проблема побутових відходів, що створювали епідеміологічну загрозу для 240-тисячного міста. Тому Харківська міська дума 5-го травня 1911 р. прийняла постанову про створення міського асенізаційної валки зі штатом у 30 чол. та 105 коней. Асенізаційна валка запрацювала з січня 1912 р. і щорічно вивозила з міста в середньому 3000 шістдесятивідерних діжок рідких відходів та до 20000 возів твердих побутових відходів. Якщо перший рік роботи валки закінчила зі збитками у 717 крб. 18 коп., то 1913 р. закінчила з прибутком у 611 крб. 52 коп., а у 1914 р. заробила 7671 крб. 25 коп., що свідчить про її ефективність та попит у харків'ян [240, с. 47]. Місцева влада стимулювала попит на послуги валки через досить помірні ціни. Так, міська управа постановою від 17 червня 1913 р. затвердила ціну за вивіз однієї діжки нечистот в залежності від відстані від 1 крб. 75 коп. до 2 крб. 50 коп., за віз твердих побутових відходів незалежно від відстані – 75 коп. Особливу роль у санітарному стані Харкова асенізаційна валка відіграла після початку Першої світової війни. У 1914 р. на українських землях розташовувались 62,2% діючих військ царської армії, у Харків хлинув потік біженців та поранених. Але асенізаційна валка забезпечила своєчасний вивіз нечистот, використаного

перев'язочного матеріалу тощо з численних військових шпиталів, відкритих у місті, та військових частин [240, с. 51]. Про увагу, яку приділяла місцева влада асенізаційній валці, свідчить такий факт. У грудні 1914 р. до діючої армії з валки забрали 20 коней. Міська управа терміново виділила 4000 крб., і, не зважаючи на військовий стан (коней бракувало) протягом місяця для валки придбали 20 нових коней [240, с. 51]. Будівництво місцевою владою каналізації та організація асенізаційної валки значно покращили санітарний стан та епідеміологічну ситуацію в Харкові. За підрахунками медиків, з 1911 р. по 1915 р. кількість шлункових інфекцій зменшилася у два рази. Хоча в місті і виявляли випадки дизентерії, малярії, тифу та холери, вони виявлялись поодинокими [168, с. 6–8]. Хворих вчасно ізолювали, лікували, і, навіть, в умовах військового стану місцевій адміністрації вдалося не допустити у Харкові спалаху епідемій.

Таким чином, місцеві органи влади Харківської губернії у др. пол. XIX – на поч. XX ст. робили все можливе, щоб запобігти епідемічних захворювань. Місцева адміністрація створила та впровадила у життя цілу низку протиепідемічних регламентів, дотримання яких постійно контролювала як в губернському місті, так і в повітах; значно покращила санітарний стан Харкова, збудувавши водопровід та каналізацію; впровадила дійовий механізм щеплення проти віспи; забезпечила постачання населенню якісних м'ясних та інших продуктів, а також води; налагодила бактеріологічний контроль в губернії та відкрила епідемічні відділення в лікарнях тощо. Харківська губернія стала однією з трьох на українських землях (крім Херсонської та Катеринославської), де місцева влада створила дієву санітарно-медичну організацію, що визнавалось навіть радянськими спеціалістами [296, с. 39]. В разі ж виникнення епідемій місцеві органи влади приймали всі необхідні заходи для їх локалізації та припинення: запрошували необхідну кількість лікарів, відкривали протиепідемічні пункти, купували, скільки потрібно, ліків та засобів дезінфекції, створювали протиепідемічні загони, проводили роз'яснювальну роботу серед населення. В результаті постійної цілеспрямованої роботи місцевої влади Харківщини по запобіганню та припиненню епідемій та покращенню

санітарного стану, на початку XX ст. в губернії вдалося приборкати найбільш небезпечні епідемії, майже втричі знизити дитячу смертність та забезпечити стабільний приріст населення.

РОЗДІЛ 4

РОБОТА ПО ПРИПИНЕННЮ ЕПІЗООТІЙ ТА ЗБЕРЕЖЕННЮ ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ

Організацію заходів по запобіганню та припиненню епізоотій в Харківській губернії здійснювали губернатори як вищі посадові особи місцевої влади, поліцмейстери, та земські органи. Безпосередньо з епізоотіями боролись цивільні (державні, земські) та військові ветеринарні лікарі, а також ветеринарні фельдшери. До 1903 р. не було спеціального органа або посадових осіб, що виключно займалися б організацією профілактики та припинення епізоотій.

Але швидкий економічний розвиток Російської імперії у пореформений період, зростання населення Харківщини призвели до значного збільшення попиту на продукцію скотарства. Зростала товарність скотарських господарств: з 1886 р. по 1902 р. тільки поголів'я коней у губернії збільшилося на 200 тис. голів [261, с. 513]. У 1880–1885 рр. у 10-ти повітах губернії (крім Богодухівського) 275730 селянських дворів утримували 235000 волів, 215500 коней, 167500 корів, 829000 свиней, 150000 кіз та овець [354, с. 22]. А у 1911 р. тільки поголів'я селянських коней в губернії становило вже 456195 голів, овець – 591857 голів, великої рогатої худоби – 686642 голів [223, с. 72]. Треба зазначити, що земська статистика не враховувала гурти купців, коней військових частин та кінних заводів осіб неподатних станів, тому повні цифри уявляються ще більшими.

Основною перешкодою розвитку скотарства ставали масові інфекційні хвороби тварин – епізоотії. Якщо у 1876–1878 рр. тільки від чуми у губернії загинуло 32871 голів великої рогатої худоби (2% загальної кількості), то в 1883 р. від епізоотій на Харківщині загинуло до 12% худоби [39, арк. 98]. У 1885–1886 рр. епізоотії забирали 8,32% загального поголів'я – майже 51000 тварин на рік [154, с. 8]. В той же час в середньому в губерніях Росії епізоотії щорічно забирали 2,77% поголів'я худоби. Треба відзначити, що харківське губерньське земство вважало офіційну статистику сильно заниженою, бо навіть у

досить благополучних в плані епізоотій Німеччині та Великій Британії щорічні втрати у 80-х рр. становили 4% [157, с. 6].

З одного боку, епізоотії скоювали значні збитки великим скотарським господарствам, що вже перейшли на капіталістичні рейки. Типовим прикладом є наслідки епідемії сибірської виразки 1899 р. в економії А. В. Попова, коли з 1200 овець протягом місяця загинуло 960 [157, с. 4]. З іншого, в разі епізоотій невеличкі селянські господарства часто втрачали єдину робочу силу – волів, коней, або годувальниць родин – корів. Це призводило до зубожіння селянських господарств, і, як наслідок, соціального напруження.

Отже, поряд з неврожаєм, епізоотії лишались найбільшим лихом сільського господарства. Крім того, деякі епізоотії – сибірська виразка, туберкульоз, сказ тощо вражають і людей. Так, у 80–90 рр. ХІХ ст. щорічно тільки на сибірську виразку у губернії хворіло в середньому 1100 осіб, а смертність серед хворих становила 10% [223, с. 4].

Такий стан не міг не турбувати місцеві органи влади. Локалізація та припинення епізоотичних захворювань також ставали для місцевої адміністрації та земства важливим елементом боротьби за поліпшення санітарного стану, збереження життя, здоров'я та добробуту населення.

Організація місцевою владою роботи по запобіганню та припиненню епізоотій мала дві основних складові. По-перше, це створення губернських протиепізоотичних регламентів та впровадження загальнодержавних. Вже на їх основі здійснювались санітарно-карантинні заходи, спрямовані на ліквідацію умов виникнення та розповсюдження епізоотій.

По-друге, зменшення відсотку захворювання і загибелі тварин шляхом організації ветеринарно-медичної допомоги.

Для вирішення цих завдань наказом від 30 жовтня 1865 р. губернатор впровадив у лікарському відділенні губернської правління посаду старшого лікаря-ветеринара з двома помічниками. Але їх основними обов'язками стали контроль санітарного стану приватних боєнь, м'ясних лавок та перевірка якості м'ясних припасів [261, с. 214]. Цим же наказом губернатор поклав функції

контролю за здійсненням протиепізоотичних заходів на містах на повітових справників (голів повітових судів, які обирались з дворян), що були вищими представниками адміністративної влади у повітах. Під контролем адміністрації протиепізоотичну роботу проводили також земські установи та посадові особи: збори, управи, комісії, ветеринарні лікарі, уповноважені, попечителі тощо. Тільки у 1901 р. за ініціативою губернатора призначили ветеринара-санітара, який спеціально займався організацією протиепізоотичних заходів [261, с. 311]. У 1903 р. царська влада в решті решт законодавчо поклала боротьбу з епізоотіями на губернське земство [84, арк. 13].

Створення губернатором окремих контролюючих органів пов'язане з тим, що епізоотична ситуація в Харківській губернії ускладнювалась декількома чинниками. По-перше, Харків був третім за значенням ярмарковим центром Російської імперії. Під час ярмарок до міста з різних губерній на продаж звозили в день до 10 000 овець, до 2 000 коней, 10 000 шкір худоби [261, с.430]. Це створювало сприятливе середовище спалахів та розповсюдженні епізоотій ящуру, сибірської виразки, сапу.

По-друге, Харків був великим залізничним вузлом: до міста приганяли величезні гурти худоби з південних губерній, області Війська Донського для відправки залізницею до центральної Росії.

По-третє, в Харківській губернії ветеринари виявили місцеві, природні джерела чуми – найбільш небезпечного захворювання великої рогатої худоби на той час. Вважалось, що чуму могли розповсюджувати дикі копитні, що контактували з домашніми тваринами [39, арк. 81].

Велику небезпеку виникнення епізоотій становило складування шкір худоби під час ярмарків на Кінній площі Харкова. Багато шкір знімали з палих від хвороб тварин, а вози зі шкірами стояли на майданчиках, де торгували кінями та вівцями. Після ретельного вивчення питання Харківською лікарською управою губернатор заборонив складування шкір на Кінній площі під час ярмарок [11, арк. 8].

Проте з часом цього виявилось замало. Бурхливий розвиток у 70-х рр. ХІХ ст. в губернії коцарського промислу та обробки шкір для виготовлення одягу, взуття, кінської зброї тощо потребував сировини постійно. Крім того, значно виріс транзит шкір через територію Харківщини. Тому, за наказом губернатора з 1-го січня 1886 р. в дію вступили «Правила о порядке и условиях провоза невыделанных кож», розроблені МВС [149, с. 40–62]. Згідно цих правил, у губернію або крізь її територію дозволялось везти тільки шкіри, що мали спеціальну позначку на передній лівій нозі. Форма позначки, встановлена Ветеринарним комітетом МВС, свідчила, що шкіри оглядались ветеринарами та поліцією і не вражені сапом, сказом, ящуром, чумою, сибірською виразкою, овечою віспою або дифтеритом. Власники шкір мали також спеціальні посвідчення, що підтверджували проходження ветеринарно-поліцейського огляду. При в'їзді в губернію посвідчення пред'являлись у першому поліцейському стані або у волосному правлінні першого населеного пункту на шляху слідування, де робили відповідний запис. Також на території губернії ветеринари та поліція перевіряли посвідчення та позначки при завантаженні шкір у залізничні вагони, або у кінцевих пунктах призначення – ярмарках, виробництвах тощо. Під час транспортування шкір заборонялось зупинятися в містах, селах, на пасовиськах, за цим пильно слідкували волосні поліцейські урядники. Шкіри у будь-якому стані (висушені, вогкі засолені, морожені) дозволялось перевозити тільки на щільно вкритих возах. Рядно або брезент, якими вкривали вози, обробляли гасом, смолою, карболовою кислотою або дьогтем. Для торгівлі шкірами на ярмарках в усіх населених пунктах облаштували спеціальні загорожі, подалі від місць, де продавали худобу. Якщо ж під час ветеринарно-поліцейського огляду виявляли шкіри без позначки, поліція складала протокол та порушувала «судебное преследование». Товар під наглядом ветеринара терміново дезинфікували розчином сулеми або шість годин окурювали парами сірчаної кислоти, та після стягування штрафу повертали власнику. В разі виявлення шкір з ознаками розпаду, сибірської виразки, овечої віспи – їх конфісковували та терміново знищували спалюванням

без будь-якої компенсації. Місцева влада суворо контролювала дотримання правил перевезення шкір: з 1886 р. по 1900 р. в губернії під час ветеринарно-поліцейських оглядів виявили 3000 шкір без позначок, з власників яких стягли від 25 до 100 крб. штрафу. В двох випадках, коли виявили коров'ячі шкіри з ознаками сибірської виразки, власники на два місяці потрапили до арештантських рот [108, с. 37].

Але крім коцарського промислу та обробки шкіри, в губернії швидко розвивались і інші виробництва, що потребували тваринної сировини. Салотопні заводи, ковбасні цехи, артілі та фабрики з виробництва щіток, гудзиків, гребінців, повсті, кишкової струни тощо переробляли кишки, щетину, ратиці, кістки, ріг. Крім того, на ярмарки у губернію та на залізницю для подальшої відправки у центральну Росію привозили туші тварин та солонину. Це створювало ризик виникнення та розповсюдження епізоотій. Виходячи з цього, губернатор 10-го лютого 1889 р. у листі № 881 звернувся до губернської земської управи з вимогою розробити правила ввозу та торгівлі тваринними продуктами у губернії. Протягом 3-х місяців губернська управа спільно з ветеринарами та поліцією розробила «Правила впуску, провоза и торговли животными продуктами в Харьковской губернии». 29 жовтня 1889 р., після узгодження губернськими земськими зборами, документ затвердив губернатор [182, с. 19–28].

Згідно цих правил, туші тварин дозволялось завозити у губернію тільки у замороженому або засоленому стані, причому солонину – тільки у щільно закритих діжках. Кишки – тільки висушені, у щільно закритих ящиках, або засолені – у діжках, вовна, щетина – тільки у мішках з полотна. Будь-який товар заборонялось завозити до губернії без посвідчення про огляд поліцією і ветеринаром, та відсутність епізоотій у місцевості походження. Правила перевезення, реєстрації та продажу у губернії тваринного товару встановили такі ж, як і для шкір. Вжиті заходи виявились ефективними – з 1890 р. а ні шкіри, ні будь-яка інша продукція тваринництва, що потрапила до губернії, не ставали причиною епізоотій.

Найбільш небезпечним джерелом виникнення епізоотій лишались хворі тварини в гуртах, що потрапляли своїм ходом до губернії на ярмарки. Щоб запобігти спалаху епізоотій через продаж хворих тварин, за наказом харківського губернатора від 18 серпня 1861 р., усі гурти, що прибували на ярмарки, оглядались ветеринарними лікарями. Власники гуртів отримували спеціальні посвідчення, без яких продаж худоби заборонили. Щоб уникнути захворювань населення через вживання м'яса хворих тварин, також заборонялось забивати на бойнях худобу, що не мала ветеринарних свідчень [12, арк. 4–5]. За наказом від 11 червня 1861 р. лікарська управа взагалі заборонила забиття худоби на подвір'ях м'ясників. Це дозволялось тільки на бійнях за межами Харкова, де тварин мали змогу контролювати ветеринарні лікарі та поліцейські пристави. Усіх харківських м'ясників сповістили про це під підписку [88, арк. 16]. Якщо ж пристави та ветеринарні лікарі виявляли м'ясо з ознаками епізоотичних хвороб у торговців, його знищували, а торговців притягали до відповідальності – штраф 3 крб. або чотири доби арешту [90, арк. 9]. Але ветеринарного і поліцейського контролю виявилось замало, бо власники гуртів не були зацікавлені у виявленні хворих тварин – їх треба було забивати. Тому за наказом губернатора від 17 грудня 1876 р. спеціально призначений поліцейський чиновник щоденно контролював огляд гуртів ветеринарними лікарями під час ярмарок, а всі повітові управи губернії розраховували суми страхових відшкодувань для власників гуртів. Протягом місяця страхові земські фонди сплачували компенсацію власникам худоби за вбитих тварин (приблизно 20% реальної ціни живої тварини) [30, арк. 5]. Але низькі суми компенсацій не задовольнили ні власників гуртів, ні селян. Тому проблему повноцінних відшкодувань за забиття хворих тварин місцевій владі вдалося вирішити тільки наприкінці 80-х рр. XIX ст.

Кількість та чисельність гуртів, що потрапляли на Харківщину, постійно зростала. Збільшувалась і кількість місць ярмаркової торгівлі – з 80-х рр. XIX ст. ярмарки відбувались не тільки у Харкові та повітових містах, але й у великих населених пунктах: Барвенково, Тростянці, Краснокутську, Слав'янську,

Краматорівці (сучасне м. Краматорськ) тощо. Збільшення обсягів та місць ярмаркової торгівлі худобою вже потребували від місцевої влади створення єдиного протиепізоотичного регламенту проведення ярмарків.

12 серпня 1889 року у листі № 4167 до губернської земської управи губернатор вимагає створити та впровадити порядок ветеринарно-поліцейського нагляду за ярмарками худоби [182, с. 25]. Як і у випадку з правилами ввозу до губернії продукції тваринництва, губернська земська управа терміново розробила «Правила ветеринарно-поліцейського надзора за скотськими ярмарками в Харьковской губернии», які 5-го листопада 1889 р. затвердив губернатор. Відтепер проведення ярмарків худоби дозволялось тільки у місцевостях, де на момент відкриття не фіксувались епізоотії. Якщо в місцевості відбувся спалах чуми, ярмарок дозволялось проводити тільки на 22-й день після повного припинення хвороби. Відкривали ярмарки тільки у чітко встановлені терміни, які кожного року визначались постановою губернського правління. Контроль за дотриманням термінів поклали на поліцію. На кожному ярмарку, крім представників волосної та сільської влади, обов'язковою стала присутність станового пристава та поліцейського урядника, а на великих – призначеного земством або адміністрацією ветеринарного лікаря. Ветеринари прибували на ярмарки не пізніше, ніж за день до відкриття. Вони оглядали тварин та перевіряли посвідчення у торговців про відсутність епізоотій у місцевості, звідки пригнали худобу. Навіть зовні здорову худобу, яку оглянули ветеринари, продавати без таких посвідчень заборонялось. Також суворо заборонили розміщувати прибулу худобу у садибах місцевих мешканців – на всіх ярмарках влаштували спеціальні загони для гуртів. Поліція перевіряла двори обивателів, якщо ж її можливостей не вистачало, на допомогу їй за рахунок губернського земства наймали кінних та піших вартових з благонадійних місцевих жителів [182, с. 27].

Якщо під час ярмарки відбувався спалах чуми, чи на місцевій худобі, чи на пришлій, ярмарок терміново закривали. Тварин, що не підлягали терміновому забиттю або відправці залізницею, утримували в карантинних загорожах 21 день

за рахунок власників. Після ветеринарного огляду та надання посвідчення про епізоотичну безпеку, гурти гнали до міста призначення. Правила дозволяли також перегін гуртів на бойню або залізницю без карантину, але в супроводі ветеринарів. Це дозволялось, якщо бойня чи станція розташовувались не далі 30 верст від району спалаху чуми. Після ярмарку всі загоны, загорожі, місця складування шкір тощо під наглядом поліції та ветеринарів ретельно вичищали та дезинфікували розчином карболової кислоти [182, с. 28].

Жорсткий контроль місцевою владою ярмаркової торгівлі, у поєднанні з іншими заходами, поступово дав позитивний результат. Протягом наступних років влада неодноразово закривала ярмарки худоби при появі епізоотій та загрозі їх розповсюдження. Так, восени 1892 р. закрили ярмарок у Слав'янську (ветеринари виявили корів з ознаками ящера), в травні 1893 р. – в Охтирці (кінський сап), в січні 1896 р. – в Ізюмі (повальне запалення легенів) [152, с. 65]. Проте епізоотії вдавалось локалізувати та припинити в межах населених пунктів, де вони розпочалися. З середини 90-х рр. ХІХ ст. худоба, якою легально торгували на ярмарках губернії, жодного разу не ставала джерелом значних епізоотій [152, с. 68].

Проте найбільш серйозною проблемою лишалась чумна епізоотія. В кінці 70-х – середині 80-х рр. ХІХ ст. в Харківській губернії на чуму щорічно хворіло від 12% до 30% великої рогатої худоби, а смертність від неї сягала 20% від кількості хворих тварин [39, арк. 82]. За визнанням ветеринарних лікарів, ситуацію з чумною епізоотією значно погіршувала нестача пасовиськ у північних повітах. Недогодована селянська худоба взимку ставала легкою здобиччю інфекції. «Условия содержания скота, принадлежащего крестьянам... нельзя назвать не просто удовлетворительными, но просто невозможными» [157, с. 18] В південних повітах ситуація з кормами була кращою, але земські ветеринари відзначали нестачу водопоїв, забрудненість ставків, в які численні винокурні та цукрові заводи зливали воду. Лікувати в той час чуму не вміли, тому з метою локалізації епізоотії губернатор наказом від 24 серпня 1881 р. заборонив без свідоцтв про ветеринарний огляд перевозити гурти худоби

залізницею [36, арк. 5]. Також наказом харківського губернського лікарського відділення від 1 березня 1883 р. гуртам, де були виявлені хворі на чуму тварини, заборонялось проходити крізь населенні пункти. Якщо ж обхідних шляхів не було, то гурти проводили крізь населенні пункти без жодної зупинки [35, арк. 15].

Боротьба з найбільш страшною епізоотією потребувала коштів. Тому 25 жовтня 1881 р. губернські земські збори прийняли постанову, згідно якої власники будь-яких гуртів, що перетинали кордони губернії (в тому числі зібрані в самій губернії), сплачували 1,5% від «нормальної оцінки» тварин спеціально на протичумні заходи. 29 жовтня 1881 р. постанову підписав губернатор і вона набрала чинності [144, с. 87–89]. Безпосередньо ці кошти збирали державні та земські ветеринарні лікарі. Тільки за 1882–1886 рр. у такий спосіб місцева влада отримала 97298 крб. 08 коп. на протичумні заходи. Крім того, з 1881 р. губернська земська управа щорічно виділяла на боротьбу з чумою 30000 крб. з загального земського податку [144, с. 94].

Найефективнішим заходом боротьби з епізоотіями чуми стало виявлення та термінове знищення хворих тварин. У середині 80-х р. XIX ст. цей захід широко застосовувався в 30-ти губерніях Росії [39, арк. 81]. У Харківській губернії, де були великі степові гурти, цей захід не застосовувався (як і ще в п'яти південних губерніях) з двох обставин. По-перше, прийшлося би вбивати велику кількість худоби крупних власників, по-друге, привело б до тяжких соціальних наслідків щодо селянства. Селяни, які в основному мали одного вола та корову, вимагали термінової грошової компенсації за забитих тварин. В той же час повітові земства не мали змоги зі своїх коштів компенсувати виплати за забиту худобу у великих обсягах. Селяни, побоюючись забиття худоби без компенсації, не сповіщали місцеві органи влади про епізоотії чуми і намагались швидше продати хворих тварин. Це тільки погіршувало ситуацію: в 1886 р. в губернії від чумної епізоотії загинуло 3096 голів худоби [26, арк. 6]. До того ж, згідно рішень особливих губернських нарад 5-ти південних губерній з кінця 1887 р. впроваджувалось обов'язкове забиття хворої на чуму худоби. Лишалась

тільки Харківська губернія, що могла стати джерелом зараження сусідніх губерній [26, арк. 86]. Виходячи з цього, 12 грудня 1886 р. в Харкові губернатор скликав Особливу нараду, що постановила: застосувати в губернії обов'язкове забиття хворої на чуму худоби з компенсацією за рахунок спеціальних коштів МВС, а в майбутньому (конкретний термін не обумовлювався) – за рахунок підвищення земських відшкодувань. Також направили звернення до керівництва МВС із пропозицією заснувати загальноімперський фонд допомоги земствам, де забиття застосовувалось у великих обсягах [26, арк. 91]. Завдяки наполегливості місцевої влади Харківщини, вже в січні 1887 р. МВС надало губернії безвідсотковий кредит у 100000 крб. для сплати власникам забитих тварин. Це, нарешті, дозволило місцевій владі сплачувати реальну компенсацію і селянам, і власникам гуртів. 25 вересня 1887 р. губернські земські збори затвердили на наступні три роки розмір компенсацій. Так, худобу поділили на п'ять розрядів: за бика старіше 3-х років сплачували 25 крб., корову старіше 3-х років – 15 крб., бика від 1-го року до 3-х – 15-ти крб., телицю від 1-го року до 3-х – 5-ти крб., тварину будь-якої статі до 1-го року – 1 крб. [144, с. 95]. Такі розміри компенсацій відповідали середнім ринковим цінам у губернії, спонукуючи власників не приховувати хворих тварин. Причому селянам волосні правління або уповноважені повітової управи компенсацію сплачували терміново, у день забиття. Власникам гуртів компенсацію сплачувала губернська земська управа протягом 1–3 місяців. Місцева влада заборонила без згоди власника стягувати з компенсаційних сум кошти за будь-якими державними або цивільними позовами. З іншого боку, власники, що вчасно не сповіщали владу про хворих тварин, або приганяли гурти у місцевість, де вже встановили чумний карантин, компенсацію не отримували та відповідали перед законом [144, с. 95]. Пробні забиття хворої на чуму худоби в Харківській губернії почалися вже у лютому 1887 р., обов'язкове забиття – з 1-го січня 1888 р. Проводилось забиття тільки за розпорядженням та під особистим наглядом ветеринарів. Малоцінні речі, що контактували з вбитою твариною, спалювали. На вбитій тварині різали шкіру, роблячи її неприродною для подальшого зняття, після чого труп закопували на

глибині не менш 2,5 аршин (близько 2-х метрів). Забиття хворої худоби виявилось ефективним засобом локалізації та припинення епізоотії. Наприклад, у 1892–1894 рр. у губернії забили менше чумних тварин, ніж загинуло в одному тільки 1886 р. [190, с. 4].

Водночас земська та адміністративна влада узгодили та впровадили низку протичумних профілактичних заходів. Так, взимку 1887 р. відбулися повітові земські збори в усіх повітах губернії, на яких повіти розбили на чумні ділянки. У кожен ділянку призначили дільничних попечителів з благонадійних місцевих жителів. Вони відстежували початок епізоотії, дотримання населенням карантинних правил, бездіяльність або зловживання ветеринарного персоналу, сповіщали владні установи та притягали винних до відповідальності [144, с. 85]. Наприклад, в квітні 1887 р. відбувся спалах чуми у Слав'яно-Сербському повіті Катеринославської губернії, що межував зі Старобельським повітом Харківщини. За ініціативою дільничного попечителя на кордоні по річці Донець на 2,5 місяці виставили варту з місцевих жителів. В прикордонних волостях впровадили карантин: заборонили вивіз тваринних продуктів, сіна та соломи, вигін тварин на загальні пасовиська та водопої, припинили торгівлю на базарах, на дорогах встановили караули з нижніх чинів поліції. Як результат, розповсюдження чуми у Старобельському повіті вдалося уникнути [144, с. 88].

Розпорядженням губернської земської управи від 29 січня 1887 р. створили окреме ветеринарне відділення у складі 3-х лікарів виключно для боротьби з чумою. Цікаво, що серед їх обов'язків була і «организация разведочной деятельности по ветеринарно-санитарной части через фельдшеров, стражников и даже частных лиц» [144, с. 84]. У випадку чуми зв'язок губернської управи з повітовими здійснювався виключно за допомогою телеграфу. Протягом зими 1887 р. губернська земська управа налагодила обмін інформацією стосовно чумних епізоотій з усіма земськими губерніями, що мали кордон з Харківською. В разі спалаху чуми полтавське, катеринославське, курське та воронезьке земства щотижня надсилали телеграми про кількість

хворих тварин, їх стан, карантинні заходи тощо. Як відзначали земські діячі «этот порядок строго соблюдается» [157, с. 12].

Також згідно циркуляра губернатора від 21 лютого 1887 р. повітові справники вже в березні особисто оглянули 34 населенні пункти, де або були хворі тварини, або випадки чуми фіксувалися протягом року. Разом з ветеринарами та поліцією справники встановили термін виникнення епізоотії, а члени волосних правлінь склали списки палих тварин. Під наглядом справників вичистили від гною усі приміщення, де знаходились хворі тварини. Гній вивезли на поля та закопали на великій глибині, а приміщення і речі, з якими контактували хворі тварини, обробили сумішшю вапна з соляною кислотою. Суміш або гроші на її придбання видавались у необхідній кількості поліції повітовими управами.

Під контролем урядників та станових приставів у населених пунктах, де спалахнула чума, виставили карантинну варту з місцевих жителів. Садиби, де були чумні тварини, позначали чорними прапорами, такі ж прапори встановлювали на в'їзді та виїзді з населеного пункту на весь термін карантину. Карантин знімали тільки через три тижні після забиття останньої чумної тварини та проведення дезінфекції. Могильники худоби залили хлорним вапном із сулемою, а дерев'яні частини заражених загонів для худоби спалили [26, арк. 19]. У Сумському та Охтирському повітах за ініціативою повітового справника дезінфекцію робили двічі. З особливого дозволу губернатора та головного лікарського інспектора гній інколи не вивозили, а робили з нього брикети для опалення, проте зберігали їх за спеціальними огорожами [26, арк. 28]. 26 березня 1887 р. під керівництвом губернатора в Харкові відбулося засідання комітету громадського здоров'я. В засіданні взяли участь професори ветеринарного інституту та Харківського університету, а також земські ветеринарні лікарі. з питання шляхів розповсюдження чумної епізоотії. Очолював комітет громадського здоров'я губернатор, тому рішення комітету мали силу наказів губернатора. Згідно постанови комітету всі могильники худоби у губернії засипали шаром вапна завтовшки 2 вершки, а потім ще й землею. Під наглядом

поліції могили худоби у дворах власників скоту ретельно затрамбували, рештки гною вивезли у степ на далеку відстань від пасовищ [26, арк. 89].

Комплекс заходів, здійснений місцевими органами влади Харківської губернії проти епізоотій чуми в решті решт виявився ефективним – з 1894 р. до 1911 р. випадки чуми в губернії не фіксувалися.

В кінці 90-х рр. XIX ст. Харківську губернію спіткало нове лихо: епізоотії ящера та сибірської виразки. Хоча після ліквідації чуми ящур посідав перше місце по кількості захворілої худоби, смертність від нього не перевищувала 0,15% від кількості хворої на ящур худоби. Але смертність від сибірської виразки сягала 90% від кількості хворих тварин, до того ж хвороба передається людині [247, 1898–1910]. Ще у 1867 р., за наказом губернатора від 18 квітня прийняли до виконання розроблену МВС «Инструкцию и наставление по предотвращению и уничтожению сибирской язвы». Документ розповсюдили по всіх населених пунктах губернії та зачитали на зборах сільських громад. В інструкції ретельно прописали запобіжні заходи для тварин і людей, а також порядок дій в разі початку епізоотії. Хворих тварин та людей ізолювали. Приміщення, де знаходились хворі тварини, обробили лужним розчином. Трупні палих тварин спалювали та не допускали контакту хворих тварин з прогонними гуртами. Контролювали виконання інструкції військові ветеринарні лікарі та поліція, за її порушення передбачалась карна відповідальність. Також сільським громадам рекомендували вибирати в пастухи «смышленных и благонадежных лиц, кои могли бы воспользоваться советами, изъясненными в наставлении» [89, арк. 2].

Та цих заходів виявилось замало. Враховуючи серйозність ситуації, 11 жовтня 1900 р. губернатор затвердив видані губернською земською управою «Правила «О порядке впуска крупного рогатого скота и овец в Харьковскую губернию и об условиях передвижения его в пределах губернии»». Згідно з «Правилами» гурти пересувались у межах губернії, заходили на її територію та покидали її тільки шляхами, які узгодили з губернатором та МВС. Гурти оглядали ветеринарні лікарі на кордоні губернії, але їх власників зобов'язали

мати свідоцтва, що в місцевості, звідки гонять гурти, немає епізоотій. Якщо виявлялись хворі тварини, то гурт відганяли на спеціальні огорожені пасовиська і далі дозволяли рухатись тільки через 10 днів після загибелі останньої хворої тварини. На залізничних станціях, перед навантаженням всю худобу знову обов'язково оглядали ветеринарні лікарі та видавали посвідчення. Також оглядали усі гурти, що прибували залізницею. Власники гуртів отримували дозвіл на розвантаження тільки за наявності ветеринарного посвідчення [74, арк. 32].

Але не зважаючи на вжиті заходи, влітку 1902 р. в губернії все ж спалахнула епізоотія сибірської виразки: захворіли коні 10-го армійського корпусу. Конюшні корпусу розташовувались біля могильників худоби, які й виявились джерелом хвороби. За наказом губернатора від 7 серпня 1902 р. навколо усіх могильників худоби викопали захисні рви глибиною 2 аршини (приблизно 1,5 м.) та завширшки 3 аршини (приблизно 2 м. 20 см.), збудували огорожі від тварин та встановили ворота. Трупні загиблих тварин вивозилися тільки на обладнаних цинком возах, які спеціально придбали міські управи повітових міст. Де це виявлялось можливим, трупи перед закопуванням обпалювали, обклавши гілками та соломою. За наказом губернського ветеринарного інспектора повітові справники постійно контролювали стан могильників худоби [41, арк. 3].

Та значною проблемою для місцевої влади лишалось розповсюдження сибірської виразки через шкіри палих тварин. Хвора тварина жила, як правило, не більше 2-х діб, тому ветеринари просто не встигали провести забиття. Відповідно селяни, не отримуючи ніякої компенсації, бажали отримати хоча б щось. Вони здирали шкіри з палих тварин та нелегально їх продавали просолам або іншим торгівцям. Тому 22 серпня 1902 р. губернська земська управа приймає постанову про купівлю у населення шкір тварин, палих від сибірської виразки. Умовою придбання шкір стало своєчасне сповіщення селянами влади про хворих тварин. Так, за шкіру бика, корови, коня старіше 3-х років сплачували відповідно 7, 5, та 5 крб., за шкіри дорослих овець та кіз – 1,5 крб., за

шкіри биків, коней, корів до 3-х років – 4 крб. [41, арк. 6–8]. Безумовно, це набагато менше, ніж компенсації за забиття чумних тварин, та, на щастя, епізоотії сибірської виразки відбувались у значно менших обсягах – не більше 1% загального поголів'я. Гроші власнику сплачували навіть за відсутності самої шкіри, якщо місцева поліція чи волосна влада підтверджували закопування палої тварини разом зі шкурою. Безпосередньо купівлю здійснювали призначені повітовими управами земські уповноважені разом з ветеринарними лікарями. Після придбання шкіри під контролем ветеринарів різали на шматки, обпалювали, обливали карболовою кислотою та закопували на могильниках худоби [41, арк. 9].

Новим етапом боротьби місцевої влади з сибірською виразкою стало впровадження щеплення. Згідно розпорядження губернської земської управи з 15 травня 1903 р. земські ветеринари розпочали пробні щеплення у всіх повітах губернії [194, с. 6]. Вакцину купляли за рахунок земства і селянській худобі щеплення робили безкоштовно. Щеплення було добровільним та відбувалось у два етапи. Спочатку губернська земська управа купляла вакцину у Петербурзі, асигнуючи на це щорічно 5000 крб., а з 1909 р. її виробляла вже земська бактеріологічна станція. Але при проведенні щеплення з'ясувалася ще одна проблема – 0,2–0,3% тварин після щеплення хворіли та гинули. Наприклад, у 1909 р. на 564 пунктах губернії перше щеплення зробили 102375 тваринам, друге – 95913. Після щеплення у губернії загинуло 39 коней, 87 голів великої рогатої худоби та 371 вівця [111, с. 10]. В абсолютних показниках цифри невеликі, але такі випадки викликали вороже ставлення селян до щеплення та масові відмови від нього. Тому 5-го грудня 1909 р. губернські земські збори приймають постанову про запровадження компенсації у випадках загибелі тварини після щеплення. Якщо протягом 3-х тижнів після другого щеплення тварина гинула від сибірської виразки, губернське земство терміново сплачувало власнику по 5 крб. за вівцю та 60 крб. за коня, бика чи корову [111, с. 12]. Такі суми відповідали середнім цінам на худобу на Харківщині. У такий спосіб місцева влада надавала селянам надійний захист, створюючи умови для

подальшого поширення щеплення. Так, у 1913 р. щеплення проти сибірської виразки вже проводили на 74 ветеринарних ділянках в губернії з 76-ти. У 704 населених пунктах щеплення зробили 192764 головам худоби, що становило приблизно 10% загального поголів'я [111, с. 12].

Вжита місцевою владою низка заходів по боротьбі з епізоотію сибірської виразки виявилась досить результативною. Хоча з 1902 р. по 1916 р. захворювання на сибірську виразку в губернії відбувались щорічно у кожному повіті, але, за висловом земських ветеринарних лікарів, мали «спорадический характер», і не набували епізоотичного розмаху. Кількість тварин, що хворіли, зменшилась у 10 разів та не перевищувала 0,10% загального поголів'я у губернії [195, с. 76].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Харківській губернії відбувся бурхливий розвиток свинарства, пов'язаний, насамперед, зі швидким збільшенням населення Харкова та зростанням споживання м'яса. Так, з 1873 р. поголів'я свиней у губернії виросло у 2,4 рази [261, с. 527]. Але із зростанням поголів'я свиней поширювались і притаманні цим тваринам епізоотії. Самою небезпечною серед них виявилась бацилярна рожа. З 1898 по 1902 рр. щорічно від неї гинуло не менш 8% поголів'я свиней в губернії [21, арк. 3]. Тому, згідно наказу губернського ветеринарного лікаря, гурти, де виявляли хворих свиней, ізолювали. Палих тварин закопували на глибину не менш 3-х аршин та заливали хлорним вапном [21, арк. 63]. Місця попереднього утримання тварин ретельно дезінфікували, гній та соломку спалювали. Якщо ж хворі виявлялись під час транспортування залізницею, їх знищували, а решта здорових тварин забивалась на м'ясо на харківських громадських бойнях [21, арк.80].

На початку 1902 р. професор Харківського ветеринарного інституту Садовський запропонував губернській управі створити вакцину проти рожі за методом Леклента та перевірити її ефективність на піддослідних тваринах. Губернська земська управа терміново виділила 1000 крб., з яких на реактиви та обладнання Садовський витратив 600 крб., а на решту у Курській губернії придбали гурт піддослідних свиней. Досліди виявились вдалими, і вже в червні

1902 р. Садовський робить безкоштовне щеплення гуртам, хазяїни яких погодились на добровільних засадах. За тваринами, що пройшли щеплення, ретельно стежили ветеринарні лікарі та вели статистичний облік. Результат був чудовим: у ветеринарному звіті від 18 листопада 1904 р. відзначалось, що вакциновані тварини рік гарантовано не хворіли [85, арк. 17]. З початку 1905 р. губернська земська управа почала купувати вакцину Садовського на бактеріологічній станції Харківського ветеринарного інституту, а земські ветеринарні лікарі та фельдшери робили безкоштовні щеплення на добровільних засадах в Харкові та повітах. Так, у 1906 р. щеплення зробили 28393 тваринам, у 1907 р. – 37451 тварині, у 1908 р. – 49271 тварині [111, с. 8]. В цілях економії коштів у 1907 р. губернська земська управа почала будівництво власної бактеріологічної станції, яке було завершено у листопаді 1909 р. На будівництво станції витратили 14140 крб., а тільки у 1905–1907 рр. на придбання вакцини Садовського у ветеринарного інституту земство витратило 18282 крб., так що економія була наочною [86, арк. 35]. До того ж земська бактеріологічна станція мала змогу виробляти вакцину не тільки проти бацилярної рожі, а й проти сибірської виразки. Так, протягом 1913 р. щеплення проти рожі зробили вже 106174 тваринам (у 3,7 разів більше, ніж у 1906 р.). Таким чином, вакцинація стала основним і дуже ефективним методом боротьби з епізоотіями бацилярної рожі: смертність різко зменшилась і з 1907 по 1914 рр. не перевищувала 0,5% загального поголів'я свиней у губернії (підрахунки автора).

Успіхи місцевої влади у боротьбі з епізоотіями були пов'язані також із збільшенням кількості ветеринарних лікарів у Харківській губернії. Якщо в 1898 р. їх налічувалось 65 осіб, то в 1910 р. – вже 116 [247, 1900–1911]. Але майже половина з них працювала у Харкові: в 1901 р. в губернії налічувалося 81 ветеринарний лікар, 36 з яких – у Харкові, 1902 р. – 90 ветеринарних лікарів, 41 – у Харкові [247, 1900–1911]. Решта працювала у повітах та військових кавалерійських частинах, причому земські повітові ветеринарні лікарі мали обслуговувати дуже великі ділянки – чотирикутники з діагоналлю 45 верст та

загальною площею щонайменш 1200 квадратних верст [234, с. 46]. До того ж на одного земського ветеринара приходилась величезна кількість тварин. Наприклад, у 1902 р. на одного лікаря у Харківському повіті приходилось 48437 голів худоби, Валківському – 61089 голів, Богодухівському – 75400 голів, Ізюмському – 84618 голів, Лебединському – 90916 голів [235, с. 50]. Тому в повітах основне навантаження боротьби з епізоотіями лягало на плечі ветеринарних фельдшерів. Кількість їх також щорічно зростала, але своє звання вони отримували на військовій службі, розбиралися тільки у хворобах коней, тому й не могли самостійно замінити ветеринарних лікарів. Тому перед місцевою владою гостро постала як проблема збільшення кількості ветеринарних фельдшерів у губернії, так і покращення якості їх роботи.

З початку ХХ ст. повітові земства неодноразово ставили питання щодо низької підготовки фельдшерів. У 1902 р. майже всі повітові управи внесли до губернської земської управи узгоджену пропозицію про необхідність перепідготовки фельдшерів у фельдшерських школах з наступною практикою при ветеринарних лікарях, щоб у майбутньому вони могли самостійно працювати у сільських фельдшерських пунктах. Повітові земські управи запропонували також освітній ценз – майбутні фельдшери повинні були закінчити як мінімум народне училище [74, арк. 95–97]. Губернська земська управа прийняла ці пропозиції і в листі до повітових земських управ від 19 вересня 1902 р. запропонувала встановити стипендії для навчання у фельдшерській школі при Харківському ветеринарному інституті. Кошти виділили, і щорічно кожна земська управа направляла двох місцевих мешканців, що закінчили військово-ветеринарну школу, до фельдшерської школи у Харкові. Їм сплачували стипендію 100–125 крб. на рік; протягом 2-х зим вони вчилися, а на канікулах, з квітня по вересень, працювали фельдшерами на загальних засадах. Також їх зобов'язали відпрацювати 3 роки у своєму повіті після закінчення школи [84, арк. 29]. Таким чином, щорічно не менш як 20 нових спеціалістів поповнювали лави ветеринарного персоналу. В 1912 р. у Харківській губернії окрім 144 ветеринарних лікарів самостійно працював 261

фельдшер [247, 1913]. Щоправда, кількість лікарів різко скоротилася з початком Першої Світової війни – ветеринарний персонал мобілізували. В 1915 р. в губернії лишилось тільки 57 ветеринарних лікарів та 115 фельдшерів. Але спрацював «кумулятивний ефект» всіх попередніх зусиль місцевої влади: протягом 1915–1916 рр. загальна кількість хворих тварин в губернії у порівнянні з 1914 р. зменшилась майже на 40000 (з 469143 до 428528 голів), значних епізоотій не сталось, а локальні спалахи ящуру самі ветеринарні лікарі пояснювали не стільки браком ветеринарного персоналу, скільки «общин расстройством хозяйственной жизни деревни» [195, с. 1].

Таким чином, протягом др. пол. XIX – поч. XX ст. місцеві органи влади Харківської губернії організували систему санітарно-карантинного контролю ярмарків, транзитних гуртів худоби, продукції тваринництва, що потрапляла в межі губернії; відкрили мережу ветеринарних лікарських та фельдшерських пунктів і забезпечили населення ветеринарною допомогою; фінансово забезпечили підготовку необхідної кількості ветеринарних фельдшерів; впровадили превентивне забиття хворої худоби та систему матеріальних компенсацій постраждалому населенню; припинили торгівлю шкірами тварин, палих від епізоотичних захворювань; налагодили виробництво необхідної кількості вакцин та впровадили безкоштовне щеплення худоби селян; забезпечили компенсацію власникам тварин, що загинули внаслідок вакцинації. Результатом роботи місцевих органів влади по запобіганню та припиненню епізоотій стало різке зменшення масових захворювань сільськогосподарських тварин найбільш небезпечними хворобами (у тому числі й тими, що передаються людям); у 5–10 разів знизилась смертність худоби; покращились як стан сільського господарства, так і добробут та здоров'я населення Харківщини.

ВИСНОВКИ

Друга половина XIX – початок XX століття виявилися надзвичайно складними й суперечливими для південних губерній у складі Російської імперії, зокрема для Харківщини. Це були останні спроби царату модернізувати

відсталу країну, причому значна роль і місце в цій модернізації відводилась місцевим органи влади. В числі завдань, які центральна влада ставила перед місцевою владою Харківської губернії, важливе місце посідала організація запобігання та припинення найстрашніших стихійних лих – пожеж, епідемічними захворювань, епізоотій та ліквідація їх наслідків. Детальне ознайомлення з широким колом літератури та архівних джерел з даної проблематики дозволило авторові підсумувати головні результати дослідження.

По-перше, стосовно організації місцевою владою Харківщини запобігання та припинення стихійних лих, можна зазначити таке. Після Земської реформи, як самоврядні, так і адміністративні органи губернії почали активну роботу з пошуку нових оптимальних форм запобігання та припинення стихійних лих, ліквідації їх наслідків. Створені місцевими органами влади Страхове відділення, Товариство взаємного страхування від вогню, пожежні комітети, цивільні пожежні команди, лікарські управи, санітарні організації, санітарно-виконавчі комісії, Управління каналізації, асенізаційний обоз, ветеринарні бюро, бактеріологічні станції, черепичні заводи тощо пройшли складний процес становлення, який влада постійно спрямовувала та контролювала. Місцева влада та самоврядні органи забезпечили постійне фінансування структур та заходів по запобіганню стихійних лих в основному за рахунок власних коштів, але, в разі потреби, залучали державні позики та організували збір благодійних внесків. В основних напрямках процес становлення структур та закладів по запобіганню і припиненню стихійних лих, ліквідації їх наслідків місцева влада завершила напередодні Першої світової війни.

По-друге, найтяжчі стихійні лиха, боротьба з якими розглянута у роботі, здебільшого мали соціальні, а не природні фактори поширення. Так, велику кількість пожеж у містах і селах зумовили скупченість будівель з легкозаймистих матеріалів, неможливість дотримання будівельних норм з-за нестачі землі, підпали, відсутність на селі професійної пожежної охорони.

В Харківській губернії відсутні ендемічні (місцеві) джерела найтяжчих епідемій з високим рівнем смертності. Епідемії завжди розпочиналися за межами Харківщини. Тому найголовнішим фактором поширення чуми, холери, віспи, тифів ставали надзвичайно низька санітарна та гігієнічна культура населення як наслідок низької побутової культури, бідності та неосвіченості.

Епізоотії також починалися за межами губернії, але мали внутрішні чинники поширення, основними з яких ставали неконтрольований прогін гуртів через губернію, погані умови утримання селянської худоби, приховування селянами хворих тварин та здирання шкір з палої худоби.

Таким чином, головними факторами, що перешкоджали роботі місцевої влади по запобіганню та припиненню стихійних лих, ліквідації їх наслідків ставали не географічні, кліматичні або біологічні чинники, а безпосередньо соціальні та політичні умови Російської імперії, кардинально змінити які місцева влада не мала можливості. Тим не менш місцева влада досягла значних успіхів у запобіганні та припиненні пожеж, епідемій та епізоотій, ліквідації їх наслідків навіть у рамках своєї обмеженої компетенції. Її плідна діяльність мала кращі результати, ніж в інших південних губерніях, а також сусідніх Курській та Воронежській губерніях.

По-третє, провідну роль в організації боротьби зі стихійними лихами після Земської реформи почали відігравати самоврядні органи влади: губернські та повітові земські збори та управи, харківська та повітові міські думи та управи, а також створені ними спеціальні органи. Губернатор більше здійснював функції видачі дозволів та загального контролю, але при цьому мав вищі адміністративні і розпорядницькі повноваження. З розвитком земських органів це призвело з кінця 90-х рр. XIX ст. до постійного протистояння земської та адміністративної влади Харківщини у деяких питаннях запобігання та припинення стихійних лих. Заборона губернатором створення добровільних сільських пожежних дружин, проведення з'їздів лікарів, здійснення протиепідемічної роз'яснювальної роботи, постійні перевірки на благонадійність медиків, пожежних, ветеринарних лікарів суттєво гальмували

діяльність земств. Але постійний пошук компромісів між земством та губернатором дав результат: у взаємодії місцевої влади вдалося в значній мірі вирішити фінансові та кадрові проблеми організації дієздатної системи запобігання та припинення стихійних лих. Страхові кошти, збори з гуртів худоби, державні позики, фінансування з загального земського податку дозволили земській владі достатньо фінансувати пожежну охорону та вогнестійке будівництво, щеплення, дезінфекцію і інші протиепідемічні та санітарно-ветеринарні заходи.

По-четверте, спільними зусиллями адміністративна та самоврядна влада губернії створила норми та правила, що регламентували роботу по запобіганню та припиненню стихійних лих, ліквідації їх наслідків. Ці норми та правила з'явилися як результат багаторічного досвіду роботи місцевої влади у цьому напрямку. Створення та вдосконалення протипожежних, протиепідемічних, санітарно-ветеринарних регламентів стало постійною сферою діяльності місцевої влади, що не припинялась навіть під час російсько-японської та Першої Світової війни. До роботи по створенню регламентів місцева влада залучала найкращих спеціалістів – професуру Університету та Технологічного інституту, відомих медиків, архітекторів, інженерів, ветеринарних лікарів. Крім того, місцевій владі вдалося забезпечити дієвий, як громадський так і поліцейський, контроль дотримання цих норм та правил. Наявність таких норм і правил дозволила місцевій владі уніфікувати заходи щодо запобігання та припинення стихійних лих, спрямовувати та планувати роботу відповідних служб, ефективно витратити кошти на запобіжні заходи. Це у підсумку дозволило стримувати кількість пожеж, швидко локалізувати та припиняти епідемії і епізоотії.

По-п'яте, місцева влада найбільших успіхів досягла саме у запобіганні пожеж, їх припиненні та ліквідації наслідків. На відміну від епідемій та епізоотій, що спричинялись зовнішніми факторами, причини пожеж та шляхи їх розповсюдження мали внутрішні чинники, яким влада змогла ефективно протидіяти. Ще з 70-х рр. XIX ст. населення Харкова та повітових міст почало

стрімко зростати, зростала і кількість пожеж. Створені місцевою владою цивільні пожежні команди Харкова і повітових міст вже на початку ХХ ст. мали необхідний штат, сучасне обладнання, достатнє фінансування. Наявність пожежної сигналізації, зручне розташування частин, мережа гідрантів, потужні парові насоси тощо дозволяли пожежним командам швидко діставатися місця пожежі та здійснити тушіння. Внаслідок зусиль місцевої влади пожежні команди Харкова за основними показниками відповідали найкращим зразкам організації пожежної справи в Росії. Завдяки розробленим протипожежним правилам та нормам, їх постійному контролю з боку представників місцевої влади вдалося запобігти стрімкого зростання пожеж в містах, їх динаміка контролювалась владою. Значних позитивних зрушень у запобіганні пожеж та ліквідації їх наслідків місцева влада Харківщини домоглась і у сільській місцевості. Внаслідок впровадження та розвитку місцевою владою земського взаємного страхування від вогню вдалося вберегти від зубожіння селян-погорільців, земську промисловість, медичні та навчальні заклади. На початку ХХ ст. місцева влада забезпечила майже всі сільські населенні пункти необхідною кількістю пожежного інструменту, збудувала необхідну кількість пожежних свердловин та резервуарів. Крім того, в цей же період місцева влада розпочала активно стимулювати вогнестійке будівництво шляхом видачі у позику дахового заліза та черепиці, збудувала власні черепичні та цегляні фабрики.

В результаті плідної роботи місцевої влади губернії по запобіганню та припиненню пожеж вогняну стихію на Харківщині у 10-х рр. ХХ ст. вдалося приборкати. Незважаючи на військовий стан та революційні події, з 1914 р. по 1918 р. абсолютна кількість пожеж у Харківській губернії щорічно зменшувалась, а кількість так званих «великих пожеж», коли горіло не менше 20 споруд, не перевищувала 0,8% загальної кількості пожежних випадків.

По-шосте, місцева влада губернії досягла значних успіхів у запобіганні та припиненні найтяжчих епідемій з високим рівнем смертності, покращенні санітарного стану. Впровадження щеплення проти віспи серед усіх станів

населення та всіх новонароджених, налагодження виробництва детриту у необхідній для губернії кількості дозволили запобігати масового поширення хвороби, у разі скоротити смертність, особливо дитячу. Надзвичайно важливе значення у запобіганні холери та чуми мало будівництво місцевою владою у Харкові водопроводу та каналізації, влаштування асенізаційного обозу, а у сільській місцевості-свердловин з якісною питною водою. Збудовані завдяки роботі місцевої влади громадські бойні, постійний контроль з боку лікарів та поліції рибного товару, закладів харчування, виробництв із застосуванням тваринної сировини, базарів та артілей вже на початку ХХ ст. фактично унеможливили виникнення масштабних епідемій в середині губернії. Після відкриття місцевою владою бактеріологічних лабораторій робота по запобіганню епідемій перейшло на якісно новий рівень. Коли ж епідемії зовні потрапляли до Харківщини, їм ефективно протидіяли створені місцевою владою протиепідемічні загони, протихолерні пункти, епідемічні відділення, санітарні попечителі, карантинна варта. Завдяки постійній та наполегливій роботі місцевої влади, під час епідемій губернію повністю забезпечували засобами дезінфекції, необхідними ліками та медичним персоналом. В наслідок системної роботи місцевої влади Харківщини по запобіганню та припиненню епідемій, на початку ХХ ст. вдалося різко знизити смертність від віспи, чуми, холери, тифу, швидко локалізувати та припиняти їх спалахи. Разом з тим місцевій владі не вдалося налагодити активну протиепідемічну просвітницьку та роз'яснювальну роботу серед населення, змінити санітарні умови життя та праці його значних верств, приборкати такі соціальні епідемічні хвороби, як дифтерит та сифіліс.

Але ці недоліки в роботі місцевої влади губернії по запобіганню та припиненню епідемічних захворювань мали соціально-політичні чинники, що виходили за межі повноважень місцевих органів влади Харківщини.

По-сьоме, плідна робота місцевих органів влади губернії по упередженню та припиненню епізоотій вже у 90-х рр. ХІХ ст. дозволила майже повністю припинити на Харківщині найбільш тяжкі масові хвороби худоби. Впроваджені місцевою владою збори з гуртів, що проходили крізь губернію, створили

можливість акумулювати значні кошти на протиепізоотичні заходи. Це, насамперед, дозволило виплачувати реальні компенсації за забиття вражених тварин як великим власникам, так і селянам. В свою чергу, такі сплати до мінімуму звели випадки приховування та продажу хворих тварин, здирання та продаж шкір з палої худоби. Місцева влада забезпечила такий запобіжний захід, як постійний ветеринарно-поліцейський контроль прогонних гуртів, ярмарків худоби, різноманітної тваринної продукції, що ввозилась до Харківщини, скотомогильників. В разі виникнення епізоотій на кордонах губернії, місцева влада застосовувала стражників з місцевого населення та поліцейську карантинну варту, дезінфекцію вражених приміщень для худоби.

Одним з найефективніших запобіжних заходів проти таких тяжких епізоотій, як сибірська виразка або бацилярна рожа, стала вакцинація. Будівництво владою бактеріологічної ветеринарної станції дало можливість повністю забезпечити губернію необхідними вакцинами та зробити вакцинацію основним запобіжним заходом, безкоштовним для селян. У найбільших селах влада відкрила ветеринарні фельдшерські пункти. Поступово влада вирішувала і гостру проблему нестачі ветеринарних лікарів, забезпечила покращення навчання ветеринарних фельдшерів, але цей процес суттєво гальмувала мобілізація ветеринарного персоналу під час війн. Підсумком роботи місцевої влади Харківщини по запобіганню та припиненню епізоотій стала практично повна ліквідація на початку XX ст. найбільш небезпечної масової хвороби рогатої худоби – чуми. Інші небезпечні епізоотії – сибірська виразка, ящур, сап, бацилярна рожа виявляли себе спорадичними спалахами, які місцева влада швидко локалізувала та припиняла.

Основними наслідками роботи місцевих органів влади Харківської губернії по запобіганню стихійних лих та ліквідації їх наслідків у другій половині XIX – на початку XX ст. стали зниження смертності, покращення здоров'я та добробуту населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської області)

1. Держархів Харківської області

Ф. 3 Канцелярія Харківського губернатора (1797–1917 рр.)

оп. 161.

Спр. 88. Об исправлении пожарных инструментов и покупке пожарных лошадей по Сумам, 24 января 1850 г. – 21 августа 1851 г., 43 арк.

2. Держархів Харківської області

Ф. 3 Канцелярія Харківського губернатора (1797–1917 рр.)

оп. 165.

Спр. 32. О покупке разных вещей на пожарный двор в Изюме. 8 января – 5 ноября 1851 г., 83 арк.

3. Держархів Харківської області

Ф. 3 Канцелярія Харківського губернатора (1797–1917 рр.)

оп. 165.

Спр. 81. О мерах к отвращению недостатков воды во время пожаров, 24 февраля – 14 мая 1851 г., 36 арк.

4. Держархів Харківської області

Ф. 3 Канцелярія Харківського губернатора (1797–1917 рр.)

оп. 173.

Спр. 78а. О высадке деревьев за заборами между домов жителей г. Харькова для красоты города и безопасности строения от пожаров, 4 апреля 1853 – 14 апреля 1854 г., 55 арк.

5. Держархів Харківської області

Ф. 3 Канцелярія Харківського губернатора (1797–1917)

оп. 173.

Спр. 205. О найме помещения для Краснокутского полицейского управления и пожарной команды у Чаговцовой, 24 августа – 9 сентября 1853 г., 47 арк.

6. Держархів Харківської області

Ф. 3 Канцелярія Харківського губернатора (1797–1917 рр.)

оп. 185.

Спр. 67. Об укомплектовании полицейских и пожарных команд в городах Харьковской губернии, 30 января – 15 февраля 1856 г., 41 арк.

7. Держархів Харківської області

Ф. 3 Канцелярія Харківського губернатора (1797–1917 рр.)

оп. 201.

Спр. 105. О доставлении губернатору некоторых сведений по случаю назначения его в Харьковской губернии, 27 ноября 1860 г. – 5 марта 1861 г., 121 арк.

8. Держархів Харківської області

Ф. 3 Канцелярія Харківського губернатора (1797–1917 рр.)

оп. 206.

Спр. 45. Об обозрении майором Богдановичем пожарной части в городах Харьковской губернии, 6 апреля – 14 июня 1861 г., 32 арк.

9. Держархів Харківської області

Ф. 3 Канцелярія Харківського губернатора (1797–1917 рр.)

оп. 236.

Спр. 83. Относительно увеличения средств на содержание пожарных команд, 14 февраля 1869 г. – 14 апреля 1872 г., 48 арк.

10. Держархів Харківської області

Ф. 3 Канцелярія Харківського губернатора (1797–1917 рр.)

оп. 285.

Спр. 342. О пожарных организациях в г. Харькове и уездах Харьковской губернии, 29 октября 1912 г. – 21 января 1913 г., 61 арк.

11. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 1.

Спр. 519. О воспрещении складки кож на Конной площади, 1850 г., 26 арк.

12. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 1.

Спр. 1434. О ветеринаром надзоре частных боен, 1861 г., 18 арк.

13. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 11.

Спр. 425. О появлении натуральной оспы в уездах Харьковской губернии, 22 марта – 25 апреля 1866 г., 198 арк.

14. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 11.

Спр. 457. О занятии харьковских мясников убоим скота по домам, 18 марта – 17 ноября 1865 г., 27 арк.

15. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 11.

Спр. 546. О появлении болезни холеры в Лебединском уезде, 1866 г., 41 арк.

16. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 12.

Спр. 588. О привитии детям предохранительной оспы, 1866 г., 338 арк.

17. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 12.

Спр. 751а. Переписка по поводу издержек на прекращение эпидемии холеры, 20 июня – 26 ноября 1866 г., 115 арк.

18. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 13.

Спр. 392. О мерах против сифилиса, 20 февраля – 28 августа 1867 г., 129 арк.

19. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 13.

Спр. 396. О мерах к улучшению местных гигиенических условий для общественного здоровья в г. Харькове, апрель 1867 г. – май 1868 г., 185 арк.

20. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 13.

Спр. 407. О награждении оспопрививателей за успешное оспопрививание, февраль – март 1867 г., 311 арк.

21. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 13.

Спр. 708. О бациллярной роже на свиньях, 1898–1902 гг., 96 арк.

22. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 25.

Спр. 17. О предоставлении врачами сведений о натуральной оспе, 8 февраля – 31 декабря 1869 г., 71 арк.

23. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 25.

Спр. 199. О принятии мер к предупреждению холерной эпидемии, 1870 г., 211 арк.

24. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 25.

Спр. 208. О доставлении сведений о холерных больных, 1870–1872 гг., 217 арк.

25. Держархів Харківської області

- Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)
оп. 31.
- Спр. 94. Об устранении недостатков, существующих в лющественных скотобойнях. 5 апреля 1871 г. – 4 января 1872 г., 26 арк.
26. Держархів Харківської області
- Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)
оп. 40.
- Спр. 6. О чуме на рогатом скоте, 1886 г. 95 арк.
27. Держархів Харківської області
- Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)
оп. 40.
- Спр. 20. О принятии мер против распространения сифилиса между низшими чинами полков, расположенных в г. Харькове, 3 января – 24 апреля 1873 г., 72 арк.
28. Держархів Харківської області
- Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)
оп. 46.
- Спр. 60. О принятии мер к прекращению развития сифилиса между нижними чинами войск, квартируемых в Харькове, 13 марта – 29 марта 1876 г., 41 арк.
29. Держархів Харківської області
- Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)
оп. 51.
- Спр. 14. Циркулярное распоряжение правительства и начальства, подлежащее к руководству и исполнению, 24 января 1877 г. – 24 января 1878 г., 32 арк.
30. Держархів Харківської області
- Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)
оп. 53.
- Спр. 30. О мерах по предупреждению эпизоотий, 1877 г., 92 арк.
31. Держархів Харківської області
- Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 57.

Спр. 33. О санитарных мерах против холеры, 10–13 января 1879 г., 43 арк.

32. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 59.

Спр. 1004. О мерах к недопущению холеры, 1879 г., 118 арк.

33. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 59.

Спр. 1031. О мерах к предупреждению чумы на людях в г. Харькове по поводу появления ея в Астраханской губернии, 13 января – 4 августа 1879 г., 219 арк.

34. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 67.

Спр. 68. Об осмотре врачами мясных, рыбных и овощных товаров, продаваемых в Харькове, а также об осмотре скотобоен, находящихся в Харькове и уезде, 24 мая 1880 г. – 30 декабря 1881 г., 73 арк.

35. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 67.

Спр. 193. О разрешении вопроса о том, как должны поступать земские ветеринары с гуртами рогатого скота, в которых окажутся больные животные и даже павшие от чумы, 3 октября 1880 г. – 1 марта 1883 г., 50 арк.

36. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)

оп. 75.

Спр. 81. О разрешении некоторых вопросов о ветеринарных осмотрах рогатого скота, поступающего на продовольствие местных жителей и особо отправляемого по железным дорогам, 21 апреля – 29 мая 1881 г., 50 арк.

37. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)
оп. 90.

Спр. 30. О принятии мер против распространения заразных болезней между пассажирами железных дорог, 11 февраля – 27 июля 1884 г., 40 арк.

38. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)
оп. 90.

Спр. 39. О мероприятиях против распространения оспенных эпидемий в губернии, 16 февраля – 31 декабря 1884 г., 117 арк.

39. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)
оп. 99.

Спр. 157. О взаимном страховании скота, 10 июня 1886 г. – 18 марта 1887 г., 142 арк.

40. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)
оп. 104.

Спр. 185. Об осмотре в Харькове и уезде скотобоен, 7 сентября 1887 г. – 3 января 1888 г., 41 арк.

41. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)
оп. 139.

Спр. 1560. О принятии мер к приведению в надлежащий вид скотских кладбищ в районе лагерного распоряжения войск 10 армейского корпуса, 18 июля – 12 октября 1902 г., 141 арк.

42. Держархів Харківської області

Ф.4 Лікарське відділення Харківського губернського правління (1797–1918 рр.)
оп. 149.

Спр. 611. Об учреждении санитарных комиссий, 1903 г., 68 арк.

43. Держархів Харківської області

Ф. 12 Харківська лікарська управа (1840–1865 рр.)

оп. 1.

Спр. 519. По предписанию генерал-губернатора Кокошкина по предмету назначения площади для складки привозимых на ярмарки бычьих и овечьих кож, 1850 г., 36 арк.

44. Держархів Харківської області

Ф. 12 Харківська лікарська управа (1840–1865 рр.)

оп. 1.

Спр. 988. Указы и предписания к руководству, 1855 г., 32 арк.

45. Держархів Харківської області

Ф. 12 Харківська лікарська управа (1840–1865 рр.)

оп. 1.

Спр. 1014. О припечатывании в губернских ведомостях описания производимых в клинике здешнего университета операций и статьи о лечении холеры, 1855 г., 25 арк.

46. Держархів Харківської області

Ф. 12 Харківська лікарська управа (1840–1865 рр.)

оп. 1.

Спр. 1434. Об освидетельствовании на бойнях прогоняемого рогатого скота и овец, 1860 г., 47 арк.

47. Держархів Харківської області

Ф. 12 Харківська лікарська управа (1840–1865 рр.)

оп. 1.

Спр. 1441. Об улучшении оспопрививания в уездах губернии, 1850 г., 116 арк.

48. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 867. О мерах против пожаров, 1881–1884 гг., 218 арк.

49. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 1012. По управлению пожарной командой, 1883 г., 86 арк.

50. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 1034. О строительстве пожарной части, 1883 г., 77 арк.

51. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 1057. О мерах предосторожности против пожаров в гостинных дворах и рядах, 1883–1884 гг., 79 арк.

52. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 1101. По управлению пожарной командой, 1884 г., 86 арк.

53. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 1212. По управлению пожарной команды, 1885 г., 153 арк.

54. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 2291. О пособии погорельцам села Пересечного, 1897 г., 48 арк.

55. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 3146. Об устройстве инвалидного дома для призрения воинов с отделением для пожарных служителей, пострадавших на пожарах и привлечении страховых обществ к участию в расходах города на содержание пожарной команды, 1906–1910 гг., 79 арк.

56. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 2.

Спр. 485. Об устройстве общественной пожарной команды в г. Харькове, 25 августа 1879 г., 128 арк.

57. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 2.

Спр. 1110. По управлению пожарной командой 1888 г., 112 арк.

58. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 3.

Спр. 31а. Об учреждении Пожарного комитета, 1867 г., 79 арк.

59. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 3.

Спр. 271б. О содержании пожарной команды, и обозы, 1889 г., 68 арк.

60. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 3.

Спр. 313. О содержании пожарной команды г. Харькова, 1890 г., 185 арк.

61. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 3.

Спр. 502. Об учреждении Пожарного комитета, 1893 г., 206 арк.

62. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 3.

Спр. 756. О содержании пожарных частей, 1896 г., 189 арк.

63. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 3.

Спр. 1141. Пожарный комитет, 1900 г., 218 арк.

64. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 3.

Спр. 1228. Пожарный комитет, 1901 г., 139 арк.

65. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 3.

Спр. 1318. Пожарный комитет, 1902 г., 176 арк.

66. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 3.

Спр. 1394. Пожарный комитет, 1903 г., 188 арк.

67. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 3.

Спр. 1587. Протоколы пожарной комиссии, 1905–1906 гг., 59 арк.

68. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 3.

Спр. 1682. Краткий обзор деятельности Харьковского городского Пожарного комитета за 1915 г., 236 арк.

69. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 4.

Спр. 1992. О пожарной сигнализации, 1914 г., 12 арк.

70. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 7.

Спр. 1587. О хозяйственном заведовании пожарным обозом, 1904 г., 133 арк.

71. Держархів Харківської області

Ф. 45 Харківська міська управа (1871–1919 рр.)

оп. 14.

Спр. 2. Ревизия пожарных команд, 1909–1913 гг., 67 арк.

72. Держархів Харківської області

Ф. 52 Управління поліцмейстера м. Харкова (1837–1917 рр.)

оп. 1.

Спр. 44. Указы Харьковского губернского правления полицейскому управлению, 1865 г., 162 арк.

73. Держархів Харківської області

Ф. 52 Управління поліцмейстера м. Харкова (1837–1917 рр.)

оп. 1.

Спр. 126. Приказы харьковского полицмейстера, 1873 г., 238 арк.

74. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 23. Об освидетельствовании гуртов рогатого скота, 1869 г., 182 арк.

75. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 1337. О земском от огня страховании, 1871 г., 61 арк.

76. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 1370. О земском страховании имущества, 21 сентября 1868 г. – 21 сентября 1869 г., 252 арк.

77. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 1487. Циркуляры Харьковской губернской земской управы агентам земского страхования, 24 марта 1901 г. – 20 декабря 1905 г., 99 арк.

78. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 2101а. Обязательные постановления, изданные уездными земствами с 1894 г. по борьбе с инфекционными заболеваниями населения, 16 марта – 1 мая 1898 г., 181 арк.

79. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 2158. О санитарно-исполнительных комиссиях по пресечению холеры, 24 января – 25 июля 1905 г., 178 арк.

80. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 2159. Отчеты о деятельности врачебно-наблюдательных и лечебно-продовольственных пунктов по борьбе с холерой. Том 1, 7 апреля – 20 декабря 1905 г., 125 арк.

81. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 2165. Переписка с Волчанской земской управой о распространении инфекционных заболеваний в уезде, 18 января – 3 октября 1905 г., 173 арк.

82. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 2232. Об организации земством химико-бактериологических лабораторий в Харьковской губернии, их оборудовании и личном составе сотрудников, 18 ноября 1910 г. – 23 декабря 1911 г., 175 арк.

83. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 2237. Об обустройстве абиссинских колодцев и улучшении водоснабжения, 1 ноября 1911 г. – 2 декабря 1912 г., 61 арк.

84. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 2314. О мерах против повальных болезней на рогатом скоте, 2 сентября – 28 ноября 1902 г., 71 арк.

85. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 2330. О профилактике и борьбе с заразными болезнями домашних животных, 7 апреля 1903 г. – 10 марта 1905 г., 42 арк.

86. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 1.

Спр. 2365. О постройке Харьковской земской бактериологической станции, 28 января 1909 г. – декабрь 1910 г., 116 арк.

87. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 3.

Спр. 279. О пресечении знахарства, 18 января 1896 г. – 1899 г., 131 арк.

88. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 11.

Спр. 457. О надзоре за мясными припасами, 1862–1866 гг., 25 арк.

89. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 12.

Спр. 415. О мерах против сибирской язвы, 1899 г., 73 арк.

90. Держархів Харківської області

Ф. 304 Харківське губернське правління (1865–1919 рр.)

оп. 149.

Спр. 1073. Об инспектировании мясных лавок, 1 марта 1867 г. – 1870 г., 32 арк.

Опубліковані джерела

91. Ветеринарное дело. – СПб., 1883–1891.

92. Ветеринарный вестник: Журнал научной и практической зооотрии. – Харьков, 1882–1895.

93. Взаимное земское страхование в Харьковской губернии с 1903 по 1914 г. / Харьковская губернская земская управа. Страховой отдел. – Харьков : Тип. Бенгеса, 1916. – 168 с.

94. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Паровая тип. и лит. Зильберберга, 1897. – 541 с.

95. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Печатное дело», 1898. – 731 с.

96. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Печатное дело», 1899. – 777 с.

97. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Печатное дело», 1900. – 750 с.

98. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Печатное дело», 1901. – 472 с.

99. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Печатное дело», 1902. – 797 с.

100. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Печатное дело», 1903. – 828 с.
101. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Печатное дело», 1904. – 346 с.
102. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Печатное дело», 1905. – 1016 с.
103. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Печатное дело», 1906. – 1021 с.
104. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Печатное дело», 1907. – 973 с.
105. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Печатное дело», 1908. – 730 с.
106. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Печатное дело», 1909. – 815 с.
107. Годовой отчет Харьковской губернской земской управы о взаимном земском страховании от огня (за 1867–1868 гг.) / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гинзбурга, б. г. – 18 с.
108. Доклад 1906 г. По ветеринарному отделу / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатное дело, 1906. – 49 с.
109. Доклад 1906 г. По санитарному отделу / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатное дело, 1906. – 32 с.
110. Доклад 1907 г. По ветеринарному бюро / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Петрова, 1907. – 30 с.
111. Доклад 1909 г. По ветеринарному отделу / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатное дело, 1909. – 57 с.
112. Доклад 1909 г. По отделу народного здравия / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатное дело, 1909. – 31 с.
113. Доклад 1910 г. По отделу народного здравия / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатное дело, 1910. – 150 с.

114. Доклад 1911 г. По ветеринарному отделу / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатное дело, 1911. – 27 с.
115. Доклад 1911 г. По отделу народного здравия / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатное дело, 1911. – 49 с.
116. Доклад 1912 г. По ветеринарному отделу / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатное дело, 1912. – 53 с.
117. Доклад 1912 г. По отделу народного здравия / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатное дело, 1912. – 60 с.
118. Доклад 1913 г. По ветеринарному отделу / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатное дело, 1913. – 16 с.
119. Доклад губернскому земскому собранию 1875 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Университетская тип., 1875. – 17 с.
120. Доклад губернскому земскому собранию 1876 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Университетская тип., 1876. – 22 с.
121. Доклад губернскому земскому собранию 1877 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Университетская тип., 1877. – 15 с.
122. Доклад губернскому земскому собранию 1878 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Университетская тип., 1878. – 16 с.
123. Доклад губернскому земскому собранию 1879 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Варшавчика, 1879. – 62 с.
124. Доклад губернскому земскому собранию 1880 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Варшавчика, 1880. – 9 с.

125. Доклад губернскому земскому собранию 1881 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Университетская тип., 1881. – 39 с.
126. Доклад губернскому земскому собранию 1883 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Университетская тип., 1883. – 21 с.
127. Доклад о ветеринарной организации в Харьковской губернии: С приложением стенографического отчета прений по поводу этого доклада. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1902. – 70 с.
128. Доклад страхового отдела Харьковской губернской земской управы III съезду агентов земского страхования и представителей земств Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. и лит. Зильберберга, 1905. – 102 с.
129. Доклад страхового управления губернской земской управы съезду агентов земского страхования и представителей земств 1902 г. по вопросу об изменении тарифа премии и размеров риска страхования от огня недвижимых имуществ / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1902. – 79 с.
130. Доклад Харьковской губернской земской управы «По отделу народного здоровья и обзор эпидемий» / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Петрова, 1908. – 156 с.
131. Доклад Харьковской губернской земской управы LX очередному губернскому земскому собранию. По санитарному отделу / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатное дело, 1905. – 62 с.
132. Доклад Харьковской губернской земской управы XXIII очередному губернскому земскому собранию 1887 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Университетская тип., 1887. – 35 с.
133. Доклад Харьковской губернской земской управы XXXVI очередному губернскому земскому собранию 1900 г. «О черепичном заводе» / Харьковская

губернская земская управа. – Харьков : Тип. «Печатное дело Гагарина», 1900. – 41 с.

134. Доклад Харьковской губернской земской управы XXXVI очередному губернскому земскому собранию. По страховому отделу. Об операциях по продаже и выдаче в ссуду кровельных материалов / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. газеты «Харьковский листок», 1901. – 30 с.

135. Доклад Харьковской губернской земской управы XXXVII очередному губернскому земскому собранию 1901 г. По санитарному делу. Для борьбы с сапом / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1901. – 9 с.

136. Доклад Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию 1894 г. «По взаимному земскому страхованию от огня» / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1894. – 91 с.

137. Доклад Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию 1895 г. «О причинах, влияющих на увеличение пожаров в разных местностях Харьковской губернии» / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1895. – 265 с.

138. Доклад Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию 1889 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Университетская тип., 1889. – 143 с.

139. Доклад Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию 1890 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1889. – 54 с.

140. Доклад Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию 1891 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1891. – 109 с.

141. Доклад Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию 1892 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1892. – 109 с.

142. Доклад Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию 1893 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1893. – 72 с.

143. Доклад Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию 1894 г. По взаимному земскому страхованию / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1894. – 124 с.

144. Доклад Харьковской губернской земской управы чрезвычайному губернскому земскому собранию 25 сентября 1887 г. «О мерах к предупреждению и пресечению чумы на рогатом скоте согласно закону 3 июня 1879 г.» / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. губернского правления, 1887. – 97 с.

145. Доклад Харьковской губернской земской управы Чрезвычайному губернскому земскому собранию 15 сентября 1893 г. «О мерах против чумной эпизоотии» / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1893. – 23 с.

146. Доклад Харьковской губернской земской управы экстренному губернскому земскому собранию 10 июля 1892 г. «Об ассигновании кредита на меры прекращения могущей появиться в пределах Харьковской губернии холерной эпидемии» / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1892. – 22 с.

147. Доклады 1895 г. По взаимному земскому страхованию от огня / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1895. – 53 с.

148. Доклады 1895 г. По отделам ветеринарному и попечительскому / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1895. – 42 с.

149. Доклады 1896 г. По отделам попечительскому и ветеринарному / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1896. – 88 с.

150. Доклады 1896 г. По страховому отделу / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1896. – 62 с.
151. Доклады 1897 г. По взаимному земскому страхованию от огня / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1897. – 153 с.
152. Доклады 1897 г. По отделам попечительскому и ветеринарному / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1897. – 92 с.
153. Доклады 1898 г. По взаимному земскому страхованию от огня / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1898. – 162 с.
154. Доклады 1901 г. очередному губернскому земскому собранию 1901 г. По ветеринарной части / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1901. – 28 с.
155. Доклады XXXVI губернскому земскому собранию. По попечительскому и ветеринарному отделу / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1900. – 198 с.
156. Доклады XXXVI губернскому земскому собранию. По санитарному бюро / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1900. – 167 с.
157. Доклады ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы очередному губернскому земскому собранию 1889 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. Гордона, 1890. – 37 с.
158. Доклады ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы очередному губернскому земскому собранию 1890 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1890. – 40 с.
159. Доклады ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы очередному губернскому земскому собранию 1891 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1891. – 73 с.

160. Доклады ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы очередному губернскому земскому собранию 1892 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1892. – 89 с.
161. Доклады ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы очередному губернскому земскому собранию 1893 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1893. – 34 с.
162. Доклады врачей-делегатов о состоянии земской медицины в уездах Харьковской губернии и отчетов по эпидемии за 1899 и 1900 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Печатное дело», 1902. – 313 с.
163. Доклады и краткий очерк деятельности ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы / Харьковская губернская земская управа. Ветеринарное бюро. – Харьков : Тип.-лит. Гордона, 1888. – 118 с.
164. Журналы заседаний земской зоотехнической комиссии и комиссии по коневодству / Харьковская губернская земская управа. Экономический отдел. – Харьков : Тип. «Печатня Яковлева», 1912. – 125 с.
165. Краткий обзор деятельности Харьковского губернского земства с 1867 г. и его значение в пожарно-страховом деле / Харьковская губернская земская управа. Страховой отдел. – Харьков : Товарищество «Печатня Яковлева», 1918. – 66 с.
166. Материалы для статистическо-экономического описания Харьковского уезда / Харьковское уездное земство. – Харьков : Тип. уездного правления, 1884. – 283 с.
167. Медицинский отчет по Харьковской губернской земской больнице и связанными с ней учреждениями (за 1909 год) / Харьковская губернская земская больница. – Харьков : Тип. и лит. Зильберберга, 1910. – 358 с.
168. Медицинский отчет по Харьковской губернской земской больнице и связанными с ней учреждениями (за 1914 год) / Харьковская губернская земская больница. – Харьков : Тип. и лит. Зильберберга, 1916. – 25 с.
169. Население России за 100 лет (1897–1997 гг.) : статистический сборник Госкомстата России. – М. : Московский издательский дом, 1998. – 222 с.

170. Обзор главнейших эпидемических заболеваний в Харьковской губернии за 1903 г. / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1905. – 161 с.
171. Обзор главнейших эпидемических заболеваний в Харьковской губернии за 1904 г. / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1906. – 128 с.
172. Обзор главнейших эпидемических заболеваний в Харьковской губернии за 1905 г. / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1907. – 154 с.
173. Обзор главнейших эпидемических заболеваний в Харьковской губернии за 1907 г. / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1909. – 190 с.
174. Обзор главнейших эпидемических заболеваний в Харьковской губернии за 1908 г. / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1910. – 153 с.
175. Обзор главнейших эпидемических заболеваний в Харьковской губернии за 1909 г. / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1911. – 131 с.
176. Обзор главнейших эпидемических заболеваний в Харьковской губернии за 1910 г. / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1912. – 169 с.
177. Обзор главнейших эпидемических заболеваний в Харьковской губернии за 1912 г. / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1914. – 142 с.
178. Обзор главнейших эпидемических заболеваний в Харьковской губернии за 1913 г. / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1915. – 167 с.
179. Обзор главнейших эпидемических заболеваний в Харьковской губернии за 1914 г. / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Печатня Яковлева, 1916. – 158 с.

180. Общий обзор почтовой деятельности в Российской Империи. Статистика пожаров в Российской Империи в 1860–1869 гг. // Статистический временник: Серия 2. – Вып. 5. – СПб., 1872. – С. 112–193.
181. Общий очерк противо-холерных мероприятий Харьковского земства / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатное дело, 1906. – 183 с.
182. Обязательные постановления о мерах предупреждения и прекращения заразных болезней домашних животных в Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. Ветеринарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1912. – 67 с.
183. Обязательные постановления о мерах предупреждения и прекращения заразных болезней домашних животных в Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. и лит. Зильберберга, 1899. – 39 с.
184. Обязательные постановления по строительной части для жителей города Харькова и Правила для исходотайствования разрешения на строительные работы: с приложениями 25 листов чертежей / Харьковская городская управа. Техническое отделение. – Харьков : Тип. «Утро» Фимганга и Шепыелевича, 1916. – 40 с.
185. Отчет ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы за 1888 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1889. – 41 с.
186. Отчет ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы за 1890 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1891. – 36 с.
187. Отчет ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы за 1891 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1892. – 38 с.
188. Отчет ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы за 1892 год / Харьковская губернская земская управа / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1893. – 42 с.

189. Отчет ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы за 1893 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1894. – 112 с.
190. Отчет ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы за 1894 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1895. – 52 с.
191. Отчет ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы за 1895 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1896. – 36 с.
192. Отчет ветеринарного отдела Харьковской губернской земской управы за 1897 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1898. – 43 с.
193. Отчет о бактериологической станции за 1913 г. / Харьковская губернская земская управа. Ветеринарное бюро. – Харьков : Товарищество «Печатня Яковлева», 1915. – 5 с.
194. Отчет о ветеринарно-санитарном состоянии Харьковской губернии (за 1913 г.) / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатня Яковлева, 1914. – 107 с.
195. Отчет о ветеринарно-санитарном состоянии Харьковской губернии (за 1915 г.) / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Печатня Яковлева, 1916. – 90 с.
196. Отчет о деятельности Харьковского Пожарного комитета и команды / Харьковское городское общественное управление. – Харьков : Тип. «Печатное искусство», 1912. – 67 с.
197. Отчет Страхового отдела Харьковской губернской земской управы по взаимному земскому от огня страхованию за 1888 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1889. – 27 с.
198. Отчет Страхового отдела Харьковской губернской земской управы по взаимному земскому от огня страхованию за 1890 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1891. – 27 с.

199. Отчет Страхового отдела Харьковской губернской земской управы по взаимному земскому от огня страхованию за 1891 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1892. – 23 с.
200. Отчет Страхового отдела Харьковской губернской земской управы по взаимному земскому от огня страхованию за 1892 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1893. – 37 с.
201. Отчет Страхового отдела Харьковской губернской земской управы по взаимному земскому от огня страхованию за 1893 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1894. – 29 с.
202. Отчет Страхового отдела Харьковской губернской земской управы по взаимному земскому от огня страхованию за 1894 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1895. – 54 с.
203. Отчет Страхового отдела Харьковской губернской земской управы по взаимному земскому от огня страхованию за 1895 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1896. – 47 с.
204. Отчет Страхового отдела Харьковской губернской земской управы по взаимному земскому от огня страхованию за 1897 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Гордона, 1898. – 53 с.
205. Отчет Харьковской городской пожарной команды (за 1915 г.) / Харьковская городская управа. – Харьков : Просвещение, 1916. – 96 с.
206. Отчеты санитарных врачей и санитарно-бактериологических лабораторий в Харьковской губернии: Приложение к врачебной хронике (за 1912 г.) / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1914. – 202 с.
207. Пожарное дело : [научно-популярный журнал]. – СПб., 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914.
208. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649–1825. – СПб. : Тип. Второго Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – Т. 35. 1818 г.– 672 с.; Т. 37. 1820–1821 гг. –983 с.

209. Правила канализирования отдельных владений г. Харькова и пользования городской канализацией / Харьковская городская управа. – Харьков : Тип.-лит. «Художественный труд», 1914. – 20 с.
210. Практическая медицина : [ежемесячный журнал]. – СПб., 1885–1916.
211. Практический врач : еженедельная газета, посвященная научным и бытовым интересам врачей-практиков. – СПб., 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909.
212. Проект Положения об устройстве Общественной пожарной части в Харькове / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1878. – 18 с.
213. Санитарная организация Харьковской губернии в 1904–1911 гг. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1912. – 180 с.
214. Сборник статистическо-экономических и оценочных сведений по Богодуховскому уезду Харьковской губернии / Богодуховское уездное земство. – Харьков : Тип. уездного правления, 1886. – 418 с.
215. Свод законов Российской империи – СПб. : Официальное издание кодификационного отдела при Государственном совете Российской империи, 1893. – Т. 13. Врачебный устав. – 637 с.
216. Свод законов Российской империи : в 34 т. – СПб. : Тип. Второго Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857– . – Т. 12. Ч. 1. Уставы путей сообщения, почтовый, телеграфный, строительные и пожарные. – 1857. – 664 с.
217. Свод законов Российской империи дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909, 1910 гг. и позднейшим узаконением 1911 и 1912 гг. / [сост. Н. Е. Озерецковский, П. С. Цыпкин; под ред. А. А. Добровольского] : в 4 кн. – СПб. : Изд. юридического книжного магазина И. И. Зубкова под фирмою «Законоведение», 1913. – [2-е изд.]. – Кн. 1. Т. 1–4. – 2774 с.; Кн. 2. Т. 5–9. – 2755 с.; Кн. 4. Т. 14–16. – 1594 с.
218. Статистика пожаров в Российской Империи за 1895–1910 гг. Ч. 1, 2. – СПб. : ЦСК МВД, 1912. – 390 с.

219. Статистические сведения о пожарах в России в 1870–1874 гг. и за 15 лет (1860–1874) // Статистический временник : Серия 2. – Вып. 19. – СПб. : 1882. – С. 92–136.
220. Текущая статистика. Статистический ежегодник. 1908 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тов-во "Печатня Яковлева", 1909. – 234 с.
221. Текущая статистика. Статистический ежегодник. 1909 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Товарищество "Печатня Яковлева", 1910. – 236 с.
222. Текущая статистика. Статистический ежегодник. 1910 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Товарищество "Печатня Яковлева", 1911. – 346 с.
223. Текущая статистика. Статистический ежегодник. 1911 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Товарищество "Печатня Яковлева", 1912. – 103 с.
224. Текущая статистика. Статистический ежегодник. 1912 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Товарищество "Печатня Яковлева", 1913. – 329 с.
225. Текущая статистика. Статистический ежегодник. 1913 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Товарищество "Печатня Яковлева", 1914. – 179 с.
226. Текущая статистика. Статистический ежегодник. 1914 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Товарищество "Печатня Яковлева", 1915. – 88 с.
227. Текущая статистика. Статистический ежегодник. 1915 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Товарищество "Печатня Яковлева", 1916. – 96 с.
228. Текущая статистика. Статистический ежегодник. 1916 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Товарищество "Печатня Яковлева", 1917. – 120 с.

229. Текущая статистика. Статистический ежегодник. 1917 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Товарищество "Печатня Яковлева", 1918. – 125 с.
230. Труды врачебного совета Харьковского уездного земства (за 1910 г.). – Харьков : Печатня Яковлева, 1911. – 259 с.
231. Труды врачебного совета Харьковского уездного земства (за 1912 г.). – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1913. – 127 с.
232. Труды Областного съезда 5 февраля 1881 г. в Харькове «О мерах против дифтерийных эпидемий» / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. Варшавчика, 1881. – 329 с.
233. Труды совещания ветеринарных врачей при губернской управе 11–15 сентября 1906 г. / Харьковская губернская земская управа. Ветеринарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1906. – 123 с.
234. Труды совещания ветеринарных врачей при губернской управе 24–27 июля 1908 г. / Харьковская губернская земская управа. Ветеринарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1908. – 108 с.
235. Труды совещания ветеринарных врачей при губернской управе 24–27 октября 1905 г. / Харьковская губернская земская управа. Ветеринарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1905. – 54 с.
236. Труды совещания ветеринарных врачей при губернской управе 26 февраля – 1 марта 1907 г. / Харьковская губернская земская управа. Ветеринарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1907. – 83 с.
237. Труды совещания ветеринарных врачей при губернской управе 3–5 ноября 1911 г. / Харьковская губернская земская управа. Ветеринарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1911. – 56 с.
238. Труды совещания ветеринарных врачей при губернской управе 6–8 ноября 1912 г. / Харьковская губернская земская управа. Ветеринарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1912. – 96 с.

239. Труды совещания ветеринарных врачей при губернской управе 6–8 октября 1910 г. / Харьковская губернская земская управа. Ветеринарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1910. – 63 с.
240. Финансовый отчет эксплуатации канализации за первые пять месяцев (август – декабрь 1914 г.) и городского ассенизационного обоза за 1914 г. / Харьковская городская управа. – Харьков : Тип. Коваленко, 1916. – 52 с.
241. Харьковская губерния. Волчанский уезд: Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельскохозяйственно-статистическом отношении / [сост. Клинген И.]. – Харьков : Тип. окружного штаба, 1882. – 378 с.
242. Харьковская губерния. Список населенных мест по сведениям 1864 г. / [обработано Н. Штиглицом]. – СПб. : ЦСК МВД, 1869. – 210 с.
243. Харьковская губернская комиссия по обезвреживанию сточных вод сахарных и паточно-винокуренных заводов. – Харьков : Тип. Счастни, 1881. – 201 с.
244. Харьковские губернские ведомости : [приложение к журналу «Харьковские губернские ведомости»]. – Харьков, 1873–1916.
245. Харьковские губернские ведомости. – Харьков, 1855. – № 1–52; 1856. – № 2–51.
246. Харьковский календарь / Харьковский губернский Статистический комитет. – Харьков : Печатня Счастни, 1872. – 554 с.
247. Харьковский календарь на 1867–1913 гг. – Харьков : Тип. губернского земства, 1868–1914.
248. Харьковский листок. – Харьков, 1903, 1904, 1905.
249. Харьковский медицинский журнал : [орган Харьковского медицинского общества]. – Харьков, 1906–1917.
250. Харьковский сборник : литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» / [под. ред. В. И. Касперова]. – Харьков : Тип. губернского правления, 1889. – 354 с.
251. Холера в Харьковской губернии в 1910 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1911. – 452 с.

252. Холерная эпидемия в Валковском уезде / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1911. – 13 с.
253. Холерная эпидемия в Волчанском уезде / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1911. – 28 с.
254. Холерная эпидемия в Изюмском уезде / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1911. – 130 с.
255. Холерная эпидемия в Харьковском уезде / Харьковская губернская земская управа. Санитарное бюро. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1911. – 84 с.
256. Южный край. – Харьков, 1885–1918.

ЛІТЕРАТУРА

257. Адамова А. А. Организация общественного питания на Украине / А. А. Адамова // Профилактическая медицина. – 1928. – № 12. – С. 54–61.
258. Алиев А. Первые российские пожарные команды / А. Алиев // Пожарное дело. – 1991. – № 9. – С. 38–40.
259. Адрианов С. А. Министерство внутренних дел : исторический очерк (1802 – 1901 гг.) / С. А. Адрианов. – СПб. : Тип. МВД, 1902. – 225 с.
260. Антонюк Р. Пожежна охорона Івано-Франківська. Від минулого до сучасності : Історичний нарис / Р. Антонюк. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2004. – 158 с.
261. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1765 по 1905) : в 2 т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Харьков : Тип.-лит. Зильберберга, 1912. – Т. 2 (XIX – начало XX века) – 973 с.
262. Бакуменко О. О. Земства Російської імперії: Історіографія проблеми (II половина XIX–XX ст.) / О. О. Бакуменко. – Харків : Колорит, 2006. – 172 с.
263. Баличева Л. В. Створення, організація та діяльність системи пожежної безпеки в Україні (XIX – поч. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Лариса Вікторівна Баличева . – Харків, 2005. – 193 с.
264. Баранник П. И. Об очистке днепровской воды / П. И. Баранник // Профилактическая медицина. – 1935. – № 2. – С. 37–41.

265. Баранов М. И. Пройденный путь и перспектива / М. И. Баранов // Профилактическая медицина. – 1922. – № 1. – С. 90–97.
266. Бородин Д. Н. Поджог как одна из причин пожарных бедствий и борьба с этим преступлением / Д. Н. Бородин. – СПб. : Тип. Е. Евдокимова, 1912. – 92 с.
267. Бородин Д. Н. Пожарное дело в царствование Дома Романовых (1613–1913 гг.) / Д. Н. Бородин. – СПб. : Изд-во ИРПО, 1913. – 159 с.
268. Варадинов Н. История Министерства внутренних дел : в 3-х кн. / Н. Варадинов. – СПб. : Тип. МВД, 1858– . – Кн. 1. – 1858. – 250 с.; Кн. 2. – 1859. – 632 с.; Кн. 3. – 1862. – 604 с.
269. Васильев К. Г. История эпидемий в России / К. Г. Васильев, А. Е. Сегал. – М. : Наука, 1960. – 623 с.
270. Васильев К. Г. История санитарно-карантинного законодательства / К. Г. Васильев, Э. Ю. Гольд // Советское здравоохранение. – 1976. – № 5. – С. 46–51.
271. Ветеринарная наука в СССР к пятидесятилетию Советской власти : сб. статей / [ред. акад. проф. Я. Р. Коваленко]. – М. : Изд-во Мин. сельск. хоз-ва СССР, 1967. – 312 с.
272. Ветеринарная наука в СССР к сороковой годовщине Октября : сб. статей. – М. : Изд-во Мин. сельск. хоз-ва СССР, 1959. – 225 с.
273. Виноградов Н. А. Роль русского врача в охране здоровья народа / Н. А. Виноградов // XIV Международный конгресс по истории медицины. Рим – Салерно. – М. : Медгиз, 1954. – С. 229–241.
274. Вопросы гигиены : сб. статей. – Харьков : Изд-во Мединститута, 1958. – 217 с.
275. В память 50-летия юбилея Российского страхового от огня общества, учрежденного в 1927 г. : исторические и статистические сведения о деятельности Общества за 50 лет. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1877. – 184 с.
276. Всесоюзные научные съезды врачей и их значение для практики советского здравоохранения. – М. : Медиздат, 1962. – 328 с.
277. Глебова И. Н. Испытание огнем. Очерки истории Харьковской пожарной охраны / И. Н. Глебова. – Харьков : Прапор, 1991. – 206 с.

278. Голубев С. Г. Пожарное дело в СССР / С. Г. Голубев, Ф. Б. Зильберштейн, П. С. Савельев / [под общ. ред. Н. А. Тарасова-Агалакова]. – М. : Стройиздат, 1968. – 308 с.
279. Гончарова Е. Е. Очерки по истории биохимии на Украине Вып. 1. / Е. Е. Гончарова, Н. М. Полякова, Ц. М. Штутман. – К. : Здоров'я, 1954. – 153 с.
280. Гордин Б. Л. Пути развития гигиены питания в УССР за 40 лет / Б. Л. Гордин // Вопросы питания. – 1957. – № 6. – С. 3–8.
281. Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР / А. А. Грандо. – К. : Здоров'я, 1975. – 198 с.
282. Григорьев В. П. Практическое руководство пожарного дела / В. П. Григорьев. – СПб. : Тип. Е. Евдокимова, 1894. – 232 с.
283. Гринцер С.Г. Современное положение ветеринарного дела в России / С. Г. Гринцер. – СПб. : Тип. Е. Евдокимова, 1914. – 421 с.
284. Достижения в борьбе и инфекциями в УССР: сб. статей. – К. : Госмедиздат УССР, 1959. – 248 с.
285. Досягнення охорони з здоров'я в Український РСР (1917–1957 рр.) : зб. статей. – К. : Держмедвидав УРСР, 1958. – 626 с.
286. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР : зб. статей. – К. : Держмедвидав УРСР, 1959. – 538 с.
287. Дупленко К. Ф. Развитие здравоохранения и медицинской науки на Украине за годы социалистического строительства / К. Ф. Дупленко. – К. : Госмедиздат, 1964. – 241 с.
288. Егорычев И. В. Губернские и уездные правительственные органы охранения народного здоровья в России в XIX – начале XX века / И. В. Егорычев, Е. И. Данилишина // Здравоохранение РФ. – 2001. – № 1. – С. 48–58.
289. Ермолов А. С. Современная пожарная эпидемия в России / А. С. Ермолов. – СПб. : Тип. Стасюлевича, 1910. – 211 с.
290. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М. : Высшая школа, 1968. – 368 с.

291. Ефимов Д. И. Октябрь и здравоохранение / Д. И. Ефимов // Профилактическая медицина. – 1927. – № 12. – С. 101–110.
292. Жбанков Д. Н. Справочник по общественно-санитарным и бытовым вопросам / Д. Н. Жбанков. – М. : Тип. Мамонтова, 1910. – 340 с.
293. Заблудовский П. Е. Естествознание и медицина в России во второй половине XIX века / П. Е. Заблудовский. – М. : Медгиз, 1955. – 237 с.
294. Заблудовский П. Е. Развитие клинической медицины в России во второй половине XIX века / П. Е. Заблудовский. – М. : Медгиз, 1955. – 196 с.
295. Заблудовский П. Е. Медицина в России в период капитализма. Развитие гигиены. Вопросы общественной медицины / П. Е. Заблудовский. – М. : Медгиз, 1956. – 248 с.
296. Заблудовский П. Е. Развитие медицинской статистики. Исторический обзор / П. Е. Заблудовский. – М. : Медицина, 1964. – 279 с.
297. Зверинский В. В. Пожары в Российской Империи в 1875–1885 / В. В. Зверинский. – СПб. : ЦСК МВД, 1887. – 350 с.
298. Зверинский В. В. Пожары в Российской Империи в 1883–1887 гг. и за 28 лет / В. В. Зверинский. – СПб. : ЦСК МВД, 1889. – 368 с.
299. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины / С. Н. Игумнов. – К. : Здоров'я, 1940. – 149 с.
300. История медицины в СРСР / [ред. Б. Д. Петров]. – М. : Госмедиздат, 1964. – 641 с.
301. Історія гігієни та санітарії на Україні : бібліограф. покажчик / упоряд. О. А. Грандо, Л. Є. Межиров. – К. : Здоров'я, 1964. – 152 с.
302. Кабузан В. М. О достоверности учета населения России. (1858–1917) / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1982. – 262 с.
303. Каганович Р. Б. Из истории борьбы с туберкулезом в дореволюционной России / Р. Б. Каганович. – М. : Медгиз, 1952. – 156 с.
304. Каневский Л. О. Основные черты развития медицины в России в период капитализма (1861–1917) / Л. О. Каневский, Е. И. Лотова, Х. И. Идельчик. – М. : Медгиз, 1956. – 194 с.

305. Карпов Л. Н. Земская санитарная организация в России / Л. Н. Карпов. – Л. : Медицина, 1964. – 123 с.
306. Кротков Ф. Г. Состояние гигиенической науки, ее методы и задачи / Ф. Г. Кротков // Гигиена и санитария. – 1948. – № 9. – С. 1–6.
307. Кучер Г. Покорители огня: из истории пожарной охраны Киевщины / Г. Кучер, Л. Усатенко. – К. : Ред.-изд. отд. МВД УССР, 1969. – 132 с.
308. Ландезен фон Ф. Э. Добровольная пожарная дружина. Руководство к образованию дружин и способы тушения пожаров / Ф. Э. фон Ландезен. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1898. – 120 с.
309. Ландезен фон Ф. Э. Борьба с огнем. Руководство для устройства пожарных обществ, дружин и команд и способы тушения пожаров / Ф. Э. фон Ландезен. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1903. – 376 с.
310. Лахно Е. С. Достижения в области строительства жилых домов колхозников в УССР / Е. С. Лахно, И. П. Качинский // Объединенная научная конференция, посвященная Великой Октябрьской социалистической революции. – К. : Госмедиздат УССР, 1957. – С. 61–62.
311. Лобановская М. П. Общедоступное руководство для борьбы с огнем в местностях мало или совсем не обеспеченных правительственными средствами для означенной борьбы / М. П. Лобановская. – Житомир : Изд-во губернского земства, 1894. – 150 с.
312. Логовський І. М. Робота місцевих органів влади Харківської губернії по боротьбі з пожежами (друга половина ХІХ ст.) / І. М. Логовський // Вісник Харківського державного університету. – 1999. – № 441 : Сер. Історія. – Вип. 31. – С. 120–128.
313. Логовський І. М. Діяльність місцевих органів влади Харківської губернії по боротьбі з епідемічними захворюваннями (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. М. Логовський // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 566 : Сер. Історія. – Вип. 34. – С. 145–152.
314. Логовський І. М. Робота місцевих органів влади Харківської губернії по боротьбі з епізоотіями (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. М. Логовський

- // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2003. – Вип. 14–15. – С. 81–88.
315. Логовський І. М. Діяльність земських органів влади Харківської губернії з впровадження та розвитку на селі Харківської губернії земського взаємного страхування від вогню (друга половина XIX ст.) / І. М. Логовський // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 939 : Сер. Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. – Вип. 14. – С. 129–135.
316. Лотова Е. И. Библиография и обзор основных работ по истории гигиены и санитарии (1917–1957 гг.) / Е. И. Лотова. – М. : Медиздат, 1959. – 151 с.
317. Лотова Е. И. Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. Перове гигиеническое общество в России / Е. И. Лотова. – М. : Медгиз, 1962. – 198 с.
318. Лотова Е. И. В борьбе за здоровье рабочих: Из истории диспансеризации и социально-гигиенических исследований в СССР / Е. И. Лотова, Х. И. Идельчик, И. В. Венгорова; [под ред. Б. Д. Петрова] – М. : Медицина, 1989. – 238 с.
319. Львов А. Д. Городские пожарные команды. Опыт руководства к их устройству и отправления ими службы / А. Д. Львов. – СПб. : Городская тип., 1890. – 352 с.
320. Марзеев А. М. Борьба с паразитарными тифами на Украине / А. М. Марзеев // Профилактическая медицина. – 1922. – № 2–3. – С. 24–34.
321. Марзеев А. М. О санитарной организации / А. М. Марзеев // Профилактическая медицина. – 1927. – № 1. – С. 63–78.
322. Марзеев А. М. Из истории работы по санитарному оздоровлению Донбасса / А. М. Марзеев // Гигиена и санитария. – 1955. – № 2–3. – С. 6–10.
323. Марзеев А. М. Записки санитарного врача / А. М. Марзеев. – К. : Здоров'я, 1965. – 175 с.
324. Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине / [под ред. Д. Н. Калюжного, А. А. Грандо]. – К. : Госмедиздат УССР, 1962. – 181 с.

325. Мерков А. М. Санитарная статистика в УССР за 40 лет (1917–1957) / А. М. Мерков. – М. : Медиздат, 1957. – 317 с.
326. Микеев А. К. Добровольная пожарная охрана / А. К. Микеев. – М. : Стройиздат, 1987. – 399 с.
327. Микеев А. К. Пожар. Социальные, экономические, экологические проблемы / А. К. Микеев. – М. : Пожнаука, 1994. – 315 с.
328. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2-х т. / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 1999. – 566 с.
329. Мицкевич С. И. Записки врача-общественника, 1888–1918 / С. И. Мицкевич. – М. : Медицина, 186 с.
330. Назаров Ю. А. Бойцы огненного фронта / Ю. А. Назаров. – М. : Стройиздат, 1980. – 121 с.
331. Нехаев В. С. Огнеборцы Запорожья. Очерки истории / В. С. Нехаев, М. А. Серцов. – Запорожье : Дикое поле, 1997. – 314 с.
332. Объединенная научная сессия, посвященная 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции : тезисы докладов. – К. : Госмедиздат УССР, 1957. – 318 с.
333. Органы и войска МВД России: Краткий исторический очерк / [В. Ф. Некрасов, В. М. Титков, А.В. Борисов и др.]. – М. : Изд-во объедин. ред. МВД России, 1996. – 464 с.
334. Осипов Е. А. Русская земская медицина. Обзор развития земской медицины в России с кратким статистическим очерком страны и ее санитарного состояния / Осипов Е. А., И. В. Попов, П. И. Куркин. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1899. – 576 с.
335. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине : сб. статей. – К. : Госмедиздат, УССР, 1954. – 296 с.
336. Павловская А. Холерные годы в России / А. Павловская. – СПб. : Издание А. С. Суворина, 1893. – 397 с.

337. Первый украинский институт рабочей медицины : труды и материалы. Вып. 2 / [под. ред. Э. М. Кагана, Э. Л. Фридзель]. – Харьков : Изд-во бюро медико-санитарной статистики НКОЗ, 1925. – 218 с.
338. Первый уход за детьми и их физическое воспитание. Руководство к оспопрививанию. – Харьков : Печатное дело, 1886. – 323 с.
339. Петров Б. Д. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / Б. Д. Петров. – К. : Госмедиздат УССР, 1954. – 193 с.
340. Петров Б. Д. Очерки истории гигиены и санитарии в России (до 1861 г.) / Б. Д. Петров. – М. : Медицина, 1963. – 306 с.
341. Петров Б. Д. Противозидемическое законодательство в России / Б. Д. Петров // Микробиология, эпидемиология и иммунология. – 1995. – № 7. – С. 48–54.
342. Пікуль О. Історія пожежної справи Білої Церкви / О. Пікуль, Є. Чернецький, О. Ярмола. – Біла Церква : Буква, 1999. – 192 с.
343. Планування, забудова і благоустрій сільських населених пунктів УРСР / І. П. Качинський, Є. С. Лахно, В. І. Пальгов, З. В. Яблонська – К. : Держмедвидав УРСР, 1960. – 276 с.
344. Погожев А. В. Материалы для истории фабричной медицины в России / А. В. Погожев. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1892. – 217 с.
345. Полганов О. І. Історія пожежної охорони Кіровоградщини (1841–1997 рр.) / О. І. Полганов. – Дніпропетровськ : Дніпропетровська книжкова друкарня, 1998. – 255 с.
346. Познанский С. С. Главнейшие итоги и задачи дальнейшей борьбы за улучшение здоровья детей и подростков в УССР / С. С. Познанский. – К. : Здоров'я, 1964. – 189 с.
347. Полиция и милиция России: страницы истории / [А. М. Беда, А. В. Борисов, А. Н. Дугин и др.]. – М. : Наука, 1995. – 318 с.
348. Попович С. Пожежна охорона Львівщини (1772–1939 рр.) / С. Попович. – Львів : Світ, 1999. – 256 с.

349. Попович С. Пожежництво в історії Галицького краю (1772–1939 рр.). Львівщина / С. Попович. – Львів : Сплайн, 2006. – 384 с.
350. Попович С. С. У вогненній борні (з історії пожежництва Жовківщини) / С. С. Попович, О. В. Миць. – Львів : Каменяр, 2008. – 148 с.
351. Пуришкевич В. Национальное бедствие России / В. Пуришкевич. – СПб. : Городская тип., 1909. – 263 с.
352. Романова И. Е. Образование профессиональной пожарной охраны в России / И. Е. Романова // История государства и права. – 2000. – № 4. – С. 17–21.
353. Россия в начале XX века : уч. пособие / [А. Н. Сахаров, А. Н. Боханов, А. С. Гатагова и др.; под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева]. – М. : Новый хронограф, 2002. – 744 с.
354. Русов А. Итоги земской статистики в Харьковской губернии. За прошлое десятилетие / А. Русов. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1890. – 22 с.
355. Савельев П. Исторические вехи пожарной охраны России / П. Савельев // Пожарное дело. – 1993. – № 4. – С. 42–45.
356. Семашко Н. А. Санитарное дело и десятилетие Октябрьской революции / Н. А. Семашко // Гигиена и эпидемиология. – 1927. – № 10. – С. 6–8.
357. Семашко Н. А. О развитии профилактических форм медицинской деятельности в стране / Н. А. Семашко // Социальная гигиена. – 1928. – № 2–3 (12–13). – С. 214–218.
358. Скороходов Л. Я. Материалы по истории медицинской микробиологии в дореволюционной России / Л. Я. Скороходов. – М. : Медгиз, 1948. – 236 с.
359. Смидович А. Л. Краткий очерк земской медицины и санитарии в Екатеринославской губернии / А. Л. Смидович. – Екатеринослав : Тип. губернского земства, 1913. – 297 с.
360. Смирнов Г. В. Историческая хроника пожарной охраны Луганска / Г. В. Смирнов. – Луганск : Лугань, 1996. – 416 с.
361. Соловйов М. Н. Досягнення Радянської влади на Україні в боротьбі з заразливими хворобами / М. Н. Соловйов. – Харків : Наукова думка, 1932. – 62 с.

362. Соловьев М. Н. Борьба с заразными болезнями при царе и теперь / М. Н. Соловьев. – Харьков : Научная мысль, 1928. – 21 с.
363. Соловьев М. Н. Заразные болезни и меры их предупреждения / М. Н. Соловьев. – Харьков : Научная мысль, 1928. – 44 с.
364. Соловьев М. Н. Из прошлого и настоящего по борьбе с эпидемиями на Украине / М. Н. Соловьев // Профилактическая медицина. – 1928. – № 12. – С. 16–28.
365. Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). – Харьков : Тип. «Просвещение», 1914. – Вып. 1. – 302 с.; Вып. 2. – 197 с.
366. Субботин П. А. Медицинский участок прежде и теперь / П. А. Субботин // Профилактическая медицина. – 1928. – № 12. – С. 95–102.
367. Сумцов А. С. В борьбе с огнем : Записки харьковского пожарного / А. С. Сумцов. – Харьков : Прапор, 1998. – 208 с.
368. Теоретические и практические вопросы микробиологии и эпидемиологии : сб. статей / [отв. ред. М. Н. Соловьев]. – К. : Здоров'я, 1965. – 135 с.
369. Титков В. Ренессанс в пожарном деле / В. Титков // Пожарное дело. – 1990. – № 8. – С. 44–50.
370. Томиленко А. Г. Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Андрій Григорович Томиленко. – Донецьк, 2000. – 196 с.
371. Томилин С. А. К вопросу о дезинфекции при холере / С. А. Томилин // Труды губернского санитарного совещания по вопросам борьбы с холерой при Екатеринославской губернской земской управе 31 марта – 3 апреля 1908 г. – Екатеринослав, 1908. – 372 с.
372. Томилин С. А. Организация медицинской помощи и санитарного надзора в городах Екатеринославской губернии / С. А. Томилин // Труды X губернского съезда земских врачей Екатеринославской губернии. Т. 2. – Екатеринослав, 1910. – С. 61–94.
373. Томилин С. А. Роль земского врача в профилактике и борьбе с эпидемиями / С. А. Томилин. – Екатеринослав : Тип. губернского земства, 1910. – 138 с.

374. Томилин С. А. Вопросы сельской гигиены на Первом международном конгрессе по сельской демографии в Брюсселе / С. А. Томилин. – Екатеринбург : Изд-во губернского земства, 1911. – 119 с.
375. Томилин С. А. К вопросу о качественном улучшении земской медицинской помощи / С. А. Томилин // Врачебная газета. – 1912. – № 45. – С. 4–5.
376. Томилин С. А. О санитарном состоянии сельских жилищ и мерах к улучшению жилищных условий / С. А. Томилин // Труды XI губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринбургской губернии 20–29 марта 1914 г. Т. 4. – Екатеринбург, 1914. – С. 117–131.
377. Томилин С. А. Сельские жилища в России как один из факторов распространения туберкулеза / С. А. Томилин // Вестник общественной борьбы с туберкулезом. – 1914. – № 1. – С. 23–33.
378. Томилин С. А. Очерки по сельской гигиене / С. А. Томилин // Профилактическая медицина. – 1923. – № 7–8. – С. 29–39.
379. Томилин С. А. Материалы о санитарно-гигиеническом состоянии украинской деревни / С. А. Томилин. – Харьков : Изд-во ЦСУ УССР и Наркомздрава УССР, 1924. – 76 с.
380. Томилин С. А. Материалы по заболеваемости населения Украины / С. А. Томилин : [приложение к журналу «Профилактическая медицина», вып. 1] // Профилактическая медицина. – 1924. – № 11–12. – С. 70–78.
381. Томилин С. А. Основные вопросы социальной гигиены / С. А. Томилин // Профилактическая медицина. – 1924. – № 5–6. – С. 43–51.
382. Томилин С. А. Основные итоги статистического изучения санитарной грамотности украинского селянства / С. А. Томилин // Профилактическая медицина. – 1928. – № 1. – С. 48–49.
383. Томілін С. А. Спроба санітарного опису України / С. А. Томілін. – Харків : Вид-во ЦСУ УРСР, 1928. – 73 с.
384. Томилин С. А. Основные демографические показатели Украины за последние годы в их сопоставлении с показателями довоенного времени / С. А. Томилин // Профилактическая медицина. – 1929. – № 12. – С. 15–27.

385. Томилин С. А. Социально-гигиеническая статистика детской смертности. По материалам международной и украинской статистики / С. А. Томилин. – Харьков : Научная мысль, 1930. – 112 с.
386. Томилин С. А. Демография и социальная гигиена / С. А. Томилин. – М. : Статистика, 1973. – 311 с.
387. Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР : сб. статей. – К. : Держмедвидав УРСР, 1948. – 311 с.
388. Труды 1-го Всероссийского Съезда техников по сельскому огнестойкому строительству. – СПб. : Тип. «Правда», 1912. – 796 с.
389. Труды I Высочайше утвержденного съезда русских деятелей по пожарному делу / под ред. А. Д. Львова, Т. М. Турчиновича и др. – СПб. : Первая тип. Муллер и Богельман, 1893. – 639 с.
390. Труды VI международного конгресса пожарных 20-24 мая 1912 г. – СПб. : Тип. Н. И. Новикова, 1913– . – Вып. 1–3. – 1913 – 691 с.; Вып. 4–5. – 1915. – 807 с.
391. Труды Всероссийского пожарного съезда в 1902 г. в Москве. – М. : Тип. Флейтмана, 1903. – 648 с.
392. Труды Второго Всероссийского съезда ветеринарных врачей в Москве. – М. : Тип. Миллера, 1909– . – Вып. 1–2. – 1909. – 812 с.; Вып. 3–4. – 1910. – 723 с.
393. Труды Первого Всероссийского ветеринарного съезда в С. Петербурге 3–12 января 1903 г. Т. 1 / [под ред. Н. П. Савваитова]. – СПб. : Тип. «Правда», 1903. – 697 с.
394. Труды Третьего Всероссийского съезда ветеринарных врачей в Харькове : в 4-х т. – Харьков : Тип. Б. Бенинге, 1914. – Т.1. – 218 с.; Т. 2. – 189 с.; Т. 3. – 291 с. Т. 4. – 306 с.
395. Труды южно-русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе : в 3-х т. – Екатеринослав : Тип. губернского земства, 1911– . Т.2. – 1911. – 389 с.

396. Ульянов Л. Д. Деятельности украинской санитарной организации по санитарному надзору / Л. Д. Ульянов // Профилактическая медицина. – 1926. – № 5. – С. 218–133.
397. Урбановский И. С. Значение общественных пожарных организаций / И. С. Урбановский. – Винница : Изд-во Клеменга, 1912. – 14 с.
398. Устинов И. А. Описание города Харькова / И. А. Устинов. – Харьков : Тип. Б. Бенинге, 1881. – 408 с.
399. Фесенко Ш. И. Пожарное дело и взаимное городское страхование / Ш. И. Фесенко // Пожарное дело. – 1896. – № 2. – С. 45–48.
400. Фрейберг Н. Г. Врачебно-санитарное законодательство в России. Узаконения и распоряжения правительства по гражданской, медицинской, санитарной и фармацевтической частям, опубликованные по 1 января 1913 г. / Н. Г. Фрейберг. – СПб. : Практическая медицина, 1913. – 1071 с.
401. Хорош И. Д. Первые годы развития советского здравоохранения на Украине (1918–1920) / И. Д. Хорош. – К. : Госмедиздат УССР, 1963. – 149 с.
402. Четверть века борьбы с чумой на Ю. В. СССР и итоги пятого противочумного совещания : [отдельный оттиск из журнала «Профилактическая медицина»]. – Харьков : Б. изд-ва, 1925. – 16 с.
403. Чехов А. П. Исторический очерк пожарного дела в России / А. П. Чехов. – СПб. : Тип. Р. Голике, 1892. – 204 с.
404. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра : проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
405. Шапиро Л. М. Пожарная охрана в прошлом и настоящем / Л. М. Шапиро. – М. : Гос. соц.-эк. изд-во, 1938. – 152 с.
406. Шереметьев А. Д. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи / А. Д. Шереметьев. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1892. – 271 с.

407. Шидловский К. И. Сводка ходатайств Пироговского общества врачей перед правительственными учреждениями за 20 лет (1883–1903) / К. И. Шидловский. – М. : Тип.-лит. тов-ва И. Н. Кушнерев и К., 1904. – 399 с.
408. Шувалов М. Г. Основы пожарного дела : учебник для рядового и мл. нач. состава пожарной охраны / М. Г. Шувалов. – М. : Стройиздат, 1983. – 399 с.
409. Экель С. М. Инфекционные заболевания на Украине / С. М. Экель. – Харьков : Научная мысль, 1927. – 89 с.
410. Эпидемии в Харьковской губернии в 1897–1909 г. / [сост. С. М. Игумнов]. – Харьков : Тип. Печатное дело, 1911. – 35 с.
411. Эпидемиологический надзор за холерой в СССР / [Г. М. Мединский, М. И. Наркевич, В. П. Сергиев, А. К. Адамов; под. ред. В. П. Сергиева]. – М. : Медицина, 1989. – 144 с.
412. Эпизоотический словарь-справочник / [под ред. И. А. Бакулова]. – М. : Россельхозиздат, 1986. – 188 с.